

MIRAS
میراث

МИРАС

3/22

ISSN 0869 — 3536

Кадер кичәсе мәбарәк булсын!

قدر کیچەسی مبارک بولسون!

БУ САНДА

1. Мәжлиси.
Сәйфелмөлек
китабы.
2. Гаяз Исхакый.
Өйгә таба.
Хикәя.

КҮРЕНЕКЛЕ ШӘХЕСЛӘРЕБЕЗ

ШИҖАБЕТДИН МӘРҖАНИ

Айлык әдәби-нәфис һәм
фәнни-популяр журнал

МИРАС 3 (4)92

«МИРАС» ЖУРНАЛЫН
ОЕШТЫРУЧЫЛАР:

Татарстан Республикасы Президенты аппара-
таты, Татар «Мирас» Фонды Советы, Та-
тарстан газета-журналлар нәшрияты, ре-
дакциянең берләшкән иҗат коллективы.

БУ САНДА

ЖӘМӘГАТЬЧЕЛЕК МӨНБӘРЕ

ГОМӘР БӘШИРОВ, РИФКАТЬ ШӘ-
РӘФЕТДИНОВ. Мирасның ниндие генә
юк! 3

ӘДӘБИ МИРАС

МӘЖЛИСИ. Сәйфелмөлек китабы. XVI
гасыр татар әдәби ядкаре 6
ГАЯЗ ИСХАКИЙ. Өйгә таба. Хикәя. 36
ГАЯЗ ИСХАКИЙ. Русиянең килә-
чәге 57
Илемә. Шигырьләре 60

ИСЛАМ ДИНЕ ТАРИХЫННАН

РИЗАЭДДИН БИНЕ ФӘХРЕДДИН.
Ислам дине — нинди дин? 62
Кадер кичәсе 65

ЧИТ ИЛЛӘРДӘГЕ
МИЛЛӘТТӘШЛӘРЕБЕЗ

ГАЙШӘ РОРЛИХ. Идел буе татарлары
һәм совет дәүләте 66

БӘХӘС: ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ ҺӘМ
МИЛЛӘТЕНЕҢ ОЕШУЫ

ӘНВӘР ХӘЙРИ. Риза Фәхреддиневның
«Болгар һәм Казан төрекләре» дигән
әсәрәндә татар халкының килеп чыгы-
шына бәйле фикерләре 74

ТАРИХИ МИРАС

ӘМИРХАН ЕНИКИ. Сүз башы. Ике
башлы Каракошны алып ташлау 77

ТАРИХИ ХӘЗИНӘ

ЗӨФӘР БӘШИРОВ. Мәрҗани мәчете 81

АВЫЛЛАР ТАРИХЫ

ГАВДЕЛБӘР ФӘЙЗРАХМАНОВ. Тә-
кәрлекләре ник елый? 87

Баш мөхәррир

Флун Мусин

Редакция коллегиясе

Сәлам Алишев

Миркасыйм Госманов

Әмирхан Еники

Дамир Исхаков

Һәнүз Мәхмүтов

Мөхәммәт Мәһдиев

Әхмәт Сәхапов

(баш мөхәррир урынбасары)

Индус Таһиров

Нурмөхәммәт Хисамов

Мансур Хәсәнов

Әнвәр Хәйри

(жаваплы сәркәтип)

Марсель Әхмәтҗанов

Редакция советы

Тәлгать Абдуллин

Камил Вәлиев (Мәскәү)

Владимир Гаврилов

Равил Гайнетдин (Мәскәү)

Ринат Галиев

Надир Дәүләт (Төркия)

Мирфатыйх Зәкиев

Фәрит Иделле (Германия)

Василий Лихачев

Мирза Мәхмүтов

Темимдар Мухит (Япония)

Хәләф Низамов

Азадә-Гайшә Рорлих (АКШ)

Рөстәм Садри (Австралия)

Фәндәс Сафиуллин

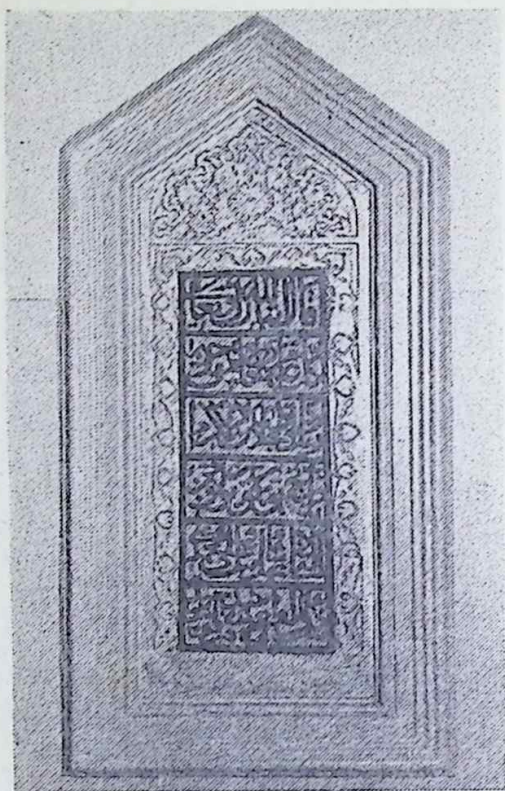
Гаяз Сәхапов

Тәлгать Тажетдин (Уфа)

Окан Таһир (Финляндия)

Рафаэль Хәкимов

Рифкать Шәрәфетдинов

Тышлыкның беренче битендә рәссам **РУШАН ШӘМСЕТДИНОВ** рәсеме, икенче һәм өченче битләрендә **ЗӨФӘР БӘШИРОВ** фоторәсемнәре, дүртенче битендә **НӘЖИП НӘКЪКАШНЫҢ** шамаиле.

ХАЛЫК ТАРИХЫ
ДАМИР ГАРИФУЛЛИН. Төрки тамгалар 92

ХАЛЫК МЕДИЦИНАСЫ
НИЗАМЕТДИН. Тыйбб китабы . . . 98

ЧИТ ТЕЛЛӘРНЕ ӨЙРӘНӘБЕЗ
 Төрөк теле дәресләре. Дүртенче дәрес 100

МИЛЛИ МӘЗӘКЛӘР
 1912 ел өчен календарьдан . . . 107

МИЛЛӘТ ДӨНЬЯСЫНДА
 Хроника, вакыйгалар, фактлар . . 110
 Журналның англиз һәм рус телләрендәге кыскача эчтәлегә . . . 111

Редакция хезмәткәрләре:

Тәнзилә Мусина, Рушан Шәмсетдинов, Лилия Сәхапова, Рәшит Ягъфәров, Суфия Әхмәтжанова, Флера Гыйниятуллина, Роза Хәбибуллина, Люция Гатауллина.

Редакциянең фикере журналда басылган язмаларда чагылган фикерләр белән һәрвакытта да туры килмәскә мөмкин. Журнал авторлары язмалардагы фактларның объективлыгы, аргументларның һәм фәнни дәлилләрнең төгәллегә, рәсми мәгълүматларның, саннарның, цитаталарның дөреслегә, бәхәслә фикерләрнең корректлылыгы өчен шәхсән җавап бирәләр. Журнал татар телендә чыга. Аның кыскача эчтәлегә урыс һәм англиз телләрендә бирелә. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм рецензияләнми.

«Мирас» журналының индексы — 73955. Аңа Бәйсез Дәүләтләр берлегенә кергән илләрнең барлык элемтә бүлекләрендә чикләнмәгән күләмдә язылырга мөмкин. Бәясе — бер елга 14 сум 40 тиен. Безнең адрес: 420111, Казан, Бауман урамы, 19 (502, 503 бүлмәләр). «Мирас» журналы редакциясе. Телефоннар: 32-21-86, 32-56-61.

Производствого бирелде 20.12.91. Басарга кул куелды 27.03.92. Кәгазь форматы 70×108¹/₁₆. 2 номерлы офсет кәгазе. Офсет ысулы белән басыла. Басма табагы 7,0. Исәп-басма табагы 10,0. Заказ В-2. Тиражы 10.000 данә. Бәясе 1 сум 20 тиен. Татарстан газета һәм журналлар нәшрияты басмаханәсе, 420066. Казан, Декабристлар урамы, йорт номеры 2.

МИРАСНЫҢ НИНДИЕ ГЕНӘ ЮК!

ГОМӘР БӘШИРОВ, Татарстанның халык язучысы:

Нинди мирас хакында фикер йөртәргә? Мәгълүм ки, халыкның яшәү мохиты ифрат киң, ул биниһая тармаклардан хасил була. Бабаларыбыздан калган мирас хакында сүз кузгалганда без, беренче нәүбәттә, тарихи мирасны, әдәбият-сәнгать мирасын күздә тотарбыз. Хәлбуки, мирас алар белән генә чикләнә алмый. Халык ижаты, этнография, гореф-гадәт һәм халык тормышындагы башка тармакларның да мирасы бар. Инде тагын да кинрәк фикер йөрткәндә, нигә журналга экология мирасын да үзенә игътибары үзәгенә алмаска икән? Мәсәлән, Кайбыч төбәгендә тарихта үзенә эзен калдырып килүче уникаль имәнлек бар, республикабызда беркайчан да сука-тырма кермәү сәбәпле, бик борынгыдан ук сакланып калган төрле кыргый үсемлекләр, Иделдә, Чулманда, Агыйделдә генә үрчегән балыклар, урманнарда, кырларда күп төрле, безнең зонага гына хас жәнлекләр яшәп килә. Алар һәммәсә дә безгә мирас булып калганнар, һәммәсә дә бездән игътибар көтәләр.

Хәер, мирасның кайсы тармагы фән оешмаларының фундаменталь шөгиле булырга, нинди төрләре беренче нәүбәттә үзенә игътибары үзәгенә алынырга тиешлеге хакында редакция, шаять, төпле фикергә килгәндер инде. Мин исә, мирасның озакка сузуны көтә алмастай, кайбер тармакларына гына тукталырга теләм.

Һәркайсыбызга мәгълүм, татар халкы бик аяныч хәлгә дучар булды. Ул үзенә тарихын белүдән явыз ният белән мәхрүм ителде. Халыкның тарихын бөтенләй яңадан язучы мәжбүрияте алга килеп басты. Бу изге эшкә борынгыдан калган төрле легендалар, жир-су атамалары, өлкәннәр хәтерендә сакланып калган төрле риваятьләр, истәлекләр дә, минемчә, азмы-күпме ярдәм итәр иде. Мәсәлән, минем туган авылым Яңасаланың (Арча районы) урман кырыендагы бер култыгын «яурышкан» дип, бер инкелен «сөрән таяк ташлаган» жир дип атыйлар. Уйлап карасаң, тарихның бик кыйммәтле серләр яшергән жанлы шәһитләре бит болар! Монда лингвистка да, тарихчыга да зур вакыйгаларга алып чыгардай мавыктыргыч материал бар. Бу кайсы заман сүзләре? Монда нинди яу орышкан? Кайчан? «Сөрән» атамасы артына нинди сер яшеренгән? Бәлки бу якларда кайчандыр «сөрән» дип аталучы зур ыругъ булгандыр, ул урман буенда барган бер бәрелештә жиңелеп, «таягын» — сугыш күсәген ташлагандыр?

Әгәр дә журнал редакциясе халыкка мөрәжәгать итеп, тупланган материалларның әһәмиятлеләрен бастырып барса, бик бай мәгълүматлар онытылып, юкка чыгудан коткарылган булыр иде.

Халкыбызның, бигрәк тә хатын-кызларның рухи ихтыяжларын гасырлар буена канәгатьләндереп килгән мөнәжәтләргә дә яңадан «әйләнәшкә» кертәсе иде бит! Мин балачакта безнең әниләр һәм әбиләр, апалар һәм жиңгиләр мөнәжәтләргә күз яшьләрен сөртә-сөртә, әсәрләнеп тыңлыйлар, моңаялар, ул аларның күңелләрен сизгерләндерә, сабыр булырга өнди, тормыш авырлыкларын жиңеп чыгарга куәт бирә иде. Радио һәм телевидение, газета-журналлар юк заманнарда бәетләр, мөнәжәтләр, китап сүзләре хатын-кызга бердәнбер рухани азык иде. Әгәр дә безнең хатын-кызларыбыз моңарчы әдәпле, гаиләсенә тугрылыклы, күркәм, сабыр холыклы булып танылганнар икән, аларда бу сыйфатларны тәрбияләүгә энә шундый халык ижаты әсәрләре дә өлеш кертте булса кирәк.

Бу соңгы житмеш елда мөнәҗәтләргә «дин сөрәме белән агулый» дигән сылтау белән юкка чыгарырга тырышканнар иде бит. Әгәр дә редакция мөнәҗәт әйтә белүчеләр исән чакта алардан ишеткәнне, сүзләре һәм ноталары белән журнал битләрендә бастыра алса, халык моны бик хуплап каршы алыр иде.

Мирасның матбугатта бик сирәк телгә алына торган янә бер тармагы бар. Ул — эпиграфика. Борынгы кабер ташлары тел, орнамент һәм әдәбият элементларын саклап калулары белән тарихны өйрәнүдә зур урын тоталар. Һәркайсыбызга мәгълүм, Татарстан җирендә һәм күрше өлкәләрдә Болгар һәм Казан ханлыгы чорыннан калган кабер ташлары шактый күп. Ләкин аларның бик күбесен беркем дә кайгыртмый диярлек. Шул сәбәпле, алар ватылып, югалып, елдан-ел кими баралар. Күреп кайтучыларның әйтүенчә, Мамадыш районындагы Кирмәнчек тә хәрабә хәлгә төшкән, ул тирәдәге «ханнар зираты» дип аталган урынны көтү таптап уза икән. Кычкырып торган наданлык, хәтта кыргыйлык билгесе бит бу! Этнә районының Бәрәскә авылы зиратындагы «хан кызы күмелгән» дип атап йөрткән урын да, андагы кабер ташы да шундый ук ташландык хәлгә төшкән. Гомумән, һәммәбезне дә оялтырлык аяныч хәл бу.

Әгәр дә «Мирас» журналы бабаларыбыздан калган бу биниһая кадерле һәйкәлләргә игътибар үзәгенә алып, аларны саклау кирәклеге укучыларына бөтен кискенлеге белән төшендерә барса, бик тә изге бер эш башкарылган булыр иде.

Элек безнең халыкта өй эчләрен, мәдрәсә диварларын шәмаилләр белән бизәү, зуррак нәселләргә шәҗәрәләрен язу да киң таралган күркәм бер гадәт иде. Яңа журнал, бәлки, аларга да үз битләрендә урын табар?

РИФКАТ ШӘРӘФЕТДИНОВ, Татарстан аяк киёмнәрен төзәтү производство берләшмәсенең генераль директоры:

Мөхтәрәм милләттәшләр!

Соңгы елларда, ниһаять, безнең халыкка да үзенең милли теле, милли сәнгате, милли тарихы, милли әдәбияты, гомумән, рухи мәдәнияте тарихына караган һәм әлегәчә мәҗбүри оныттырылган мирасыбыз белән һәрьяклап кызыксынырга, өйрәнергә һәм яңадан торгызырга мөмкинлекләр туды. Әлегә көнгә кадәр миссионер Н. И. Ильминский төзеп биргән һәм пашта хөкүмәте тарафыннан уңышлы алып барылган Рәсәйдәге бөтен халыкларны, бигрәк тә татар халкын чукундырып, урыслагыту-христианлагытырып бетерү сәясәте үзенең чын йөзен яшереп, «интернационализм» дигән ялган исем астында коточкыч эшләр башкарды. Бик күп халыклар үзләренең милли телләрен югалтып, милли телдә белем алудан мәхрүм ителеп, милләт буларак юкка чыгу куркынычы алдында калдылар. Менә шушындай рухи геноцид татар халкына да бик зур зыян китерде. Рәсәйнең башка төбәкләренә көчлөп таратылган, өләнчә, туздырылган халкыбыз яшәгән төрле төбәкләрдә генә түгел, хәтта үзбөзгә җөмһүриятебездә, авылларыбызда һәм башкалабыз Казанда да татар мәктәпләре бетерелеп, фәкать «бөек туганыбыз» телендә генә белем бирелеп, бүгенге көндә ата улны, ана кызын аңламаслык хәлгә килеп җиттек. Нәкъ шуны ук хәл минем үз гаиләмдә дә чыкты, үзбөз һәм балаларыбыз мәктәптә, югары уку йортларында урысча белем алып, шуның нәтижәсендә эштә дә һәрдаим урысча сөйләшеп инде үз ана телебездә гаиләдә дә сөйләшә алмаслык хәлгә килдек. Нинди аяныч хәл, нинди хурлык!!! Җир йөзүдә моннан да түбәнрәк берәр хәл бармы икән?! Даими рәвештә сиңең үзеңнең һәм балаларыңның аңын милли телеңне, милли аңыңны, милли тарихыңны, ахыр чиктә үз милләтеңне, дөньяга тудырган анаңны да һәм сиңа гомер биргән анаң телен дә оныттырырлык итеп «эшкәртү» нәтижәсе — бүген күз алдыбызда. Милләтебез һәлакәт чигенә килеп җитте. Әгәр тагын бер ун ел шулай яшәсәк, без инде милләт буларак юкка да чыгып беткән булыр идек. Әмма ләкин, әлхәмдү лилләһ, безгә күп сынаулар җибәргән Аллаһы тәгалә милләтебезне кызганды бугай,

соңгы елларда милләтебез уяна башлады. Әлбәттә, моның сәбәпләре күп төрле, аларга барысына да тукталып тормыйм. Ләкин рухи яңарышка җилкендергән бер мөһим нәрсәне әйтми калу дәрәслеккә хилафлык кылу булыр иде. Ул да булса — җәмһүриятебезнең җитәкчеләре тарафыннан, хөкүмәтебез тарафыннан «Мирас» дип аталган комплекслы программа булдырып, шул юнәлештә максатчан эш алып бару турында карар кабул итү булды. Шунысы сөендерә: башка бик күп карарлар кебек бу карар икенче көнне үк онытылмады, ә даими рәвештә һәм бүгенге авыр көндә дә кайгыртучанлык тоеп тормышка ашырыла. Мәнә шуның ачык мисалы итеп, әле үткән елда гына җәмһүриятебез Министрлар Кабинеты каршында махсус фонд — «Мирас» фонды, шулай ук Министрлар Кабинеты басма органы буларак «Мирас» журналы (шунысын да әйтергә кирәк, мондый журнал безнең илдә бик аз җәмһүриятләрнең хөкүмәт органы буларак, оештырылган журналларның берсе һәм ул оешу белән үк язылу өчен бөтенсоюз каталогына да кертелде) һәм нинәйт, соңгы шатлыклы хәл — «Мирас» исемле махсус китап-журнал нәшрияты оештырылуларны атап үтәргә була.

«Мирас» дигән сүз — бик кин мәгънәгә ия булган сүз. Бу сүзне ишетү белән үк безнең халыкның мең ярым еллык, гажәеп бай рухи һәм матди мирасы күз алдына килеп баса. Безнең халыкта булган гаять бай мирас башка халыкларда булса, ниләр генә эшләмәсләр иде икән!.. Ә без моңарчы мирасыбызны мәҗбүри онытып яшәргә дучар ителгән идек. Инде мәнә форсат килде. Мирасыбызны яңадан торгызу, халыкка кайтарып бирү өчен мөмкинлек туды, телебезне, мәдәниятебезне тергезү өчен тарих безгә тагын бер тапкыр форсат бирә. Шул форсаттан файдаланып каласы иде бит!

Мөхтәрәм милләттәшләр! Мин җәмһүриятебездәге авыл хужалыгы җитәкчеләренә, зур завод-фабрика, предприятиеләр һәм кооперативлар җитәкчеләренә, башка төрле хужалык башында торучыларга, илебезнең төрле төбәкләрендә урнашкан производство башлыкларына һәм чит илләрдә яшәүче эшлекле милләттәшләргә мөрәҗғәгать итәм.

«Мирас» фонды, «Мирас» журналы, «Мирас» китап-журнал нәшрияты үзенә беренче адымнарны ясый. Беренче адымнар ясаганда, сабыйларга ничек ярдәм күрсәтәбез, яңа туган «Мирас»ка да шундый. ярдәм, аякка басар өчен матди ярдәм кирәк. Халкыбызның горурлыгы булган мең ярым еллык мирасыбызны яңадан торгызып, кайтарып бирер өчен бик күп чыгымнар сорала. Бу эшне бүгенге көндә бергәләшеп күтәрсәк кенә башкарып чыгарга мөмкин булчак. Мин җитәкләгән «Татарстан аяк киёмнәрен төзәтү производство берләшмәсе»ндә күптөрле милләт вәкилләре эшли. Хезмәт коллективын җыеп, «Мирас» фондына ярдәм итәргә кирәклегенә турында сөйләшү уздырдым. Бертавыштан карар кабул итеп, көз айларында «Мирас» фондына берничә мең сум акча күчәрдек. Бу арада тагын күчәрербез, дип торабыз. Мөмкинлекләр табып була... Акчадан тыш төрле җиһазлар белән дә һәм башка төрле дә ярдәм итәбез.

«Мирас» фондына һәртөрле ярдәм итү — үзендә туган анасына карата хөрмәте булган һәр кешенең, һәр җитәкченең намус бурычы дип саным һәм мөмкинлектән чыгып, булдыра алган кадәр аларга ярдәм итәргә чакырам. «Милләтебез хақына!» дип сорыйм. «Мирас» фондына акча күчәрер өчен түбәндәге адрес белән мөрәҗғәгать итәргә кирәк:

420111. Казань, ул. Баумана, 19. т./счет № 300700840. МФО 265016.
Татарский фонд «Мирас» при Кабинете Министров Татарстана.

ӘДӘБИ МИРАС

Мәжлиси

Бәйфелмәлек китабы

Рушан Шәмсетдинов рәсемнәре

БӘДИГЫЛЬ-ЖАМАЛ СӘЙФЕЛМӨЛЕКНЕН ЧАТЫРЫН КҮРЕП МӘЛИКӘДӘН СОРАГАНЫ

Кинәттән шаһның чатыры күренде:
«Бу ни сарай булыр?» — дип ул сорады.

Мәликә диде: «Аның колымын мин,
Мине ул азат итте, бәндәсе мин.

Үзедер Мисыр иленә шаһзадә,
Газап күргән сөю-гыйшык юлында.

Күпме гашыйк, мәгълүм, кичте дөньядан,
Хәбәр юк шаһига шушы жаннардан.

Үткәреп ничә көннәр гомерен шат,
Тынычланып мәй эчәр зифа буй зат».

БӘДИГЫЛЬ-ЖАМАЛ МӘЛИКӘДӘН СӨЙЛӘВЕН ҮТЕНГӘНЕ

Шулай ике жанаш сөйләшер,
Мәликә үз аһларын һәм өләшер.

Бәдигъ әйтер: «Кыл инде бер хикәят,
Һәм дә булсын хикәяттә сер-хикмәт.

Күңел ачылырлык хәбәрләр әйтче,
Дәртле сүзләр энжесен тезеп китче».

Бәдигъ аннан хәтәр хәбәрләр көтте,
Мәликә сүзгә кереп китте.

Мәликә тапты тәкрарлы хикәят,
Һәм нигезле итеп кылды риваять.

МӘЛИКӘ ШАҖЗАДӘНЕН СҮРӘТЛӘРЕН БӘДИГЫЛЬ-ЖАМАЛГА ДӘЛИЛ ИТКӘНЕ

Дәлилләр итте шаһиншаһ сүзене,
Һәм ачты ул хикәятнең йөзене.

Диде: «Бер наз иясе задә күрдем,
Сукбайлыктагы хәлен сорап белдем.

Хөрмәтле ул, тик хәле мөшкел икән,
Янып гыйшык утында ул кипкән.

Моңа кадәр ул нәзек, назлы иде,
Күркәмлек белән жиһан хуры иде.

Нурланып, жиһанда эзләнеп йөрде,
Канлы яшьләр түгеп ул күпме көйде.

Аты Сәйфелмөлек, ул галәм шаһы,
Аңа кол булыр жен-адәм заты».

Кылып шаһзадәне төрлечә сурәт,
Пәри-хурдан өстен итте күп сөйләп.

Диде ахырда: «И тугыры ярым,
Синең гыйшкыңда булыр ул, туганым».

Ни күргәнән сөйләде ул ничек бар,
Унөч ел жәбер чиккәнән бәрабәр.

Аның хәлләрен башыннан ахырга,
Бәдигъ алдында сөйләде барын да.

МӘЛИКӘНҖ СҮЗЕН ИШЕТЕП БӘДИГЫЛЬ-ЖАМАЛ АЧУЛАНГАНЫ

Ишетте шаһның дәртләрен бермә-бер,
Аңлатып бирде барсын да бермә-бер.

Шаһиншаһның хәлен уйлап яшерен,
Әмма жаны шат, чытса да чыраен.

Бәдигъ әйтте: «И жиһанда жанашым,
Ниләр дисең миңа, и миһербаным?

Сиңа дидем, миңа хәбәрләр әйт дип,
Кайчан дидем, миңа жанашны әйт дип?

Булмас гашыйк пәригә адәми зат,
Бу эшне кайсы акыл тапты уйлап?

Бер әйттең, бу сүзне кабат әйтмә,
Аның өчен кайгы-хәсрәтләр чикмә!»

МӘЛИКӘ БӘДИГЫЛЬ-ЖАМАЛГА АНАСЫ БЕЛӘН НӘСЫЙХӘТ КЫЛГАНАРЫ

Мәликә белән анасы кайгыда:
Бәдигъ-Жамалга сөйлиләр жай гына.

Мәликә ди: «Үлек мин, терелтә күр,
Үзеңне бер генә син күрсәтә күр!

Оятлы итмә мине шаһка, күрен,
Мәслихәтме бу эш — моны бел үзең!»

Анасы һәм диде: «И якты энже,
Йөрәгенең эчендә тик син инде.

Мәликә — сеңлесе, ул бит — агасы,
Мин дә, мескен, аның булдым анасы.

Кылдым вәгъдә күрсәтергә мин сине,
Күренә күр, кылма оятлы безне.

Унөч ел инде синең юлыңда ул,
Гариплектә синең өчен тоткын ул.

Булыр кыйммәтле гыйшкыңа ул лаек:
Кылган тәңре синең үзеңә гашыйк.

Көнлибез без синең йөзеңне гөлдән,
Яшерербез синең йөзеңне жилдән.

Бик күп серләр бардыр монда илаһи:
Кергән аның башына сагыш аһы.

Бу сагышны аңа биргән Хоодаыр,
Безнең сүзләребез тик буш һавадыр.

Аның дәртенә йөзләрең дәвадыр:
Бер күренсәң, эзләгәнән табардыр.

Мәликәнең күңелен бер күрсәңче,
Бозылган кәгъбәне төзек кылсаңчы?!»

Бәдигы тулганып назланган булды,
Ничә алдап, назлы сазларын кылды.

Ничә көн өндәделәр, булмады һич,
Һәм кояш утырып, көне булды кич.

Мәликә үпкәләп һәм кара көйде,
Мәгәр, кем, айга карап хәйран иде.

Куеп йокы өчен мендәр башына,
Манчылды мендәре юеш күз яшенә.

Бәдигъның күзенә һич йокы килмәс,
Күзгә йокы калканын куя белмәс.

Бу сурәт угы күкрәгенә керде,
Мәхәббәт орлыгы анда тишелде.

Оялып, кулы белән ул назланды,
Күңел кошы бу хәлдән канатланды.

Бу сүз өстендә кылды күп дәлилләр,
Мәликәне һаман басты оят-зар.

Башын куйды Мәликә, йокы басты,
Бәдигы күңлен гыйшык уты өтте.

Шаһиншаһның гыйшкы аңа көч бирде,
Бәдигъ күңле дулкынланып сикерде.

Шулай үтте төн: ярым йокысы юк,
Шаһзадә гаменнән үзгә кайгы юк.

Бәдигъ башкаларга күренми барды,
Өйдәгеләр ул чак йокыда калды.

Кубып барды күрергә ул гөлене,
Коелып төште күрүгә саф йөзене.

Килде Бәдигъ-Жамал өйнең янына,
Ягылды гыйшык уты аның жанына.

ШАҤЗАДӘНЕҢ ЧУРАЛАРЫ БЕЛӘН МӘЙ ЭЧЕП УТЫРГАННАРЫ

Жырчы-көйчө кәеф итте каршында,
Кулында гөлләр чәчтә ул шунда.

Башларында алтын гөмбәз-чәчәк таж,
Эчә мәй, яр хәбәрәнә гаме аз.

Шәрабчеләр тотып саф эчемлекләр,
Шаһзадә һәм барсы да исермешләр.

Кулында мәй, күңлендә яр шаукымы,
Ни хуш көн бу, бары гөлзар зәвыгы.

Булып бер тулган ай кебек шаһиншаһ,
Кайнарланып орыр һәр мизгел бер аһ.

Бу халәттә авызында ни иде,
Һәм дә гыйшкы белән моңлы жыр иде:

«Барлык шаһзадәләрнең дә шаһы син,
Күкләр гөмбәзенең якты ае син.

Данлы Бөржи йолдызлыгында туган,
Куллар житмәслек итеп сине кылган.

Күркәмлек иленең син падишаһы,
Кайчан житәр сиңа бу колның аһы.

Күркәмлек шәһәренең иң гүзәле,
Күркәмлек гөленең син яшь сабагы.

Айа, Ирам бакчасының гөлзары,
Сиңа житмәс ниятем, аһым зары.

Пәри жаннарның зифа буйлысы сез,
Гөлстан эчендә гөл яфрагы сез.

Булырсың падишаһ, мин хәерчегез,
Сукбайлык шәһәрәндә сагышлыгыз.

Сез анда — тәхет өстендә йокыда,
Көярмен шәмдәй синең зар утында.

Затлы буй-билән күрүне насыйп кыл,
Айрылу утында көям, рәхим кыл.

Минем дәртемнән бул син дә хәбәрдар,
Мине гыйшык утларында итмә зар.

Гарипләрнең йөзен күрсәң ни була?
Йөзең күреп хәл сорасаң ни була?

Синең белән очрашуны теләнеп,
Мин шиңәмен чәчәк кебек саргаеп!»

Аяк өсте тәкрарлый шаһ, ора аһ,
Үзен тырнап, хәсрәт белән итә ваһ!

БӘДИГЫЛЬ-ЖАМАЛНЫҢ ШАҢЗАДӘНЕ ЯШЕРЕН КҮРЕРГӘ КИЛГӘНЕ

Торып Бәдигъ-Жамал утырды ялгыз,
Йөрергә чыкты кара каш-күз, гөл йөз.

Ягып Бәдигъ-Жамалга гыйшыгын шаһ,
Аңа сөю угын төбәп орды аһ.

Гыйшык уты аңа шулай кагылды,
Күкрәгенә Бәдигънең ут ягылды.

Эчмичә шәрабне ул һушсыз булды,
Һушыннан язды һәм сүзсез булды.

Шаһиншаһның мәжелесе исерде,
Туй сазының уеннары киселде.

Акылын жуйды, һушсыз калды Бәдигъ,
Шаһиншаһның гыйшкыннан булды гажиз.

ШАҢЗАДӘ, ЙОКЛЫЙ АЛМЫЙЧА ТЫШКА ЧЫГЫП ЙӨРЕП, БӘДИГЫЛЬ-ЖАМАЛНЫ ТАПКАНЫ

Барсы йокы жиренә куйдылар баш,
Ләкин шаһзадәнең күзе түкте яшь.

Ята белмичә кубып, тышта йөрде,
Чыгып өй тирәсен ул бакты-күрде.

Күрде бер ягымлы затны шаһиншаһ,
Ята иде нәзек бәдәнле ул маһ.

Килеп житкәч таныды яры-дустын,
Ул гашыйк шаһ күтәрде аның башын.

Башын тезенә алып, бер аһ орды,
Ул тулган ай һушсыз хәлендә калды.

Аның аһ тамчысы күзенә тиде,
Күзенәң яше һәм йөзенә тиде.

Кинәттән сискәнәп килде үзенә,
Бер наз белән һәм бакты күзенә.

Диде: «Кем син, син нинди кеше?
Пәри шаһ эшлиме оят эшне?

Әгәр күрсә сине бер кечкенә жен,
Шул ук заман уйлар ул бозык уен».

Белде шаһзадә: бу кыз жанаштыр,
Шәм тирәли очкан бер күбәләктер.

Елап диде шаһи: «И жанаш, зинһар,
Син — канлы күз яшем, үзгә ни гамь бар?

Морадым, максатым, күрер күзем син,
Унөч елдан бирле сөйләр сүзем син!

Унөч елдыр ялгызлыкта йөримдер,
Гамен белән ятимлектә тоткындыр.

Бу бичара колыңнан йөз чөөрмә,
Шәфкатең кыл, мине яныңнан сөрмә!

Йөземә бак минем, ике күзем син,
Шикәр аузыңны ач, татлы сүзем син!

Кеше жанын жанашыннан аярмы?
Күр син күбәләкне, уттан качармы?

Ишеттең, булды, и жан, дәртебезне,
Шөкер, күрдең бу сары йөзебезне».

БӘДИГЫЛЬ-ЖАМАЛ ШАҤЗАДӘГӘ ЕЛМАЕП ӘЙТКӘНЕ

Сузылып бакты һәм шунда ул елмайды,
Гончә-чәчәктәй тибрәнәп сүз салды.

Диде: «Кем, адәм угылы хак түгел,
Хакыйкәт булмас анда, жәфалы гел.

Пәригә адәм углы булса гашыйк,
Һәм ут белән туфрак булырмы лаек?»

Мәликзадә диде: «Туфракка ут тисә,
Шунда туфрак утка түземлек кылса,

Каралыр, көяр ул учак янудан,
Әмма ялкын сүнәр туфрак кибүдән».

БӘДИГЫЛЬ-ЖАМАЛ ШАҤЗАДӘ БЕЛӘН СҮЗ КУЕШКАННАРЫ

Антың искә алып, бик күп елады,
Йөрәгенә үтүченә уйлады.

Һәм шаһ гыйшкын күрдә, килдә хакыйкәт,
Шарты килгәч бәйләнде ул мәхәббәт.

Алар бергә баллы ширбәтләр эчте,
Бер-беренә олуг мәхәббәт күчте.

Кулларын да салып муеннарына,
Күкләр көнләшерләр уеннарына.

Өзеп жимешләренә иякләреннән,
Үбештеләр гөлчәчәк битләреннән.

Сөрәп дәрткә дәрман иреннәреннән,
Шифа таптылар күңел түрләреннән.

Күңелен тындырды, купты пәри зат,
Өендә шаһзадә калды булып шат.

Хәтта гафил¹ иде бу хәлгә Күкләр,
Морадына житте — ул канын түгәр.

Әгәр мәгъшуктан булмаса ишарәт,
Һәм гашыйкка янә килмәс бәшарәт².

Әгәр мәгъшугында булмаса теләк,
Тия белмәс аңа гашыйк һич нишләп.

МӘЛИКӘНЕҢ ЙОКЫДАН УЯНЫП АҢ ОРГАНЫ

Мәликә гафил ике гүзәл-чибәрдән,
Эчеп ширбәт тугрылык савытыннан.

Һәм кинәттән уянып иртә таңда,
Мәликә орды аһ жаныннан шунда.

Диде: «Кем, и газизем, уйларым зар,
Булырмын һәрвакыт гамь белән начар».

Әйтер Бәдигъ-Жамал: «И, миһербаным,
Нигә аһ орасың, көйде бу жаным».

Мәликә диде: «Эшләрем аһ булды,
Синең гыйшыңда шаһ кызганыч булды.

Өметем күп иде, алсаң сүземне,
Ояттан жиргә караттың күземне.

Ни күз белән аның йөзен күрермен,
Ничек итеп аның хәлен белермен?

Аның алдында мин оятлы булдым,
Исән килдем, янә дә үлек булдым.

Сүземне бер мәртәбә тотсаң иде,
Үзеңне бер генә күрсәтсәң иде!»

Диде Бәдигъ-Жамал: «И жан-жанашым,
Фида булсын сүзеңә шушы жаным.

Оятлының намуслы эшләре бар,
Янә ил теленең агу угы бар.

Меңнәргә син китер бер бөртеңкә намуһ,
Йөз мең дошманыңа сөйләр аны дус.

Шөһрәтлеләр телен бәйләсә булыр,
Гайбәт сөйләр сүзне нишләтеп булыр?

Бар аның ояты һәм атамның,
Ничек йөзенә карармын атамның?»

«Минем килгән гаскәрем юк», — диярләр,
Күреп-белеп, ишетеп: «Фү!» — диярләр.

Кабул күрсәң боларны, мин күрәмен,
Аның алдында хәлен дә сорармын.

Әгәр яхшылык кылсам, күргәнче мин,
Калырмын гаеплегә үлгәнче мин».

Мәликә диде: «И жиһаным, жаным,
Синен өчен фида булсын бу жаным.

Кеше белсә, гаебен син безгә сал,
Ачу китерүченең муенын чал.

Анаңа жавабын без бирербез,
Әрләүләрнең газабын без күрербез».

Диде Бәдигъ-Жамал: «И миһербаным,
Ике дәнъяда бары син яр-жаным.

Сүзең сынганчы — дошман муйны сынсын,
Аны чакрып күрче, күңеле тынсын.

Сүзеңнән һәрнәрсә килсә, күрермен,
Аның хәлен алдында мин белермен».

Булды канәгать Мәликә күңеле,
Алдында сорап аның хәлене.

МӘЛИКӘ БАРЫП ШАҤЗАДӘНЕ ӨНДӨГӘНЕ

Оеды халкы, иле булды гафил,
Барып шаһзадәне өндәде акыл.

Кубып шаһзадә ул чак юлга керде,
Бу бару юлында ашыга иде.

Караңгы кичтә эчеп терек суы,
Булды йөрәгенең дә бушануы.

Кылып өен кешесез чит ятлардан,
Өзерләделәр кирәк-яраклардан.

Рөхсәте белән керде шаһзадә,
Итәгать итте, булды кабул монда.

Күзе жирдә оят эшен күзәтеп,
Бәдигы купты һәм буен төзәтеп.

Торып күрештеләр ул ике жанаш,
Кочаклаштылар ике гүзәл жанаш.

Күкләр хәйран булып бакты да калды,
Һәм ул бөркет сунарын шунда алды.

Арада һич кеше юк, бары — сеңле,
Морадына житкереп тынды күңле.

Утырды ике жанаш энже кебек,
Берсе — гүзәл пәри, берсе — хур кебек.

Китерделәр татлы шәраб вә мәйдан,
Якты булды бүлмә бу кояш-айдан.

Салып утка гамбәр-мөшкәт хушбуен,
Хуш исле булды бакчадай бар урын.

Утырды Зөһрә белән Мөштәри³ күк,
Булыр һәркайсы саф гөлчәчәк кебек.

Бер-бере белән карашлар салырлар,
Бер айның ике кисәге булырлар.

Эчеп мәйне, бер-бере белән кабып,
Сөенерләр бер-берсенә шөкер дип.

Өзеп бер-берсеннән татлы жимешләр,
Табып якут иреннәрдән ак шикәр.

Янә бер-беренә булып муафыйк,
Хакыйкатътә лаек бу ике гашыйк.

Күкләр гафил булып, ике яр-гашыйк,
Бер-береннән шунда тапты тынычлык.

БӘДИГЫЛЬ-ЖАМАЛ ИНАКӘСЕНӘ ДӘРТ ХӘЛЕН ӘЙТКӘНӘ

Киңәш белән инакәсен китерде,
Бу мәгънәдән аңа сүзен житкерде.

Диде: «Мөшкел эшләремә языгым син,
Бу серле дәртемә дәрман анам син.

Хыялы көттерми башыма төште,
Чиста күңелемә уты ябышты.

Белә алмам, моның чарасы нидер?
Бу гаеп булдымы, аерма нидер?

Бу эшне — фикерне кылучы синсең,
Бу мөшкел хәлемне белүче синсең.

Өметсездән калдым шушы эшемә,
Шәфкатең кыл карап күзем яшенә.

Һәм монда сарайга килмәсәм иде,
Бу күңелем афәтне күрмәс иде.

Йөрәгемнең терәге бу кичтә син,
Эшемне сүздә кылма үзгәчә син.

Кулыңнан килгәнчә син тынычлык кыл,
Көяр күңелемә һәм сөеклек кыл!»

Бу сүзләргә әйтеп бик нык елады,
Текәп жиргә күзен шушы кайгылы.

ИНАКӘСЕ БУ СҮЗЛӘРНЕ ИШЕТЕП ЕЛАГАНЫ

Инакәсе күреп һәм елады күп:
«Нигә булды моның төсле зарың күп?

Күңелләрне пошаман кылдың ахыр,
Бу гамь белән йөрәкне телдең ахыр.

Тормышымнан, кызым, мине кичердең,
Авырлап ник бәгырь канын эчердең?

Бу вакыт мин ничек итеп яшәрмен?
Бу эшенә ничек киңәш итәрмен?

Белә алмам бу эшенең савабын,
Ничек бирим ата-ана җавабын.

Атаң сораса, сүзем юк, булдым зар,
Гажәп кайгы белән кылдың тоткын-зар.

Атаң йөзенә мин ничек багармын?
Ничек Ирам бакчага ут ягармын?»

Кызының шул эшенә куйды ул чик,
Бу бичара ахыр бирде дәва тик.

Диде: «Чакырт, күрим шаһыңның йөзен,
Сорап белим һәм дә аның дәрт сүзен».

Шаһзадәне чакыртып күрде анда,
Килеп торды шаһзадә мисле бәндә.

Төшөп сөю, булып күңле аңарга,
Кабул кылмас аны кыздан башкага.

Булып чөнки кызы гашыйк аңа, кем,
Күреп кызына лаек һәм үзе, кем.

Диде: «Кем, бу эштә үзгә сер булмас,
Тагын да яшерүдән яхшы булмас.

Инде дә күп яшереп булмас ахыр,
Ничек бер җен бу эшне кылмас ахыр.

Кылыр моны олуг анаң Сәрәнҗәм,
Моңы кылдың, пөхтә кыл, булма ялган!»

Бәдигъ әйтер: «Инакә, син белерсең,
Яман-яхшыны кылсаң, син белерсең».

Инакә диде: «Шаһзадә кушылсын,
Барып коллык антын дәлиле кылсын.

Гәрчә гаепле күреп ачуланыр,
Ләкин йөзен күреп тәкәтсез калыр.

Әгәр олуг анаңның күңле сөяр,
Моңы белеп атаң да шул чак сөяр».

ИНАКӘ ШАҤЗАДӘНЕ ОЛУГ АНАСЫНА АЛЫП БАРГАНЫ

Диде Бәдигыль-Жамал: «И гүзәлем,
Кабул итә күрсен аны Ходаем.

Кызыл гөлләр эчендә тулган аем,
Егетләр эчендә син татлы жаным».

Инакә белән ул жибәрде жанын,
Диде: «Яхшы бурычтан кыл бу хәлем».

Атасының анасы Шәһрибану,
Үзенең исеме дә Шәһрибану.

Аның торган жире шәһристан Сәмин,
Исеме исә Ирам бакча иде ләкин.

Аны чөнки шаһ Шәһрух корган иде,
Атын Ирам бакча дип куйган иде.

Мәликзадәне алды ул инакә.
Кылды гөл йөзенә жанын күлэгә.

Кызын артыгы белән яратты ул,
Гайбәттән дә бик тә сак булды ул.

Житештеләр шушы барган бакчага,
Якын иде гөлестани Ирамгә.

Төшөп күрдә инакә эчкәрегә,
Сәлам кылды житешеп шаһ пәригә.

Итәгат белән утырды каршында,
Һәм сорады кызын ул сүз башында.

Кылып тәкрар инакә елады зар,
Булыр Бәдигъ-Жамал уенда ул зар:

«Гыйшык уты йөрәгенә ягылган,
Мәхәббәт яшене жанында чагылган.

Кичә-көндөз дошман сезне белмәстер,
Ничек фикерләп тә сүзгә килмәстер.

Кызыңның сөйгән ире тере булып,
Үзе адәм, пәридәй бәндә булып,

Шикәр сүзле егет, нотыгы татлы,
Хикәят кылса, тавышы татлы.

Ягымлылык белән әсәрле, назлы,
Яхшылык белән тулы айдай жаны».

ИНАКӘ ШАҤЗАДӘНЕ ШӘҤРИБАНУГА СУРӘТЛӘГӘНЕ

«Аны ничә сурәт кылсам, төкәнмәс,
Ләкин күрмичә кеше һич инанмас.

Күтәрәп аны алдыңа гөл кебек,
Күрер булсаң, йөзе күркәм гөл кебек».

Алып керде хөрмәте белән шаһны,
Шәһрибану күрде бу йөзе айны.

Килеп кергәч, түбәнлек кылды шаһ-зат,
Бүе гүя яшь кипарис кебек зат.

Кылып коллык каршында бәндә кебек,
Әдәп белән торды оялчан кебек.

Йөзен күргәч анасы, гыйшкы төште,
Мәхәббәт белән чакырып күреште.

Ул Шәһрибануның күңленә ятты,
Тәмам бар гаскәрен алдына екты.

«Күрегез,— дип барсына,— бу кешене,
Һәм кылмагыз моңа усал эшене!»

Аны ялгыз калдырып Ирамендә,
Үзе китте сөйләргә Хөррәмендә.

Барып улына кылды серен ачык:
«Кызың булган,— диде,— кем, зарлы гашыйк».

Һәм ялгыз калды шаһзадә анда,
Мондый да бакча күренми жиһанда.

Карап йөрде бу бакча вә мәйданны,
Пәриләр тоткан шушы урын-жирне.

Хуш исле бакча булыр матур-хозур,
Бизәкле бүлмәләр-сарайлар балкыр.

Тынычланып ятыр монда шаһзадә,
Ишет, тагын ниләр күрер ул анда.

Көнләшәп бу шатлыктарга замана,
Ни эш кылды ул жирдә юктан аңа?

ШАҤЗАДӘНЕ АЛДАП ДИЮЛӘР ОЧЫРЫП КИТКӘНЕ

Һәм рави кылды бер кыйсса риваять,
Булып йөз кайгылы шушы хикәят.

Кайсы көн диюне үтерде шаһ-зат,
Аның бакча-сарая булды һәлак.

Ничә көннән соң белделәр хәбәрләр,
Күп диюләр килеп еладылар зар.

Байтак йөрделәр сорап-эзләп аны,
Табар өчен кем түккәнән ул канны.

Үтеп бара иде ничә диюләр,
Бу бакчада адәм исен сизделәр.

Ул диюләр ажгырып ялган кылды,
Очырырга аны һәм киңәш кылды.

Диделәр: «Дию үтергәнгә охшар,
Мәликә кызны китергәнгә охшар.

Мәликә безгә әйтте китерергә,
Сагынган ул, кушты тиз үк йөрергә.

Мәликәнән жибәргән илчесе без,
Сиңа әйттек: будыр безнең сүзебез.

Ул уйлады: «Бәдигымдер жибәрде,
Диюнән мәкерен һич тә белмәде.

Шаһ диде: «Кем, шушыдыр мин фәкыйрең,
Сукбай булган ялгыз зарлы фәкыйрең».

Шаһзадә хыялга уйламый төште,
Ялган хыял белән капкыңга төште.

Очырдылар диюләр күккә аны,
Диделәр: «Һәм тотты Әсваднең каны!

И жәнжалчы, бәдбәхет адәми зат,
Безнең шаһзадәбезне кылдың һәлак.

Шушы көннән бирле Кылзумның шаһы,
Һәм эздәде ничә көннәр гаскәре.

Кияве кылган, имеш, Шаһбал шаһи,
Һәм Әсваднең дәртеннән булмас аһы.

Һәм син Шаһбал шаһига кияү, имеш,
Аны үтергәнәңне белгән, имеш».

Китерделәр аны Кылзум шаһына,
Янә салды Күкләр михнәт жанына.

Күреп күркәм йөзен ул хәйран калды,
Тагын гөл йөзенә һәм кайгы тамды.

Әмма курка иде Шаһбалдан дию,
Качып барып корды Кылзумда өен.

Диде: «Кем, ничә көнгә яшерик,
Хәбәре ни булачагын һәм күрик».

КЫЛЗУМ ШАҢЫ ШАҢЗАДӘНЕ ТОТЫП ЗИНДАНГА САЛГАНЫ

Һәм дә ул шаһзадәне зинданга салды:
Аерылып ярыннан шаһ газапта калды.

Күкләр кайгы өяргә урын тапты,
Мәликзадә янә михнәткә капты.

Бу Кылзум төбөндә шаһ гамьгә төште,
Күкләр әйләнде, ае шунда төште.

Мәликзадә булып диюгә тоткын,
Гүяки пычракка чумды ул, кем.

Салдылар энжене зиндан төбенә,
Ничек аһ ормассың мөһнәт хәленә.

Түгәр яшь күзеннән чокыр эчендә,
Бу заман калганга шушы хәлендә.

ШАҢЗАДӘ ХОДАЙ ТӘГАЛӘГӘ АҢЛАР ОРЫП ЕЛАГАНЫ

Диде: «Йа Раб! Янә михнәткә төштем,
Гаепсездән тагын золмәткә төштем.

Төшемдә күрдем ул охшар сынымны,
Хыялымда гизеп бакча Ирамне.

Житешкәндә янә терек суына,
Төштем сусап мин үлем коесына.

Һәм булдым гамь капкынында тоткын-зар,
Гарип өчен һичбер кеше булмый зар.

Янә йөзеңне күрерменме, и жан,
Бу зиндан эчендә булсам, ни дәрман?

Төштем мин янә шушы зиндан-гамьгә,
Кем илтәр бу хәбәрне ул Ирамгә.

Йөрәгем хәстә бу зиндан эчендә.
Янә гизәрменме бакча эчендә?

Ләкин өметсез булмамын Ходайдан,
Аннан азат итүче — Ул, бәладән.

Ходам, башка кешем юк, гамем сөйләр,
Азат итче бу зинданнан, мин бит зар!»

Торып бу зинданда күпме замана,
Аһ орып шушында ул газаплана.

Кайчан Шәһрибану углына килде,
Тәмам женәр бу мәгънәләргә белде.

Очырдылар кече жанны жиһаннан,
Шәһрибану һични белми хәбәрдән.

ШӘҲРИБАНУ ШАҤЗАДӘНЕ УГЫЛЫНА СУРӘТЛӘГӘНЕ

Килеп утырды углының каршына,
Аңлап алды шаһны ул сүз башында.

Сыйфатлады шаһиншаһны туктаусыз,
Барчасын аңлатты әйтеп бик күп сүз.

Диде: «Бер шаһ күрдем дәүләткә лаек,
Кылыр Тәңре аны кызыңа гашыйк.

Сөләйман пәйгамбәрдән сыйфатлы ул,
Ул ирнең сереннән тапкан хәбәр ул.

Һәм Мисыр иленең солтаны булыр,
Күркәмлек төбәгенең ханы булыр.

Сөләйманнан калып һәм хәбәр аңа,
Кияүлектә килгән, имеш, ул сиңа.

Гажәп шаһзадәдер, яхшы сыйфатлы,
Кайчач күрсә, кыз-огланнар оятлы.

Булган, имеш, кызың аңа гашыйк-зар,
Күргән, имеш, Мәликә дустан үз-яр.

Насыйп күреп аны кызыңа лаек,
Табып, имеш, аның күңлен муафыйк.

Унөч ел бәләләрне күргән, имеш,
Гариплекләр, жәфалар чиккән, имеш.

Мәликәне китергән ул шаһиншаһ,
Һәм Әсвад диюне үтергән ул, аһ!

Мин күрдем аны, син тагын күр,
Китердем алдыңа, үзең сора, күр!

Кылып мактау шаһины ничә микъдар,
Күрми сөйде Шаһбал аны ничек бар.

Диде: «Кем, китерегез, без дә күрик,
Рәхим-шәфкать белән хәлен без сорыйк!»

Барып килделәр һәм тапмыйча анда:
«Кая киткән, — диделәр, — шул арада?»

Диде Шаһбал: «Ялгызы идеме шаһ?
Хата кылган куеп сез анда, әй-аһ!

Бу — пәриләр йөри торган бакчадыр,
Тагын безгә Кызум шаһы дошмандыр».

Гаҗәеп кара коелды шаһ Шаһбал,
Җибәрде һәр тараф чапкынчы, шул — хәл.

Шәһрибану аңлап бик тә борчылды,
Гаскәр дә шул чак эзер булды.

БӘДИГЫЛЬ-ҖАМАЛНЫҢ БУ ХӘБӘРНЕ ИШЕТЕП БОРЧЫЛГАНЫ

Ишетте бу хәбәрне Бәдигъ-Җамал,
Борчылды киткәнгә яныннан гүзәл.

Мәликә белән Сәгыйть аһлар орды:
«Бу вакыт, — дип, — тәннән кече жан чыкты».

Бәдигъ кылды күкрәген парә-парә,
Китүдән бу чак булды йөзе кара.

Мәликә һәм якасын шунда ертты,
Гөл кебек йөзенә канлы җир сөртте.

Кисте тунын Сәгыйть өзгәләп шул чак,
Булды баштанаякка кан белән пакъ.

Гөлестани Ирам булды гамь иле,
Көз булды, гүя салкын килде.

Сәрәндил шаһ тәәсир эчендә булды,
Барча халык бу кайгыдан борчылды.

Ни мөшкелдер, бу жан туйганчы тормый,
Ни сәбәптер, өзәлгән чәчәк көлми.

Бәдигъ әйтер: «Ул жан бирде — ни мөшкел,
Мин мескен гомерлек ялгызлыкка төштем.

Кичә-көндез утта янам инде мин,
Бу гамь белән үләр булдым инде мин.

Шаһбал ишетеп кызының аһларын,
Кылыр корбан кызына тәндә жанын,

Җибәрде һәр тараф чапкынчы Шаһбал:
«Хәбәр ни булыр, аннан бел, дип, әхвәл».

ШАҖ ШАҖБАЛ ШАҖЗАДӘНЕҢ ХӘБӘРЕН ТАПКАНЫ

Килеп бер җен хәбәр бирде: «Айа, шаһ,
Ята идем харап-хәстә, кинәт, аһ!

Күрдем ничә дию бер мәлне,
Алып китте, тотып бер адәмине».

Диде Шаһбал: «Кылзум диюләредер,
Алар — дошманым, анда өйләредер».

Яхшылык булса бәндәгә Холадан,
Аңа һәрчак ярдәм булыр Күкләрдән.

Кеше даим Хода хөкемен тотса,
Гажәп булмас морадын тапмый үтсә.

Мәликзадә булды догада мәшгуль,
Догасы булды аның шунда кабул.

Очып килде сәгадәтлек кошкае,
Тулган иде янә дәүләткә ае.

ШАҢБАЛ ЗУР ГАСКӘР БЕЛӘН КЫЛЗУМГА БАРЫП СУГЫШКАНЫ

Диде рави: һәм булды фетнә шунда,
Бу эштән түгелде күп каннар анда.

Бу эшкә кара көйде шаһи Шаһбал,
Гаскәр чакыртты ачу белән, шул — хәл.

Очып килеп һәм Шаһбалның гаскәре,
Житештеләр шаһиншаһның дуслары.

Гаскәр тотты һава йөзен болыт күк,
Житеп Кылзумга тоташкан утлар күк.

Шаһбал белән бик күп дуслары чыкты,
Коралланып һәм дә атланды-чапты.

Куштылар болары һәм үз гаскәрен,
Тизлек белән бәйләде алар билен.

Жибәрде илчеләрне Шаһбал Шаһрух:
«Ни кылдың, китер, ул айдай саф рух?!

Аны бир, китәбез фетнә кылмыйча,
Гаскәрләр бер-берен хәстә кылмыйча.

Солыхка килик үлгәнче без даим,
Эчик шәрабләрне туйганчы даим.

Юк исә, Кылзумның туфрагы тузар,
Агар каннар, тагын йортыңны бозар».

Диде Кылзум шаһы, аның жавабы:
«Аңа ачуым зур, мин — каһәрле!

Әсвадемне үтергән ул шушы, кем,
Аның өчен башын кистерермен мин.

Бер адәм углы өчен күп пәри зат.
Бар да булыр Кылзум эчендә харап.

Аны, килгәч, һәм мин йөз парә кылдым,
Бу Кылзум төбенә зинданга салдым».

Бу сүзне илче китергәч шаһ Шаһбал,
Ачуланды, үзенчә булды эш-хәл.

Чыгарды кылыч-сөнгене шунда шаһ,
Йөрәктән чыкты әүвәл утлы бер аһ.

Түгелде кар-яңгыр кебек пәри зат,
Каршылык күрсәтте диюләр шул чак.

Булып туфан-өермәдәй караңгы,
Кеше белмәс нидер: йә су, йә кан бу.

Бере-берен камыш кебек салырлар,
Бер-беренәң жаннарын һәм алырлар.

Бере-берен кылырлар кайгылы-зар,
Чыгар һәрчак болардан аһ белән зар.

Кылырлар гөрзи белән кисәк-кисәк,
Сөңгеләре сындылар кисәк-кисәк.

Бере-берен кылыч кисеп акты кан,
Үзара чукмар белән кыешып жан.

Бере-берен кисәрләр парә-парә,
Бере качар, бере калыр һаман да.

Кызыл йөзгә чабарлар канлы кылыч,
Кара башка орырлар гөрзи-кылыч.

Калкан камырдай изелер гөрзидән,
Сөңгеләре булды сынган, теленгән.

Орырлар бер-беренә кара-каршы,
Жирдән күккә чыгарлар качып барсы.

Кылычларның йөзеннән ут чагылыр,
Һәм дәръядай һәр заман ут ягылыр.

Пәри-диюләр башының юк саны,
Өзелде хисапсыз баш-кул, жаны.

Бик гажәп пәри-диюнең аһлары,
Күкләрне тетерәтер Мәррих жаны.

Коръән купты, кырылды дию бик күп,
Кара кан белән кайнар диңгез күбеп.

Булды Кылзым суы кан дәръясыдай,
Зәңгәр су акты кан дәръясыдай,

Киселде башлары, түгелде күп кан,
Күгендә кылды Мәррих аһлар шуннан.

Диделәр: «Бу кадәр каннар булырмы?
Моның күк рәхимсез солтан булырмы?»

Соңыннан жиңелеп, диюләр качар,
Кулына төште Кылзум шаһы — начар.

Аның муенын бәйләп шаһи Шаһбал,
Боерды: «Кем, бу диюне кыйнап ал!

Терек булса, безнең кешене бирсен,
Юк исә, кыен хәле, кяфер булсын!»

Босрды: «Телем-телем» кылыгыз сез,
Тиресен тасма-тасма телегез сез!»

Палачлары булды кыйнарга мәшгуль,
Дию әйтте: «Бер сүзем бар, кыл кабул!»

Диде Шаһбал: «Сөйлә, нинди сүзең бар?
Булырсың соңыннан кулымда начар».

Диде Кыззум: «Мине азат кылыгыз,
Сине үтермим дип шартны куегыз!»

ДИЮ КУРКЫП, СӘЙФЕЛМӨЛЕКНЕ КИТЕРГӘНЕ

«Бирермен китереп сиңа кешеңне,
Азат итсәң бу сәгать монда мине».

Сөенеп булды Шаһбал яхшы хәлдә,
Һәм сүзен бирде аңа шушы мәлдә.

Шунда керде пәриләр су төбенә,
Чумучылар чумды Кыззум төбенә.

Салып сандык белән коега шаһны,
Бастырган ул тегермән ташы белән аны.

Чумучылар кебек диюләр керде,
Дингездән энжедәй шаһны китерде.

Чыгарды дию айдай шаһзадәне,
Булды Шаһбалга ул нәүруз бәйрәме.

Чыкты былбыл караңгы читлегеннән,
Сөенде Шаһбал шунда шатлыгыннан.

Килеп шаһзадә Шаһбалның алдына,
Түбәнлек белән жир үпте каршында.

Диде шаһи: «Һәм бер хур иясе бул,
Гарипләргә кайгы уртаклашыр бул.

Аллаһы дәүләтегез яры булсын.
Наман да бу бер Тәңрем бар булсын.

Догачыдыр сиңа бу жир кешесе,
Ярдәм кылды Сөләйманның илчесе.

Кылырбыз дәүләтеңә күп догалар,
Һәм төштем хезмәтеңә, без-гидайлар».

Күреп Шаһбал шаһиншаһны шат булды,
Үлемнән дию дә азат булды.

Булды шаһзадә мисле зәгъфран,
Матур яфрак кебек йөзе — гөл сыман.

Гамь кулында сары йөзен шаһ күрде,
Шәфқатъ кылып хәлләрен Шаһбал белде.

Алып керде гөлестани Ирамгә,
Төшерделәр янә бакча Хөррәмгә.

Тәмам халкы ишетеп булды хуш хәл,
Янә парларга шатлык килде бу мәл.

ШАҢБАЛ ШАҢИ КЫЗЫНА ТУЙ МӘЖЛЕСЕН КЫЛГАНЫ

Сөйлә рави, китер яхшы бер дастан,
Бу дәфтәрнең ахырын кыл гөлестан.

Диде рави: кышлар үтеп, килеп яз,
Күңелендә гамь тәэсире калып аз.

Күңеленнән бетереп Шаһбал гамьне,
Ясап-төзде гөлестани Ирамне.

Кылып гажәп инде туге кирәген,
Сафландырды бакчасын һәм сараен.

Бәдигыль-Жамал белән һәм Мәликә,
Ирам бакчасына килде жаникә.

Һәм Сәгыйть тә килеп шаһның каршына,
Булды иптәш ул ялгызның башына.

Бу Шәһрибану углым дип шаһины,
Диде: «Мин туй итәм бездә яхшыны».

Мәжлес кылып шушы әйтүе белән,
Китерделәр туйларны шау-шу белән.

Чакырып барлык тәхетләр иясен,
Колак ишетмәгән Шамның¹ кешесен.

Ямьләндерде ул барлык өйне-жирне,
Шунда тәхеткә куйды шаһны-ирне.

Сөләйман сөрмәсен чикте күзенә,
Күренде барлык пәриләр үзенә.

Күрәп Сөләйман мөһерен кулында,
Буйсындылар диюләр уң-сулында.

Һәм боерды шул чакта Мисыр шаһы:
Бу Сәгыйтькә күренсеннәр барчасы!

Исерткеч-шәраб китерде зәнкиләр,
Янә дә бал-мәй һәм кызган итләр.

Егылдылар пәризат бөтен буйга,
Көйләп торып сазларын назлы жанга.

Сибеп хушбуй-гамбәрне ниһаять тә,
Ирам бакчасы булды хуш гаять тә.

Пәриләр көйләр көйләп саз чалды,
Күңел былбылларын һәм очар кылды.

Чалып сазындарлар наз илә сазын,
Һәм нәзакәт белән арттырды назын.

Пәриләрнең уены бу көй-сазы
Булды мескен кешеләрнең тозагы.

Әйләнде күкләр болар әйләнүдән,
Кичә-көндөз бергәләп бәйләнүдән.

Күкләр торды моның туенда биеп,
Уенчы-биючеләр сынды биеп.

Янды һәм кичә тулып ае якты,
Таң атканчы ягып төбөндә утны.

Егет — галәмнең солтаны заманга,
Сайрарлар былбыллар таң атканда.

Гүзәл бакчалары моңнар эчендә,
Чумды жиһан хуш авазлар эченә.

Булып Мөштәри Зөһрәгә жан сазы,
Керәшмә белән дәстәндазы, сазы⁵,

Зөхәл⁶ бәйләп телен хезмәткә кол күк,
Сыпырды ишеген һәркөндә гөл тик.

Мәррихның⁷ коралы алдында кансыз,
Сөөнде түккөнгә дошман канын тиз.

Мәгыйшәт белән мәшгуль жен һәм бөркет,
Шатлык белән Зөһрә йолдызы кыз тик.

Кәефе белән солтан иде мәшгуль,
Булды аннан янә бер гаме кабул.

Ашап-эчеп ничә көн шөкер кылып,
Ясады никях мәһәрен килешеп.

Тәмамланды туйлар, илләр көнләшеп,
Үтте вакыт, бәхет кушылсын жиңеп.

Бәхете белән дәүләт яры булды,
Гарип шаһзадә һәм азыклы булды.

Төшөп задә кояш чыккан урынга,
Ия булды һәм барлык тирә-юньгә.

Ялгыз гына калды шаһи бер өйдә,
Янды якын дуслары һәм бер уйда.

ИНАКӘЛӘР ШАҺЗАДӘГӘ БӘДИГЫЛЬ-ЖАМАЛНЫ АЛЫП КИЛГӘНЕ

Инакәләр белән өй кызлары пакь,
Пәриләрдер барсы гөл суыннан пакь.

Жыелып килделәр йөрәген алып,
Шаһиншаһка зифа буйлыны алып.

Инакә китереп тапшырды жанны,
Кабул итте шаһиншаһ та жанашны.

Мисле торнага лачынны очырды,
Төлке гүя муеныннан каптырды.

Өзөп жимеш кулы авызга салды,
Гүя ул карчыга үрдәкне алды.

Үсеп шатлык белән ачылды гончә,
Бакча чәчәккә күмелде «һәй» дигәнче.

Нинди шатлык гөле-гончә ачылган,
Ачылып уртада нурлар чәчелгән.

Сандыкка салды сүнгән ак энжене,
Чәчелде энже, гәүһәр һәм мәржәне.

Кичә-көндөз кочаклашып-сөйләшөп,
Кулларыннан тотышып һәм үбөшөп,

Морадына житөшөп күңеле тынды,
Күкләр күрөп, ояттан муены сынды.

Ни хуш, имгәк шушында тапса рәхәт,
Бальзам белән капланса бу жәрәхәт.

Көнчелектә замана калды хәйран,
Көнчеләрнең йөрәге булды вәйран⁸.

Ни яхшы көн, сагышлылар шат булды,
Бозык күнелләренә шатлыклар тулды.

Аллаһы, гашыйкларга максатын бир,
Киңлек белән йөрәккә юату бир!

ШАҤЗАДӘ МӘЛИКӘНЕ СӘГЫЙТЬКӘ КЫЛГАНЫ

Булды шаһи Сәйфелмөлеккә иш-үз,
Үтеп михнәт, китеп кыш булды нәүруз.

Чәчәкләр булды жәннәттәй ачылган,
Булып сахра аллы-гөлле нур тулган.

Хәзерлек күрдә әүвәл Сәйфелмөлек, Шаһбал:
Мәликә белән Сәгыйть бергә булсын бу мәл.

Сәрәндил шаһына жибәрде сүзче,
Гозерен әйтергә барды бер яучы:

«Кирәк бер жирдә булса ул имидәш,
Янә бер-беренә булырлар иптәш.

Бер жирдә торсалар, якын булырлар,
Ялгызлыкта янә моңдаш булырлар».

Кабул итте шаһ Сәрәндил бу сүзне,
Ясады шәһәрен, яндырды утны.

Шулай итеп чакырды таж-мәликне,
Китерделәр Сәгыйть, Сәйфелмөлекне.

Жыелды барча дәрәжәле кеше,
Әзер булды янә затлыдан ише.

Кирәгенчә күркәмлекне бар кылды,
Ни, кем, кайгылы зат иде, егылды.

Жыйды ул бар патшаларны да анда,
Аларны шәһри Кытайдан һәм Шамнан да.

Жыелды йөзләп шаһлар бергә, сөйләп,
Ничә көннәр кылды сафа кәефләп.

Рабигыль-Мәлик кылды бөөк туен,
Хәтта кече шаһлар күрделәр жыен.

Чакырылып бар да килгәннәр анда,
Моның күк туйлар булмас бу жиһанда.

Сусагач иреннәр терек суына,
Китерде ширбәтне, биреп үзенә.

Кушылдырды ул ике тәнне-жанны,
Бердәй кылдылар ике жан-жиһанны.

Бу көмеш йозакның биге ачылды,
Алсу-кызыл мәржәне дә чәчелде.

Ачылды, чәчелде бакча күрке гөл,
Кылды шатлык, сайрады анда былбыл.

Үтеп кыш фасылы һәм килде бу яз,
Гөлестан эчендә былбыл сузды саз.

Салып төпсез диңгез эченә жәтмә,
Һәм энжеләр чәчелде тирәгә.

Янә яхшы гөлестаннарға кердем,
Бу гашыйкларны чәчәккә төрдәм.

Аллаһы, гамь жирен гөлбакча кылчы!
Дусларны канатлы хурлардан кылчы!

Кем укыса, бәхетле фалы булсын,
Барча дусларның хәле яхшы булсын.

Үтеп ничә еллар килде бу нәүруз,
Калды шаһтан аһлар һәм кайгылы көз.

Һәм Ирам бакчада, һәм Сәрәндилдә,
Ясады бакчасарай ике жирдә.

Диде Бәдигъ-Жамал: «И жан-жанашым,
Бу аһың үртәде жанны, жиһаным.

Бу аһыңны белсәм, сәбәбе нидер?
Хәзер әйтче, ишетим, фалы нидер?»

Диде: «Үткән жәфаларны сагындым,
Йөзеңә бактым, шөкерләрем кылдым».

Ишетте шушы сүзне Шаһбал Шаһрух,
Диде: «Йортын сагынды шаһи Шаһрух».

Диде: «Чакырыгыз шаһзадәләрне,
Ул сукбайлык чиккән айзадәләрне.

Хәл ителде, син һәм Мисырга барчы,
Ата-анаң алларына егылчы!»

Уенда бар иде Мисырга бару,
Ата мөлкенә гасыр шаһы булу.

ШАҤЗАДӘГӘ ШАҤБАЛНЫҢ РӨХСӘТ БИРГӘНЕ

Күңел бирде кызына шаһи Шаһбал,
Аңа кылды нәсыйхәтне тиеш хәл:

«Лаеклы иптәш итеп яшәр булса,
Коллары бул болар һәм кайда булса!

Күңел сөйгәнең Ирам-гөлбакчадыр,
Бушап-көтеп кала торган Ирамдер.

Гашыйкларга жәһәннәм-гөлбакчадыр,
Горур гашыйкка — тигәнәк тә гөлдөр.

Сөю белән тамуг — бакча түгелме?
Гыйшык белән жәннәт тә — ут түгелме?»

Мәликә белән жыенды кызлары,
Әлиф буйлы⁹ пәриләр, ай йөзләре.

Бу сүзне һәм Рабигыль-Мәлик белде,
Кызы теләгенчә ярдамен бирде.

Рабигыль-Мәлик бирде һәр ни барын,
Һәм дә Сәгыйтькә тапшырды чибәрен.

Калды якын Шаһбал ибне Шаһрух,
Һәм бер субаш кеше, аты Маһ-Фәррух.

Бәдигына аталык булды ул жен,
Инакәләр белән тапшырды күчен.

Мәликә — Сәгыйте вә барсы белән,
Һәм Сәйфелмөлек жан-кояшы белән,

Килеп утырдылар очкыч тәхеткә,
Санлы гаскәрләре алып уртага,

Барлык даирәсен бергә күчерде,
Бизәкле тәхетен женнәр очырды.

Пәриләрдән вә барлык өй кызларын,
Жыеп тапшырды иң яхшыларын.

Чыгарды аларны күккә-галәмгә,
Китерделәр Мисыр-шәһәр икъялимгә.

Килеп төште күктән жиргә бер тәхет,
Булды бу мөлкәтенә шатлык-бәхет.

Гажәпкә калды Мисыр иле аннан,
Сукбай кабат туды гүя жиһаннан.

МИСЫР ШАҖЫ БУ ХӘБЭРЛЭРНЕ ИШЕТЕП, БЕЛЕШЕРГЭ ИЛЧЕ ЖИБЭРГЭНЕ

Ишетеп бу хәбәрне һәм шаһ Гасыйм,
Кешеләр жибәрде белергә барысын.

Килеп илче хәбәр кылды: «Айа шаһ!
Бәхет белән төшкән сарай жиргә, аһ!»

Килеп илче күрде шаһизадәне,
Сөөнечтән йөгәрде ул жәяүле.

Килеп Сәйфелмөлек бәхете белән,
Төште сарайга алтын тәхте белән.

Ишетеп Гасыйм шулчак бер «аһ!» орды,
Кубып урыныннан шунда йөгәрде.

Жәмилә ишетеп купты¹ жиреннән,
Йөгәрде элгәре өй кызларыннан.

Әмма шаһзадә үзе каршы килде,
Килеп Кәгъбә янына ул егылды.

Қочаклашып-күрешеп еладылар,
Сөөнечтән барча халыклар елар.

Килеп төште якты ай үз жиренә,
Кушылды тулган ай үз төркеменә.

Ата-ана алып уртага аны,
Чыгып кабат керде аларның жаны.

Атасы үз йөзен йөзенә сөртер,
Анасы бәгырен бәгъренә сөртер.

Сәламәт тапты улын шаһ, сөөнде,
Башына төшкән кайгы гөлен сөрде.

Сөөнде шаһ күреп Сәйфелмөлекне,
Һәм бер-бер сорады шаһи сөлекне.

Бәян кылды ни күргәнән мәликзат,
Һәм йөз мең тавыш белән купты «аһ!» шулчак.

Тагын Сәгыйть монда китерде үзен,
Аягына кушып ул сөрде йөзен.

Ата-анасы яздылар нушыннан,
Ишеткәннәр түкте каннар күзеннән.

Янә шөкер кылыр шушы жаныйга,
Исән булса ни төшмәс адәмигә.

Кылып зур туйлар, тапшырды тәхетен,
Һәм хөтбә хөкемен, рәхәтле хәлен.

Аллага шөкер итеп кичә-көндөз,
Кылып дога, куяр тупсасына йөз.

Булды Сәйфелмөлек үз милкенә жан,
Яңадан туган кебек булды тәмам.

Янә Мисыр, янә Сәрәндил шаһы,
Тәхет урыны булды Ирам бакчасы.

Үз милкенә Сәгыйтьне иптәш кылды,
Сеңлесе Бәдигъ белән бергә булды.

Ни хуш көндер, шушы көн гамь төкәнә,
Жәфалылар вафа¹⁰ күреп куана.

Аллаһы барчага бердәй жан бирче,
Бар гашыйкка бердәй бәхетләр бирче!

Ничек, кем, шаһи күрде үз вафасын,
Ләкин чикте гажәеп күп жәфасын.

Жәфа чикми кешегә рәхәт булмас,
Мәгәр янмас утында ялкын булмас.

Сукачы чикмәсә кимлек жәфасын,
Жимешләрнең кеше күрмәс вафасын.

Ходай, барчага лаекны юлыктыр,
Мәхәббәт юлында иптәш юлыктыр.

Жиһанда жәберләр гашыйк өчендер,
Ләкин бел, болары лаек өчендер.

Бәхетедер — муафыйк яр-иптәше,
Ике гашыйк булса насып — бик яхшы.

Укып Мәжлисине ядкәр кылыгыз.
Дога белән аны сез шат кылыгыз!

Теләгемдер — дога, үзгә сүзем юк,
Бу дөньяда сүзем калыр, үзем — юк.

Аллага шөкер! Тапты бәхет кыйссам,
Дусларыма сәлам белән ул тәмам.

Сәламнәр, дуслар, сәламнәрем сезгә,
Кирәк сездән багышлау дога безгә.

Килер-булыр тел-күкрәгәң сер жире,
Белер кадрем кемнәр чиксә рәнжүне.

Булыр горурларга, кем, тел энәле,
Сүз осталары йөртер энәне.

Бу гамьле Мәжлиси күп жан чигептер,
Күңелләргә вә сагышны игептер.

Китабым кадерле дустымнан булыр,
Аның һәрбер бите баламнан булыр.

Газиземдер, тагын һәм син газиз кыл,
Укы зәвык белән, житмеш белем кыл.

Нигезләп сүзне, бизәкләдән кылдым,
Укыгыз, гашыйк шигырен мин кылдым:

Ачык төрки телендә шигырь әйтеп,
Һәвәс белән укып һәм көйләп әйтеп.

Ходаем, безләрне ятим итмә син,
Укыганнар да онытып китмәсен.

Яхшылык кылды Тәңрем, сафлык бирде,
Яхшылык белән бу хәл миһнәт булды.

Ярдәм булды, яхшылык булды каләм,
Булып телгә ярдәм, бетте бу намәм.

Бел син, юктыр бу дөнъяның вафасы,
Бу биш көндер гомереңнең барчасы.

Кешедән калса яхшыдыр ядкәре,
Һәм юктыр бу дөньяның ныклығы.

Бу үтенеч сүзе дөньяда калды,
Укып гашыйклар аннан файда алды.

Булыр авызда хаклы-гәүһәрле сүз,
Колың булыр бу хәнжәр-жәһүәрле сүз.

Әгәр сүз булмаса, кем-кемне белер,
Сүзеннән адәмиләр мәгълүм булыр.

Гәүһәрдер сүз, аның кадерен белче,
Кирәгенчә бу сүздән мәгънә алчы!

Яктыртты ай бу нәсыйхәт агачын,
Чигеп михнәт һәм рәнжү мәшәкатен.

Белә Алла, минем хәсрәтем бар,
Сүземнең гаебен каплап куй и яр!

Ходаем, син мине мәхрүмең итмә,
Һәм гөнаһ диңгезендә ятим итмә.

Дусларым, безне өметсез итмәгез,
Догагыздан онытып һәм китмәгез.

Хаклы Мостафаның ул дүрт яраны¹¹,
Ахыр сулышта, и телим, әйт иманны.

Күңелнең шайтанын тотып гүргә сал,
Бу нәфесең жаннан син куып чыгар.

Аллаһы, барлык гамьлене шат кылчы!
Бәндәләренең барчасын азат кылчы!

Кем укыса, бәхетле фалы булсын,
Барча дуслары шатлыклы, хуш булсын.

Аллаһы, барлык мөэминнәргә иман
Бүләк кылчы һәм тәннән чыкса бу жан.

Язганнарым бу китапны ничә көн,
Тәмам булды ахыры берничә көн.

**ЯШӘР КӨННӘРЕБЕЗНЕҢ ЮМАРТ ХУҖАСЫ
АЛЛА ЯРДӘМЕ БЕЛӘН КИТАПНЫҢ ТӘМАМ
БУЛГАНЫ**

Кабул килде китабымыз, ярдәмчем, йа Рәсүлулла,
Һәм синсең галәм шатлығы, ярдәмчем, йа Рәсүлулла!

Әгәр синнән миңа чара булмаса, тавышым зарлы,
Кулым буштыр, йөзем куркыныч шадра, йа Рәсүлулла!

СҮЗЛЕК

¹ *Гафил* — сизми калу.

² *Бәшарәт* — шатлык.

³ *Мөштәри* — Юпитер (планета).

⁴ *Шам* — Сүрия.

⁵ *Керәшмә белән дәстандазы, сазы* — уен кораллары.

⁶ *Зөхәл* — Сатурн (планета).

⁷ *Мәррих* — Марс (планета).

⁸ *Вәйран* — ватык, жимерек.

⁹ *Әлиф буйлы* — төз, зифа буйлы.

¹⁰ *Вафа* — тугрылык, тотнаклылык.

¹¹ *Мостафаның дүрт яраны* — Мөхәммәтнең дүрт фикердәше: Әбүбәкер, Гомәр, Госман, Гали.

КЫСКАЧА БЕЛЕШМӘ

«Сәйфелмөлек» китабының авторы — Мәжлиси, бу аның асыл исеме түгел, әдәби псевдонимы. Үз исеме тарихларда сакланып калмаган, бәлки алга таба тикшеренүләр моны ачыкларга ярдәм итәр. «Сәйфелмөлек», татар халык ижаты ядкәре буларак, проза вариантында фольклорчы Флора Әхмәтова төзеп чыгарган дастаннар томына кертелгән (Татар халык ижаты: Дастаннар.— К., 1984, 151—158 битләр).

Аерым тикшерүчеләр Мәжлисине үзбәк шагыйре, дип белдерәләр. Әсәр эчендәге мәгълүматлардан чыгып фикер йөрткәндә, болай кистереп әйтү урынлы түгел, «Сәйфелмөлек»не төрки халыкларның уртак әдәби ядкәре итеп карау дөресрәк булыр. Әмма анда татар әдәбиятына якынлык күбрәк.

Мәжлисинең бу әсәре Казан татарлары арасында киң таралыш тапкан, кулъязма нөсхәләре бик еш очрый. Аны беренчеләрдән булып Казан университеты матбагасы 1807 елда ук бастыра башлый. Аның унбиштән артык басмалары бар. Ел саен диярлек төрле матбагалар «Сәйфелмөлек»не чыгара килгәннәр. 1917 елдан соң аның бездә китап булып басылганы юк.

Мәжлисинең «Сәйфелмөлегә» — дөньяви әсәр, мондыйлар ул чор татар әдәбияты тарихында бик сирәк. Ләкин ни өчендер аны галимнәр аз өйрәнгәннәр.

Сезгә тәкъдим ителгән бу басмасында мөмкин кадәр Мәжлисинең үз язма стилиен сакларга тырышылды, жөмлөләргә үзгәрешләр бик саклык белән, бары тик аңлашылмаган сүзләргә алмаштыру, тәржемә итү рәвешендә генә кертелде.

Өйгә таба

ХИКӘЯ

Икенче көнне полковник Тимергали көн буге кансәләриядән кансәләриягә чапты. Ятим төрек балаларын, тол хатыннарын китертер өчен кәгазьләр алды. Тимер юлына рәхсәтләр чыгартты. Шул эш өчен үзе берлә бергә бара торган докторга вә аның иптәшләре дүрт-биш кешегә шәһадәтнамәләр ясатты. Кызының жәһәгә¹ баруы өчен кирәкле кәгазьләргә хәзерләтте. Үзенең гаскәре өчен житешеп бетмәгән киём-салымны, коралны үз күзгә берлә тимер юлга жибертте. Хәзинәдәгә забитларның мәгаш акачаларын алды. Үзе өчен кирәкне-яракны туплады. Штабка кереп Кавказ фронтының соңгы тәфсиллә харитасын алды. Штабның төрекләр хакында жыйнаган мәгълүматлы яшерен китабын да кулда итте. Башлыклары берлә аерым-аерым күреште, алардан һөжүм планы, һөжүм нокталары хакында, гаскәрнең күпме жыелуы хакында иң серлә мәгълүматны туплады. Кичкә таба гына арып кайткач, Арыслан Үлмәс углына, телефон сугып, сабуллашырга юнәлде. Анда аны тагы шул ук сөемлә гаилә каршылады. Теге ябылганнарға иткән ярдәмә, ятимнәргә иткән хезмәтә өчен рәхмәт укылды. Тагы шул гаилә эчендә сизмәенчә бөтен кичен үткәрде.

Китәргә дип күрешергә торгач кына ул: «Онытканмын икән, минем сездән тагы бер үтенечем бар. Минем кызым берничә көннән шәфкать һәмширәсә булып минем яныма барыр өчен Тифлискә киләчәк, аның кәгазьләрен сездә калдырыйм. Яшь кыз, тәжрибәсез, шуңарга ярдәмдә булыңыз!» — диде. Әсмабикә дә, кызлар да бу сүзгә бик сөенеп каршы алдылар вә мотлака үзләренә төшәргә чакырдылар. Тимер юлга чыгып каршы алачакларын сөйләделәр. Мәсьәлә хәл ителде дигәндә генә, Фәридә көтелмәгәндә: «Мин дә барыйм, полковник, мине дә алыңыз», — диде. Үзе дә шул ят фикердән кызарып китте. Тимергали: «Ул бит, безнең жир — сугыш эче, иртәгә ни булачагын бүген белеп булмый. Ул кызлар йөри торган жир түгел», — диде. Әсма да, адвокат та: «Юк, болай гына сөйли», — фәлән, диделәр. Фәридә: «Чынлап әйтәм, полковник, сезнең кызыңызга барырга ярый бит. Ник миңа ярамый?» — диде. Тимергали: «Минем кызыма да ярамый, ләкин мин бит үзем анда. Кызым шәфкать һәмширәсә буламы дигән бер яңлыш фикерне башына суккан, шул юлда харап булмасын дип, үз яныма чакырттам... Анда кызларга түгел, ирләргә дә кызыгыла торган нәрсә бер дә юк. Анда бит ут ыжгыра, үлем уйный». Фәридә әтисе-әнисенә: «Барыйм инде, әни, мин озак тормам, шундагы хәлне күрермен дә кайтырмын. Полковник, рәхсәт итеңез, мин дә сезнең кызыңыз берлә бергә барыйм?» — диде. Тимергалинең маңлаеннан тир чыкты, ул: «Мин кызым янында сезнең кебек тәрбиялә бер туташның булуын бик теләр идем, ләкин беләсез, туташ, ул сугыш асты. Бүген әмер килсә, без бүген ут эчендә. Сугыш хатынны-кызын, бала-чаганы аермый. Анда шәфкать, мәрхәмәт юк, анда үлем, кан. Шунда ничек сезгә барырга рәхсәт итим?» Әсма да, Арыслан да: «Юк, юкны сөйли», — фәлән, диделәр. Ләкин Фәридә үз фикерендә калды: «Ник сезнең кызыңызга ярый да,

Ахыры. Башы журналның 1992 елгы 2 санында.

Рәшид Төхвәтуллин рәсемнәре

миңа ярамы? Сугыш булса, яралыларны карармын, кем булса да бит сезнең гаскәрдә төрек баласы». Полковник: «Сез дә урыс өмәсенә керә-сезмени?» — диде. Фәридә кызарды, бүртенде, җавап таба алмады. Ахырдан: «Юк, кермим, мин үз халкыма хезмәт итәргә, үз халкымның ярасын юарга, җәрәхәтен бәйләргә барам», — диде. Полковник тагы: «Җәб-һәгә бит кызыл тәре һәмширәсе булмаган бер хатын-кыз да җибәрелми, сез һәмширә түгел!» Фәридә: «Булам, берни түгел, булам!» — диде. Арыслан берлә Асма аптырап калдылар. Полковник: «Соң сез, күңеленездә букадәр милләтчелек ташы торган бер кыз, мөселман тәрбиясендәге бер туташ, күкрәгенездә шул кызыл тәрәне тагарга ничек разый буласыз?» — диде. Фәридә тагы аптырады, кызарды. Ахырдан, беләмсез, фәлән, дип озын сүзгә керештә.

Шуны карап тора торган Ибраһим: «Юк, бу сүзләр бар да ялган сүзләр, син милләтчеме? Милләтче! Үзеңнең, милләтеңнең, динеңнең дошманлык галәмәте булган тәрәне син, акмы ул, кызылмы ул, ничек күкрәгенә тага аласың?»

Фәридә: «Юк, такмыйм, ул форма гына, ул тышта гына кала», — фәлән, диде. Тимергали: «Юк, калмый, туташ, кәкере юлга кәргәндә һаман шундый үзеңне-үзең җумалаулар була. Менә без дә рус гаскәренә кәргәндә бу көнне уйлаганмыни? Үзеңнең татар солдатның өйрәтәсен, анарга шул авыр юлда башчылык итәсен, анарга руслар арасында ярдәмче буласың, диелгән, югыйсә кем тугрыдан-тугры үзенә халкына каршы шул юлга кәрә ала?.. Кем кардәшенең башын чаба торган урыс балтасының сабы булырга разый була?.. Менә бу көн килде. Мин, Ая Суфияның башына төрекләр төшергән тәрәне тагар өчен, үзем кебек төректатар гаскәре берлә бердәнбер төрек илен саклый торган туганнарым төрекләргә каршы сугышырга, аларны үтерергә, артымнан килә торган теге урыс тәрәсенә юл ачарга кирәк?.. Менә мин бер төрек углы төрек, алты йөз еллык төрек-рус тартышуының иң авыр көннәрендә рус сафында булып, милләте, истикълялы² өчен җанын фида итә торган төрекләренң иң нечкә жирен, иң зәгыйфь ноктасын табып, рус кылычы берлә шул тарихи тартышны кисәргә тиеш! Ник?.. — Аның күзенә яшь тыгылды. Тавышы бозылды. — Чөнки мин Мирхәйдәр Тимергали генә түгел. Чөнки мин рус урдасының полковнигы Мирхәйдәр Тимергалиев!»

Аның күзеннән яше мөлдерәп акты. Ул берни әйтергә белмәенчә утырды. Бөтен тирә-юнь аптырап, катып калды. Тимергали балаларча иттереп елавында булды. Һәр кеше шелтәле күзләрен Фәридәгә текте. Тавышсыз-тынсыз көенчә полковникның елавын, Коръән тыңлаган кебек, ихлас берлә, тирән бер әһәмият берлә тыңлады. Бераздан Әсмабикә акрын гына чыгып бер чынаяк су китерде. Тимергали бердән шуны эчеп җибәрде, үзен-үзе бераз туплады, аякка калыкты. Көчләнеп көлгән тавыш берлә: «Картлык баса, сеңерләр тыңламый башлаган», — диде дә күрешә башлады. Фәридә үзенә гаебен эретер өчен кебек: «Без әле, полковник, сезгә музыка уйнармыз дип тора идек, китәсез дә мени? Әле бит бик иртә, утырыңыз. Зәйнәп әнә яңы көйләр дә табып кайткан иде». Шунның артыннан бар да: «Утырыңыз, утырыңыз!» — дип кыстарга керештеләр. Болай чыгып китәсе килмәгәнгә, Тимергали дә калды. Тагы элгәреге кебек пианино чалынды. Зәйнәп җырлады. Ләкин бу юлы Фәридәнен пианиносы тагы моңрак уйнады, тагы нечкәрәк ыңгырады. Зәйнәпнең тавышында елау, сыкрану аһәңе тагы куерак сизелде. Кичнең яртысы үткәч кенә Тимергали өйгә таба кузгалды.

Арыслан гаиләсе генә бик озак бер-береннән аерыла алмады. Бик озак алар Тимергалине сөйләде. Һәммәсе үзенчә тәфсир итте, һәммәсе анарга каршы тагы бер тирән хөрмәт биләде. Ләкин Фәридәдә үзе аңламаган бер хис уяңды. Ул шуның мәгънәсен белә алмаенча таңга кадәр йоклый алмады. Ул шул карт полковникта үзе уйлаган бер төрек каһарманын тапты. Ул аны сөйде, үзенә-үзе икъарар итә алмаса да, ул аны сөйде. Иртәгесен уянып киткәч тә Фәридәнен башына килгән фикер та-

гы шул ук — төрек жәбһәсенә һәмширә булып китү булды. Ул анда ни булачагыны белмәсә дә, рус сугышы җақындагы һәмширәләрнең тормышының бик татсыз, тәмсез икәннән белсә дә, аны әллә нәрсә өстерәде, аңлашмаган бер көч аны шунда таба этте, төртте. Аңарга төрек дөньясының зур бер мәсьәләсә шунда хәл ителә кебек булды. Төрөк дөньясының яшәү-яшәмәү эше шунда каралачак кебек тоелды. Төрөк дөньясының әле русларга, әле кытайларга, әле гарәпләргә, әле фарсыларга өмәче булып йөрүе, яисә үз башына үзе тора башлап, үз байрагына хезмәт итә башлавы шуннан башланачак кебек булды. Шундагы кырык төрле төрек кабиләләреннән жыйналган төрек гаскәре шуның оеткысы була, шул рус мундиры астында зур төрек рухын саклый торган полковник Мирхәйдәр Тимергали шуның бер байракдары була кебек хис ителде. Үзенә бер төрек кызының милли вазифасы, нинди каршы көчләр килмәсә дә, шунда булу дип башына әллә нинди куәт тукуды, беркетте. Ул шул фикер артыннан куышты, ләкин гаиләсенә тәмам каршы килүе һәм дә үзенә моңганча барган тирә-юненә, бөтен төрөкчә агымнарының буның бу эшенә рус өмәчеләге дип кенә каравы аны борчыды, аны чыга алмас урамга сукты. Ул алай уйлады, болай уйлады, һичбер төрле чыгыш таба алмады. Полковникка барып ялынырга, ялварырга булды. Тәрбиясә аңарга ирек бирмәде. Атасы-анасына сүз тыңлатырга булды. Егерме, егерме биш ел бер буйдан бу гаиләнең русларга каршы дошманча эшләнгән фикеренә барып бәреләчәген хис итте. Дуст-иш жыеп бер 'жәрәян'³ ачып «Жәбһәгә» дигән бер шигар⁴ ашасыннан үтмәкче булды. Бөтен төрек мөнәүвәренә⁵ сугышка бойкотларына каршы бер эш эшли алмаячагын, киң бу агымга каршы йөзә алмаячагын сизенде. Ләкин барасы килү манигъ⁶ күбәйгән саен артты. Башы зур бер үзсүзлелек берлә шуның юлларын эзләвендә дәвам итте.

Менә ишектә кыңгырау кагылды. Кем бар икән, кем килә икән дигән кебек колагын салды. Өйдән беркем дә ишеккә таба бармады, ишек ачылмады. Ул: «Ни булды, әни кайда? Хезмәтче кыз кайда?» — дигән фикерне хәл итә алмады, икенче мәртәбә тагы куәтләрәк ишек шылтыратылды. Ул: «Беркем юк, күрәсез», — дип, кызу-кызу киенгәләп, ишеккә барып өлгермәде, тагы өченче мәртәбә бик озын кыңгырау шылтыратылды. Ишек ярыгыннан ул телеграм ташучыны күрде. Ачар-ачмас: «Телеграмма, мәстәгъжәл⁷, кул куеңыз!» — дип ишеккә бер кәгазь төртелде. Фәридә карамаенча гына кул куйды, карамаенча гына телеграмны ачты: «Жомга көнсез юлга чыга алмыйм, вакытың булса, көт. Исән, бик сөендем, үбәм. Кызың Сөем». Фәридә бер укыды, аңламады, ике укыды, аңламады. Адресын карады, үзләренә чыкты, тагы укыды. Мәгънәсеннән полковникка икәннән аңлады. Кеше телеграмын ачып укуы өчен полковник алдында тагы бер гөнаһ эшләде кебек хис итте. Тагы кызарды, тагы бүртенде. «Әти! Әни!» — дип әтисен эзләде, әнисен арады. Бар да төрле эш берлә чыгып киткәнгә, өйдә беркемне дә таба алмады. Шул телеграмны хәзер үк белгертү, хәзер үк полковникка әйтү вазифасы дип уйлап, телефонга чапты. Телефон китабыннан колагының очына гына кереп калган отелнең номерын эзләде. Телефон сукты, мәшгуль булып чыкты. Бераздан тагы какты, әллә нинди бер бюро берлә телефон тоташты. Фәридә аны көчкә өзде. Өченче мәртәбәсендә отель конторын тапты, ләкин аның соравына каршы телефонга әллә нинди бер әрмән килеп, төрле тәмсез сүзләр сөйләргә кереште. Фәридә кызды, ачуланды, телефонны өзде. Тагы шылтыратты, менә тагы контор бирелде, аннан: «Полковник Тимергалиев хәзер генә вокзалга китте», — дип җавап алды.

Фәридә озак уйламады, кызу-кызу киенде дә вокзалга чапты. Барып җитә алмау куркусы берлә мәшгуль булганга, болай бару ярармы, ярамасмы дигән фикерләр аның башына да килмәде. Вокзалга барып җиткәч кенә ул икеләнәп китте. Бу ничек булып, моны ул ни дип аңлар, дигән бер шөбһә уятты, ләкин ул шөбһә дә «китеп бармасын» дигән уй берлә бик тиз онытылды. Фәридә башы, күзе берлә меңләп кеше арасынан Мирхәйдәрне эзләргә тотынды, анда чапты, монда чапты, буфетка керде, платформага чыкты, таба алмады. Вагоннарда кереп эзләмәкче булды, ишеккә тыгылган халыктан үтә алмады.

Менә ул бер тәрәзәдән полковникның башын күреп калды. Баш югалса да, ул шунда барып, тәрәзәне шылтыратты. Элгәре бер сәүдәгәр торып карады, Фәридәне танымады булырга кирәк, китте, аннан соң бер яшь эфисәр карады, ул көлгән йөз берлә Фәридәгә әллә нәрсә әйтте, мыегын сыпырды. Фәридә кычкырыбрак: «Полковник Тимергалиев!» — дип чакырды. Әллә бик каты кычкырдымы; әллә иттифакый⁸ гынамы, бердән тәрәзәдә полковник күренде. Фәридәне күрү берлә: «Бу ни булды, әллә чын да бу кыз китәргә дип килдеме?» — дип уңайсызланып кына каршы чыкты. Фәридә күрешер-күрешмәс: «Менә сезгә телеграмма, өйдә беркем дә юк иде, мин этигәдер дип белеп ачтым, гафу итеңез!» — диде. Тимергали телеграмга сөенеп китеп: «Рәхмәт, рәхмәт, бик зур рәхмәт, мәшәкатъләнгәнсез!» — дип Фәридәнең кулын кысты. Фәридә: «Алай булса, ачуланмадыңыз, мин куркып килгән идем, әле кичә дә мин сезне уңайсызлаттым, гафу итеңез!» — диде. Тимергали, кызыннан алган телеграммага сөенеп киткәнгә: «Ул ни дигән сүз, рәхмәт, рәхмәт, менә кызым киләчәк, инде мин көтә алмам. Беләсез, үзен озата күреңез. Аннан, туташ, мин инде аны ике ел күргәнем юк, кем булгандыр, белмим, институтта укыды, сез аңарга милли яктан тәэсир итәргә тырышыңыз. Яшь кеше бит, белеп булмый нинди агым артыннан ага торгандыр... Үзем рус өмәсенә бик күп йөредем. Кызым алай булмасын инде... Углым да шул өмәгә әрәм китте... Менә үзеңез төсле булсын иде», — диде... Фәридә: «Алай булгач, ник соң сез минем фронтка баруымны теләмисез?» — диде. Полковник аптырады: «Теләмим түгел, анда сезгә урын түгел, дим, сез анда юкка әрәм булу ихтималыңыз бик якин. Уйнаган бер ядрә, көтелмәгәндәге бер сөңге сугышы... Тагы, беләсез, гаскәр сугышта бик бозылган... Ниләр-ниләр булу ихтималы бар... Шуның өчен генә, башка бер сәбәп юк». Фәридә: «Юк, полковник, минем күңелем шунда омтыла, шунда әллә нәрсә табар кебек була... Шунда бару миңа тиеш икәнән, фарыз икәнән күңелемнең әллә кайбер жире тоя. Бөтен барлыгым шунда барырга жан ата... Әллә нинди бер тавыш: «Фәридә, бар! Бар!» — дип тора. Мин, полковник, бүген тән буе шуны уйладым, йоклый алмадым, һич юлын таба алмадым. Рәхсәт биреңез, полковник, барыйм инде!» — диде дә полковникның кулын тотты.

Үзеннән башка кем дә белми торган башындагы планны, үзенен фронтта эшләргә дип кистереп куйган карарыны, шул яшь кызның, мондагына очраткан яшь кызның күңеленәң әллә нинди бер кырые берлә сизенгәнән белде вә шул төреклек эшендә үзенен төрек рухы берлә катышырга омтылуын күрде... Ул эченнән: «Димәк, минем фикерем кешеләренң күңелләренә ут сала торган, йөрәкләренә дәрт сала торган бер милли эш. Димәк, минем бу эшем, тугры бер эш!» Фәридәнең жан күңелдән барырга теләвенә дә эченнән сөенде, кәефләнде. Фәридә шуны күргән кебек тагы бер мәртәбә: «Барыйм инде соң!» — диде. Полковник: «Алай булса, менә ничек, әгәр әтиеңез, әниеңез риза булса вә шуннан башка бер адым да атламаска сүз бирсәңез?...» Фәридә: «Бирәм, бирәм!» — диде. Полковник: «Тагы бер шарты бар: сезгә авырлык булачагын сизгәч тә кайтарып жиберәргә булсам, каршы килмәсәңез?...» Фәридә: «Юк, килмәм!...» — диде.

Тимергали түрән⁹ китүгә күпме вакыт барлыгын сорапты да, буфетка кереп, Арыслан Үлмәс углына, Әсма ханымга, Фәридәне Сөем берлә жиберсәләр, бөтен мәсьүлиятне¹⁰ үз өстенә алачагын, үз баласын кебек мөгамәлә итәчәген, кайвакыт чакырсалар, шунда кайтарачагын бәян итте. Штабтагы бер түрәгә Фәридәгә кәгазьләр хәзерләү хакында үтенечле бер кәгазь дә язды. Ике хатны да бергә салып, пакетны мөһерләп, Арыслан Үлмәс углына тапшырырга дип, Фәридәгә тоттырды. «Сөем килгәч тә миңа телеграм бирсен, чыгуыңыздан мине хәбәрдар итеңез. Ничек тә монда Сөемнең озак калмавы тиеш иде», — диде... Ақтык кыңгырау кагылды. Полковник зур уйларны уйлап жәбһәгә таба, Фәридә дә шул ук уй берлә өенә таба юнәлде. Ләкин икесенен дә уйлары төрле булса да, хыяллары бер иде, омтылган гаяләре¹¹ бер иде... Төрөклөк иде...

Сугыш жиренә килеп житү берлә Тимергали үзенә башында эшләп беткән планын эшкә чыгарырга кереште. Аның хисабы буенча гомуми һөжүмгә кадәр әле ике атна, егерме көн кадәр вакыт бар иде. Шул кыска мөддәттә ул бөтен хәзерлекләренә күрәп бетәргә тиеш һәм дә бик сак көенчә эшләп, үз алаеның¹² рус забитларын¹³, күршесендәге әрмән, рус алайларын һич шөбһәгә төшермәенчә, бөтен гаскәрне, коралны, хәзинәне кулындагы гизлелә¹⁴ планнары берлә төрөк тарафына күчерергә тиеш иде вә төрөк гаскәрен шул зур һәлакәттән коткарып алырга тиеш иде. Аның берничә атнадан бирле башында кайнаган вә пешкән фикере шул иде. Шунның өчен ул гаскәри киңәштә бөтен фронтның мәгълүматын туплаган иде, шуның өчен ул үзенә бердәнбер кызын монда калдырмас өчен Сөемне чакырткан, шуның өчен һәр минутта алга барырга хәзер иттереп гаскәрне өлгерткән иде.

Ләкин аның бу планын уңайсызлаткан икенче бер нәрсә дә килеп чыкты. Аның берсе — төрөк ятимнәрен җыярга килгән комитә әгъзалары, икенчесе — Фәриденә килүе. Ул үзенә эше бетеп, мәсьәлә ачылгач, бу комитә әгъзаларыны, бергә булганнар дип, шөбһәгә алынуларыннан, бөтен Кавказ мөселманнары арасында каты бер террор башланудан курка иде. Икенчесендә, Арысланнар гаиләсенә бик зур шөбһә төшереп, шул матур төрөк гаиләсенә һәлак булуыннан шикләнә иде. Шунның өчен ул бу мәсьәләләр хакында бик катгый карар бирергә булган вә мөмкин кадәр тиз үзенә бу комитә берлә дә, Фәридә берлә дә мөнәсәбәтен кисәргә тиеш тапкан иде. Аннан соң үзенә рус забитларына каршы хәрәкәт берлә җирле забитларга каршы тотачак юлын билгеләү кала иде. Дөрестән әйткәндә, ул боларның һәммәсен дә хәл дә иткән иде: актык чиккә кадәр беркемгә бер хәбәр белдермәскә, штабтан алынган әмер иттереп бөтен алайны, төнге бер маневр берлә, төрөк тарафына күчерергә! Шунны табигый юлдан алып барып өчен ул кайткан көнне үк үзенә бөтен рус вә төрөк әфисәрләрен туплады. Ишеккә каравыл куеп, сугыш иптәшләреннән һичкемгә сүз чыгармаска сүз алып, аларга тиз көннән һөжүм өчен әмер киләчәген, боларның җыентык алайларына төрөк фронтыны яру вазифасы йөкләтелгәннән, шуңарга һәр минутта хәзер булып торунның кирәклеген вә моны, солдатлардан бигрәк тә, шундагы калган төрөк бала-чагасы, хатын-кызыннан саклау тиешлеген аңлатты. Русларның һичбер төрле шөбһәләрен уятмас өчен, Истанбулга бармаенча мәсьәләнең хәл ителмәячәген сөйләде вә шул планның бер кисәге иттереп: «Штаб башы мондагы ятим балалар, хатын-кызларны мөмкин кадәр тиз артка күчерергә әмер ите. Шул эш берлә мәшгуль булып өчен Кавказ мөселман комитәсенә рөхсәт бирелде. Барыңыз да шул эшне тиз бетерер өчен комитә әгъзаларына ярдәм итеңез, фронт тизрәк пакъланылсын!» — диде. Барысы да полковникның фикерен кабул ите. Шунда ук тиз көндә шул ятимнәр эшен бетерер өчен бер рус әфисәренә киң сәләхият тә бирелде. Икенче көнне ул күршедә тора торган күңелле әрмән алайларының башына һәм дә сул канаттагы казачий полкының командирларына хосусый хат язып үзенә килергә чакырды. Ахырына, шактый аркадашча сөйләнәчәк әһәмиятле сүzlәр бар, дип сүзне кисте.

Шул көнне үк ул Казан татары мөгаллименнән булган Ибраһим дигән бер әфисәрне чакырып: «Сез русча да, татарча да яхшы беләсез, менә штабтан бер гәзитә бирделәр, шунны тиз генә тәржемә итеп биреңез. Әгәр аңлашылмаган җире булса, миңа килеңез, ләкин эшне бик ачык йөртмәңез», — диде... Кызына, Фәридәгә урын хәзерләргә бер забитка әмер бирде. Кулындагы гизле мәгълүматны юлга куеп язарга утырды. Ул эшкә керешеп өлгермәде, хезмәтче солдат: «Әфисәр Ибраһим килде», — диде. Тимергали гизле кәгазьләрен, туздырган яшерен хариталарын алып куйды. Төсенә командир кыяфәтен бирде, кертәргә кушты.

Ап-ак булган Ибраһим кереп басты. Полковникка аның аяклары кал-

тырый кебек булды. Ул дерелдэгән тавыш берлә: «Полковник, мин бу хезмәтне эшли алмыйм, мине азат итеңез», — диде, үзе күзен түбәнгә төшерде. Мирхәйдәр белмәгәнгә салынып: «Ник, ник? Сездең бит телеңез житәрлек!» — диде.

Ибраһим хәл алды: «Полковник, бу мәкалә бит безгә, бөтен төрек-татар гаскәренә каршы язылган баяннамә, моны бит штабка бирелсә, моны язучы бөтенләй һәлак булачак... Мин бу эшне эшли алмыйм, мине, полковник, азат итеңез!» — диде.

Мирхәйдәр көлдә: «Мәкаләне укыдыңызмы?» Ибраһим: «Укыдым, бер түгел, өч укыдым. Шуңарга сезгә килдем. Мине азат итеңез!» Мирхәйдәр көлгән рәвештә: «Бердәнбер исән калган төрек илен ватарга барырга, бердәнбер исән төрек дәүләтен бетерергә, Ая Суфияга төре тагарга барырга синең көчөң житә дә, әллә нинди бер язучыны хәрби мәхкәмәгә бирдерергә көчөң житми? Бу ни дигән сүз? Монда нәрсәдер мин аңламаган бер сер бар!» — диде. Ибраһим кызарды, бүртенде, калтырана башлады. Башыннан әллә нәрсә җавап эзләде: «Гаскәри хезмәт бит, ант бар бит, антны боза алмыйм, шуңарга барам», — диде. Мирхәйдәр тагы көлдә: «Русиянең зураюы, киңәюе, баюы өчен бөтен дөньядагы төрек халкының, хәтта бөтен мөселман дөньясының бердәнбер арка таяначагы булган Төркияне бетерергә тиеш табылса, син шул антың буенча шул эшне эшли аласың? Шулай бит?» Ибраһим башын иде. «Шулай булгач, менә бу мөхәррир сине, мине, барымызны — рус өмәчеләре, халкымызны кичәр өчен ясалган рус кулындагы балтаның саплары дип атый, димәк, безгә каршы килә, безгә дошманлык эшли. Син шул антың буенча аны да хәрби мәхкәмәгә җибәртергә тиеш! Бу мәкаләне бит безнең гаскәр укыса, без Ая Суфияга төре тагарга бармыймыз, дию ихтималы бар. Безгә Ая Суфияга төре тагарга кирәк, чөнки штабның эмере шул. Мин полковник булсам, син эфисәр!» — диде. Үзе Ибраһимның күзенә карады. Ибраһим калтырады, дерелдәде, күзеннән мөлдәрәп яшь китте, русчалап: «Булдыра алмыйм, полковник! Хөкемгә биреңез!» — диде... Мирхәйдәр урынынан торды, Ибраһимның янына килде, җилкәсенә кулын куйды, күзенә карады. Ачык иттереп: «Димәк, синең әле милли вөжданың сәламәт... Димәк, әле урыс өмәчелеге каныңа сеңмәгән, син әле Шәехгали булырга омтылмыйсың? Шулай булгач, мин хәзер менә, полковник булмаенча, синең кебек бер төрек углы, төрек эфисәре һәм дә соңгы мөстәкыйль Төркияне бетерергә өстләренә йөкләтелгән төрек эфисәре булып, синең сүнмәгән вөжданыңа бер сөаль бирәм: син, мин, башкалар шул юлда эшләргә кирәкме? Шул ант буенча барып, төрек милләтенең калганын да рус итеге астына таптарга кирәкме? Әллә, бу язучы әйткәнчә, рус өмәчелегеннән чыгарга кирәкме?»

Ибраһим аптырады, җавап таба алмады, берәздән соң: «Белмим, полковник, минем вөжданым шулкадәр газаплана, бер сүз әйтә алмыйм. Минем атам мулла иде. Бездә төрекләргә мәхәббәт шулкадәр зур иде, халкымызда төрекләргә каршы иман шулкадәр тирән иде, бөтен кортылышны Төркиядән көтә иде. Мин хәзер үземне шул төректә бетерүчеләр арасында күрәп шашам. Ни эшләргә белмим. Бездә көч юк. Бездә тәшкилат¹⁵ юк!» Мирхәйдәр: «Әрмәннәр ни эшлиләр? Әрзерумның, Трабзонның рус гаскәренә юлын ачкан кешеләр кемнәр иде? Әрмәннәр түгел идеме? Ник шундый эшне руска каршы эзәрбайҗанлы, дагыстанлы, комык, төркстанлы, идел-ураллы эшли алмый? Ник шуны син, мин эшли алмыймыз?»

Ибраһим: «Соң бит, полковник, тугрысын сөйлим: мин үзем качарга уйладым. Ләкин тегендә бит илемез бар. Мин качсам, башкасы качса, калган илемезгә бит руслар кылмаган начарлыкны калдырмаслар. Калганнар бит безгә ләгънәт укыр...» Мирхәйдәр: «Әрмәннәрнең калганы юкмы? Аларга Төркиядә җәннәттерме? Ник алар эшлиләр?.. Юк, чибәр егет, синең әле милли вөжданың актив түгел, пассив кына, әрмәннеке актив!.. Ярый, бар! Әле синең башыңда бу фикерләр пешеп бетмәгән, ләкин беркемгә дә монда сөйләнгәннәрне сөйләмә! Руслардан, әрмәннәрдән шөбһә уяттыр-

ма, кирәк булса, чакыртырмын... Миңа хәзер полк мулласын жибер!» — диде. Ибраһим катты, чыга алмады: «Полковник, мин вөждан газабы берлә йоклый алмыйм, саташам. Күз алдыма төрек үлекләре килә. Буалар, үтермәкче булалар... Мин бу газәпны күтәрә алмыйм. Миңа юл күрсәт!»

Мирхәйдәр: «Синәң кебек газәпланган тагы төрек-мөселман әфисәре бармы?» Ибраһим: «Бар. Әнә теге комык Арыслан, төреkmән Какажан, теге дагыстанлы капитан, хәжи углы, бик күп унтерлар, бик күп гаскәриләр, һәммәсе эченнән яна-көя!» Мирхәйдәр идәндә әйләнде, Ибраһимның алдына килеп басты: «Менә мөннан чык та, үзең ышанган әфисәр, унтер әфисәр кебек гаскәрнең аңлыракларын жый да, беркемгә дә белгертмәенчә, шул мәкаләне укы. Шундагы сүзләргә фикерне эшләт, ләкин гәзитәне миннән алганыңны сөйләмә! Аннан фикернең ничек баруын миңа белдерерсең!» — диде.

Ибраһимнан соң полковник гизле гаскәри серләргә юлга куйды. Рус гаскәренең хәзергә торган жиренең планын икенче бер кәгазьгә төшерергә тотынды. Киләчәк һөжүмнең максатларын, юлларын эшләргә кереште. Озак эшләп арып беткәч кенә, төннең бик соң икәннән күреп, ятарга хәзерләнде. Гадәтә буенча урамга чыкты. Үзенең алаеның тора торган жирләрен үтте. Менә бер төрек өендә яна торган утка күзе төште. Ул акрын гына шунда таба китте. Кечкенә тәрәзәнең каршысына барып басты. Бүлмәдәгә кешеләрне карарга тотынды. Анда унлап, унбишләп кеше жыелганнар, әллә нәрсә хакында сөйлиләр, кычкырышалар иде. Якынарак килде. Ибраһимның, тагы берничә әфисәрнең, хәрби мулланың, берничә унтер әфисәрнең йөзләрен таныды. Тагы килә төште. Бәгъзе сүзләрен дә ишеткәләде. Һәммәсенә йөзләре кызарган, күзләре ялтыраган, бар да бик каты гасабиләшкән¹⁶ иде. Сүзләр баягы гәзитә мәкаләсә өстендә бара иде. Ул озак кына тыңлады, әллә керергәме икән дигән фикергә дә килде. Ул фикердән дә кайтты. Зур бер адымны атлаганын хис итеп, тынычланып өенә таба борылды.

* * *

Икенче көнне гади көннәр төсле кебек иттереп, полковник Тимергали иртә үк эшкә кереште: гаскәрне күздән кичерде, атларга күз ташлады, кәнсәләриягә керде, хастаханәгә кереп докторлар берлә сөйләште, яңы ике һәмширә килүен белгертте, хасталарның хәлләрен белеште. Килгән кәгазьләргә жаваплар язды. Көндәлек эшләрен эшләде, эшләтте. Очраган әфисәрләр берлә элекке кебек аркадашча, каты куллы командирча мөгамәләдә булынды. Эш берлә очраган Ибраһимга да гүя бер нәрсә булмаган кебек итеп искечә командирлыкта булынды. Килгән комитә¹⁷ әгъзаларына ярдәмне бик кызу тотса да, аларга каршы рәсмилекне ташламады, эшләргә мөмкин кадәр рус әфисәрләргә ашасыннан эшләтергә тырышты. Өенә китәргә булганда гына Ибраһимга бүген аштан соң сәгать өчтә үзенең гәзитә хакындагы фикерләргә китерергә, дүрттә хәрби муллага килергә әмер итте. Биштә комитә кешеләре берлә сөйләшергә вакыт билгеләде. Үзе, көтелмәгәндә әмер килеп чыкмасын дип, ишеген бикләде, рус көченең, Кавказ жәбһәсенә харитасын ясарга тотынды. Ул аны элгәре кечкенә кулда әрканә хәрәбә забитлары¹⁸ өчен генә эшләргә башласа да, бик күп вак, ләкин әһәмиятле мәгълүматны сыйдыра алмаганга, зур масштабка күчте. Хаританың кемнең кулына төшәсәне белмәгәнгә, гади төрек әфисәре аңларлык дәрәжәдә эшләргә тотынды.

Фронт бик киң булганга, һөжүм планы бик зур булганга, моны харитага төшереп бетерер өчен әллә никадәр вакыт кирәк булды. Мәгълүмат бик төрле-төрле булганга, боларны гади әфисәргә аңлатырлык ясау өчен бик күп баш ватарга тиеш булды. Полковник үзенең егерме сигез еллык рус гаскәрендәгә бөтен туплаган мәгълүматын бирү, хәзергә төрек-рус тартышында үзенең бурычы, үзенең милли бурычы дип иман иткәнгә вә моңганчага кадәр рус өмәсендә йөрүен, рус балтасына аңламаенча сап булуын төрекле алдында шундый бер хезмәт берлә генә юарга мөмкин дип ышанганга, бөтен тәҗрибәсен, бөтен үзсүзләлеген жыеп эшендә

дэвам итте. Күптән сэгать өч булса да, күптән Ибраһим көтә торган булса да, фронтның бер почмагының харитасын, истыйляхи¹⁹ рәсемнәрен ясап бетермәс борын ишекне ачмады, аны кертмәде. Хезмәтче солдатна чәй ясарга кушып, Ибраһимны чакырды вә солдатны гаскәри муллага бер ярты сэгать соң килсен дип әйтергә жибәрде. Өйдә үзләре генә калгач, чәй янына Ибраһимны утыртып сөйләтергә тотынды. Ибраһимның сөйләгәнә көтелгәннән дә зур булып чыкты.

«Гаскәр башлыкларының төрек кыйсменә зур бер өлеше бик авыр вәждән газабы астында. Алар һәммәсә дә бу эштән чыгыш эзлиләр. Сезнең штабтан килеп ясаган мәгърузәңез²⁰ боларның бөтен сабырларын төкәндөргән. Кайберләре: һөжүм башлангач та төрекләргә күчәргә кирәк, диләр. Кайсылары: хәзер үк берәм-берәм качу юлында булырга кирәк, диләр. Гаскәр арасында да зур бер эч пошу бар. Алар арасында хатлар язып, ярдәмнәр итеп, үзенә-үзе гаскәрне караткан бер Казан мөгаллиме бар. Исеме Вахит Фәхрәтдин. Шул да әллә нинди бер план кора булырга кирәк. Менә хәл шул».

Полковник: «Арада штабка сүз йөртә торган яисә мондагы рус әфисәрләренә хәбәр бирә торганнар бар диме?». Ибраһим: «Бар булырга кирәк. Күптән түгел генә килгән башкорт прапорщигы һәмширә Королева берлә бик якын, диләр. Королева Петербурттагы әллә нинди ярлы аристократ фамилиясенә кызы. Үзе чи урыс. Гаскәриләрдән бер-ике рус әфисәрләрендә денщик булып тора торган яшьләр бар икән. Алар, тегеләй генә, авызында сүз тота алмаса гына!»

Полковник: «Миңа ничек карыйлар?».

Ибраһим: «Сезгә әфисәрләрдән ышаныч зур. Ләкин күбесе сездән бу һөжүм планын өстенә алмас, алай итеп, болай итеп безнең гаскәрне читтәге фронтка күчәртәргә тырышыр, дип көткәннәр икән. Хәзерге хәбәр аларны бик аптыраткан». Полковник: «Һаман шул пассивлык...» Ибраһим: «Ни эшләсәң, юл юк бит, полковник! Гаскәрләр арасында шактый дошманлык бара. Андый-мондый эшкә кадәр житүе дә мөмкиндер».

Полковник уйланды: «Капитан Фәхрәлисламов ни фикердә?» Ибраһим аның анда булуын полковникның белүеннән аптырап китте. Моның мәгълүмат ала торган башка кешесә дә бар, күрәсәң, дип шөбһәләнеп куйды. Элгәре капитанның полковникка каршы булуыны сөйләмәскә карар биргән булса да, ап-ачык сөйләде. Ахырдан: «Ул бит бик динле кеше, менә монда, фронтта рузасын калдырмады, намазын укыды.— Мин төреккә каршы сугышып мордар китәр хәлем юк»,— ди. Полковник Ибраһимга яңы әмерләр бирде, тагы башкалар берлә сөйләшәп аңлашырга кушты вә гаскәри мулланың да фикерен белешәп, Ибраһимны чыгарып жибәрде. Мулла берлә сөйләшәргә планнарын хәзерләде.

Бу гаскәри мулла дигәнә Тимергалинең элгәреге заманда полкларда күргән иске унтер әфисәрләрдән булган муллага, полковник ни кушса: «Боерыкыңызга хәзермен!» — дип тора торган гаскәри муллаларга бер дә охшамый иде. Гади солдат булып хезмәт итмәс өчен гаскәрлектән качып кәргән бу мулла иске-искедән мулла нәселеннән килгән. Әдәбият, гыйлем, берлә шөгыльләнә торган, гаскәрләр арасында җырлар, әкиятләр җыя торган, әфисәрләр берлә үзен-үзе эре тотып: «Мин — дин башы» дигән бер урынны саклай торган, үткен генә, салмак кына, куркак кына бер яшь мулла һәм дә кирәкле вакытында солдатларны, әфисәрләргә авызына каратырлык сүз сөйли белә торган бер мулла иде. Ул үзенә, сугышка, гаскәрлеккә каравын бик яшерә. Һаман: «Без ант иткән, ант!» — дип читтән таярга ярата иде. Полковник үзен хөрмәт иткәнгә, Мирхәйдәргә каршы хөрмәт саклай, аны рус әфисәрләреннән һаман югары итеп күрсәтергә тырыша иде. Үзе берәз хәйләле, берәз сәүдә ярата торган, берәз гына кеше күрмәгәндә эчкәләп тә ала торган, берәз хатын-кыз берлә дә булыша торган яшь мулла иде. Полк исемәнә Казаннан, Уфадан, Оренбургтан, Мәскәүдән, Бакчасарайдан, Бакудан гәзитәләр, китаплар алдыра. Үзенчә кечкенә генә бер полк көтепханәсә ясарга маташа. Гаскәрләргә дини-милли ихтыяҗлары өчен бер-

туктамаенча кәнсәләриягә мөрәжәгатьләр ясый, полковникка кадәр килеп акчалар тәгаен иттерергә тырыша иде.

Менә шул эченнән мөселман, милләтче мулла берлә хәзер полковник Тимергали сөйләшәргә, аңлашырга, аның зәгыйфь бер жиренме, йә иманлы бер ноктасынмы табып, шул жирен басарга тиеш, шуннан бер тавыш, мөселман-төрөк тавышы ишетергә тиеш иде. Гадәттәге кебек полковник мулланы ишеккә кадәр барып каршы алды, гадәттәге кебек полковник аны каршысына утыртты, гадәттәге кебек «хәзрәт» дип сүз сөйләде. Мондагы гаскәрләрнең дини хәлләрен сорашты. Авырулар, үлгәннәрнең ихтыяжларын белеште. Тифлистә күргән әдәбият кичәсен аңлатты. Кызының һәм дә аның берлә бергә тагы бер татар кызының һәмширә булып килүләрен хикәя итте. Гаскәри киңәш мәжлесенә килеп житеп, андагы эшләрнең китешен, әрмән сәүдәгәрләренең эшләрен, инглиз полковнигының, штаб башының сөйләгән нотыкларын сөйләде. Ахырдан: «Менә мин хәзер бер мөселман, бер төрөк углы — төрөк, ләкин тарихның кушуы буенча менә монда рус ягында калган бер төрөк әфисәре сездән бер сөаль сорыйм, вәжданыңыз кушканча ачык җавап биреңез. Хәзер мине полковник дип уйламаңыз, бер рус солдаты дип кенә төшенеңез. Менә минем динемнең баш иле, хәлифәнең туган жирен бетерер өчен христианнар яңы әһле салиб сугышлары²¹ ачтылар. Максатлары — мөселман хәлифәтенең үзәге Төркияне бетерү, Истанбулны алу, Төркияне бүлү, аннан бер Әрмәнстан ясау, аннан тагы Русиянең яңы губерналарын күбәйтү. Менә син, бер татар милләтчесе, татарның үзе генә бит бер сәяси, мәдәни эш эшли ала дип ышанмыйсың, рус диңгезе эчендә калган жиде-сигез миллионлы бер халык, үзеннән-үзе генә башка бер мәдәният, бер дәүләт мәйданга китерә ала дип ышанмыйсың? Син бит боларны һәммәсен төрөк дөньясы берлә бәйләп, боларны һәммәсен тәсбихтәге аерым-аерым төймәләр дип кенә уйлыйсың. Боларның баш төймәсе — бисмилласы Төркия дип ышанасың». Мулла бер сүз әйтмәде, полковник дәвам итте: «Һәм ул шулай да: болгарлар, серблар, чехлар — һәммәсе бит үзләренең милли истикъял тартышуларында урыс янына тупландылар. Аннан ярдәм алдылар... Менә хәзер шул тәсбихны дошманнар сүтеп жибәрер өчен аның бисмилласын югалтмакчы булалар, аны бәйләгән жебен өзеп-өзеп ыргытмакчы, астындагы төймәләргә аерым-аерым берәр төймә көенчә генә калдырмакчы булалар. Шул җепне кисүдә, бисмилланы бетереп ыргытудагы иң авыр йөкне безгә йөклиләр. Менә без бүген-иртәгә каршымыздагы төрөк гаскәрен кисеп, суеп артымыздан килә торган рус көченә юл ачарга тиеш. Штабның эмере бу. Менә мин шуны, Мирхәйдәр Батыргәрәй углы Тимергали, үземне-үзем төрөк-татар дип уйлаган, үземне-үзем мөселман дип уйлаган Мирхәйдәр, шуны эшлимме? Дин ягыннан минем шул эшемә ничек дип каралачак? Милләтчелек ягыннан мин Шәехгалилек итимме?» Полковник авыр сулап туктады.

Мулла аптырап калды, бер сүз дәшә алмады, аны курку басты. Ул хәйләгә сабышмакчы булды. Ләкин Тимергалинең баткан күзләрен күреп, бу сүзләргә эчтән кайнап чыкканын сизеп, ул юлыннан кайтты, эченнән көч эзләде. Этиен, бабаларын, шундый вакытта туп-тугры иттереп: «Әйе, бу дингә, милләткә хыянәт!» — дип, ап-ачык әйтә ала торган этиләрен, вә шуның аркасында милләтене өч йөз илле ел руслашудан саклаган этиләрен, бабаларын хәтерләде. Күзен күтәрде: «Әйе, полковник, мин сезгә мөселман мулласы булып әйткән җавабым шул: бу эш шәригатьчә гафу ителмәслек зур бер гөнаһ, әлгаязе биллаһ, көфер. Милләтчелек ягыннан, шөбһәсез, милли хыянәт. Илемезгә, көнемезгә, тарихымызга каршы хыянәт», — диде. Үзе дә шул сүздән куркып, аптырап калды.

Полковник: «Шулай булгач мин ни эшлим?»

Мулла: «Сез безнең гаскәргә мондый авыр эштән читтә калдырырга кирәк иде, анда киләчәктә тагы күз күрер иде, бәлки руслар җиңә алмаслар иде...»

Полковник: «Аны булдыра алмадым, булдырырга тырышмадым да, инде ни эшләргә кирәк, менә хәзер ни эшләргә кирәк?..»

Мулла: «Авыруга сабышыңыз!.. Истигъфа итеңез!..»²³

Полковник көлде: «Ә бу гаскәрләр ни эшләр? Болар полковник Ивановның, Петровның; Назарянный командасында төрек иленә барсын, шул тәсбихны сүтсенме? Мин шуның өчен боларны көн йокламый, төн йокламый хәзерләдемме? Башка юл күрсәт, башканы!» Мулла аптырады. Полковник аякка калыкты, идән буе берәз әйләнде: «Менә нәрсә, мулла, хәзер мин берәз мулла булайым. Синең дә, минем дә, бундагы бөтен төрек-татар әфисәрләренен вазифасы бөтен гаскәр берлә, бөтен корал берлә, бөтен хәзинә берлә, бөтен яшерен планнар берлә Төркиягә чыгу... Шулай итсәк кенә без Төркияне һәлакәттән, үземезне дә, халкымызны да мәсхәрәлектән, руслашудан, бетүдән саклай аламыз. Менә сезнең мәселмәнлыгыңыз, милләтчелегеңез тугры булса, без, хәзер чех әфисәрләре, солдатлары унар меңәрләп эшләп яткан кебек, без дә шуны эшләргә тиеш», — диде.

Мулла аптырады, йөдәде, ни әйтергә белмәде, аны курку басты, ул авызыннан әллә ни мыгырданды. Полковник көлеп: «Мулла курыкты... Хәзер, мулла, уйный торган вакыт түгел. Йә без урыс балтасының сабы булып төрек башына бер йомырык индәрәмез, яисә шул балтаны, милләтемезнең бердәнбер мөстәкыйль мәмләкәте Төркияне саклау өчен, руска каршы чәверәмез²⁴. Башка юл юк!» — диде. Мулла да шул фикергә кушылды. Тимергали шул юлда хәрәкәт өчен лазем булган эшләргә аңлатты. Акрынлап шул фикергә гаскәрнең аңлысын хәзерләүнең кирәген сөйләде. Шул атна-ун көн эчендә бер дини бәйрәм ясап, гаскәрнең дини, милли хисен уятырлык эшләр эшләргә лаземлеген аңлатты. Мулла да берничә көн эчендә уйлап, бер бәйрәм тәртип итәргә булып вә һичкемгә бу мәсьәләне сөйләмәскә сүз биреп аерылды.

Комитә әгъзалары берлә кыска гына сөйләп, үзләренен мөмкин кадәр тиз китәргә тиешлекләрен һәм дә күбрәк рус әфисәрләре ашасыннанрак хезмәт итәргә кирәклеген, менә бүген күрше фронт башлыкларына үзләрен тәкъдим итәчәген, алар берлә тиздән мөгамәләгә керү тиешлеген аңлатты. Ахырдан: «Сезнең хәтерегез калмасын, безнең берлә сезнең каты бәйләнелгәннең русларга, әрмәннәргә мәгълүм булса, сезгә каршы да, безгә каршы да интрига башланыр, сезнең эш тә, безнең эш тә зарар күрер», — диде. Карт доктор бик тиз аңлады, яшьләр берәз кәефсезләнделәр. Полковник болар очраганбер урыс әфисәренә полковникны сүгеп йөрерләр дип, наразыйлыкларыннан сөенеп тә куйды. Чыккан вакытта докторны алып калып: «Безнең хакта, хосусән минем хакта руслар, әрмәннәргә һичкәдәр начар сүз сөйләсәңез, гомум эшкә шулкадәр файда иткән булырсыз», — дип, үзләрен кичкә, әфисәр клубында, киләчәк кунаклар хөрмәтенә биреләчәк ашка чакырып аерылды.

* * *

Кичкә таба килеп житкән күрше казачийлар фиркасенен һәм дә күнелле әрмәни алае команданнарын полковник Тимергалиев рәсми киёмдә үзенен япон сугышында алган бөтен медальләрен тагып каршы алды. Кырымда атлы гаскәр егетлеге вакытында императрицадан бүләк итеп алган, алмаз куелып алтыннан эшләнгән кара кош сурәтен һәм дә япон сугышындагы баһадирлык өчен французлардан жибәрелгән «Лижюн дуаунур»²⁵ галәмәтен дә күкрәгенә жирләштерде. Бохара әмиреннән бирелгән, асыл ташлар берлә эшләнелгән, тәрилкә кадәр зур алтын медален дә урынына такты. Кунакларны бик дустча иттереп, ләкин үзенен дәрәжәсен белгән зур бер кеше кебек кабул итте. Кыска гына исәнлек-саулыктан сонда мәсьәләне аңлатырга күчте. Элек баш штабның һөжүм планын аңлатты. Ахырдан шуның бүлеге иттереп моны — Мирхәйдәр Тимергалиевне, үзенен жыентык алае берлә, төрек фронтыны ярып өчен билгеләнүен вә аңар киң бер сәләхият бирелүен, вә аның янындагы атлы казачий алайлары һәм дә жәяүле вә атлы әрмән күнеллеләренә кирәк булганда аңарга яр-

дәм вазифасы йөкләтеләчәген сөйләде. Үзенә менә шул ватани вазифаны эшләр өчен бүген-иртәгә штабтан эмер көтүен, гаскәренә һәр сәгатьтә алга таба хәрәкәткә хәзерлеген белдерде. Шуның өчен күрше гаскәрләренә дә һәрбер төрлө көтелмәгән эмергә хәзер булып торулары лазем икәнән аңлатты. Аннан соң шуның ук давамы иттереп, алай-болай төрөкләргә хәбәр чыгудан сакланыр өчен, фронт буе йөри торган төрөк балачагасы, хатыны-кызының моннан озатылуы кирәклеке вә шуңарга штабның катгый карары булуын, шул эш өчен Кавказ мөселманнары комитәсенә штаб тарафыннан сәләхият бирелүен игълан итте. Шул эшкә ярдәм итеп, тиздән фронтны шулардан пакълауны ватани бер хезмәт кебек күрсәтте. Мөселманнар ятимнәр комитәсенә ярдәм итүләре лаземлыкны белгертте. Табигый, боларның һәммәсен дә дустанә гына сөйләсә дә, тәмамән бер гаскәри сер икәнән әйтергә онытмады. Үз тарафыннан бу алайлар хакында кирәкле мәгълүматны вакларына кадәр сорап, белеште. Озын-озын сөйләшелгәннән соңында полковник шул хосуста үзенә штабтан килгән эмер тугрысында күршеләрен хәбәрлар итәчәген вә аларның да хәзер булып торачаклары хакында сүз беркетелде. Полковникның курыкканы бер кантлы казачий полковнигы Камаренко булмаенча, әрмән күңелле алае башы Бастырмазян булганга, ул аңарда шөбһә уяттырмакка бөтен көчән сарыф итте. Якыннан беренче очраша торган бу әрмәнгә чын монархист, тулы русчылык хисен калдырырга тырышты. Сүз арасында үзенә япон сугышындагы баһадирлыкларын, башыннан үтмәгән булса да, Төркстандагы жирле халыкка каршы эшләгән катылыкларын хикәя итте.

Мәжлескә барып зыяфәт²⁶ башлангач та, ул өй хужасы сыйфаты берлә падишаһ хәзрәтләренә исәнлегенә, рус гаскәре, кылычының муаффахыятенә²⁷ беренче бокалны күтәрде. Үзенә эчәргә ярата торган бер кантлы бер чиркәс әфисәренә теге әрмәннәргә мөмкин кадәр күп эчертәп исертәргә кушты. Ибраһимга аларның бундагы нинди рус әфисәрләре, маржалары берлә мөнәсәбәттәлекләрен шымларга кушты. Төннә ахырына кадәр биюлә, эчүлә берлә вакытны үткәртеп, тегеләргә һичбер вакыт буш калдырмаенча сыйлап-сыйпап таң алдында гына озаттырды. Үзе тагы бер зур адымны атлады кебек хис итеп, тагы жыйган мәгълүматларны рәткә китереп өенә юнәлде.

Иртә берлә торыр-тормас ук капитан Фәхрелисламов ишекне какты. Фәхрелисламның тәмамән рәсми киёмнәрдә булуына гажәпкә калырга өлгермәде, ул полковникка рәсми сәламнәрдән соң үзенә гаризасын бирде, тәмамән гаскәрчә иттереп полковникның эмерен тыңларга хәзер торды. Гариза авыруы сәбәпле ике атналык рөхсәт бирү хакында иде. Авырулыгы да докторның шәһадәтнамәләре берлә беркетелгән вә монда калуы ярамасы бик каты иттереп тәкид ителгән²⁸ иде.

Тимергали озын иттереп Фәхрелисламны сөздә. Аның күзгә эчендә әллә никадәр газаплану, моңардан әллә никадәр ераклану күрдә. Ул бердән эшнә икенчегә борыр өчен рәсмиәттән чыгып, төрөкчәләп сөйләргә тотынды. Фәхрелислам моның бөтен сәальләренә һаман русча җавап биреп килде. Ул шуның берлә гүя: «Синә берлә минем арамда күңел берлеге дә, тел берлеге дә юк. Безне бергә бәйләгән нәрсә менә шул рус хезмәте, шул рус теле генә», — дигәнне аңлаткан кебек булды. Мирхәйдәр эченнән хурланды, ләкин Фәхрелисламны бик күптән таныганга аның бу соңгы патлавы²⁹, штабтан китергән хәбәрләре, хосусән кичәгә соңгы нотыклары өчен мөселман рухының ташуыннан чыккан икәнән күрәп торганга, шешне бердән сытмакчы булды. Туп-тугры иттереп: «Беләм мин сезне, сез авырмыйсыз да, нитмисез дә, ләкин сез төрөкләргә каршы киләчәк һөҗүм вакытында монда булмас өчен китәргә телсез. Сезнең иманыңыз шуны тели. Ярый, китеңез, мин рөхсәт бирәм!» — диде һәм кәгазьгә кулын куйды...

Фәхрелислам аптырап калды. Ул тагы русчалап сәлам биреп чыгып китмәкче булды, ләкин теле тамагына ябышты. Ул бер сүз әйтә алмаенча катып калды. Тимергали шуннан файдаланып: «Соң менә сез, үзегез»

нең эфисәрлегеңездән, доктордан кәгазь ала алуыңыздан, минем берлә ун еллык синле-минле булудан файдаланып, шул дошманнар файдасы өчен ике кардәш сугышыннан качып кала аласыз, вөжданыңызны шул зур гөнаһтан саклый аласыз. Сезнең астагы гаскәрләр — солдатларны кемгә ташлайсыз? Алар арасында сезнең кебек ышанган мөселман, сезнең кебек төрек йөрәкле егетләр юк дип беләсезмени? Әллә алар кардәш төреكنең бердәнбер мөстәкыйль илен изсә дә ярый дип уйлайсызмы?.. Бу бит, гаскәрчә әйткәндә, куркаклык кына. Бармагын атып сугыштан калган солдат тәнен саклар өчен шул хәйләгә сабыша. Сез, имеш, үзеңнең рухыңызны, иманыңызны саклар өчен кыйласыз!..»

Фәхрелислам: «Полковник!» — дип бер җавап бирмәкче булды. Тимергали тыңламаенча дәвам итте: «Хәзерге бөтен төрек дөньясының барлыгы-юклығы сугыш сафына куелган чакта, эченнән мөселман бер төрек эфисәренең вазифасы, дошманны күргән тәвә кошы кебек, башын комга тыгу берлә бетә дип уйлайсызмы? Сез китсәңез, сезнең урындагы капитан Петров, Иванов сез өйрәткән, сез гаскәр иткән шул меңләп төрек-татар баласын мөстәкыйль төрек иленең соңгы каласыны җимерергә алып бармый дип уйлайсызмы? Юк, капитан! Хәзер андый хатыннар хәйләсә берлә эштән үтеп булмый. Йә бук, йә чук! Йә төрек, йә рус! Урта юл юк, ул беткән, капитан!» Фәхрелислам аптырады, кызарды, бүртенде... Тимергали дәвам итте: «Менә мин дә егерме сигез ел гаскәр хезмәте иттем, милләтем аеры булса да, ватан бер дип хезмәт иттем. Хәзер менә күрдем: бөтен хезмәтләр руска гына икән, руслык өчен генә икән. Минем халкымны, минем милләтемне изәр, хур итәр, кол итәр өчен икән. Хәзер менә без актык төрек илен мәсхәрә итәр өчен корал ителәбез... Мин хәзер аңладым, бик күп уйлардан соң мин милли балигъ булдым. Соң булса да булдым! Штабның гаскәри киңәш мәҗлесендә үземнең рус кулында уенчык икәнәмне күрдем. Шуннан карар бирдем: мин шул төреkkә каршы җыелган йомрыкны русның үз башына индерергә дип карар бирдем. Шунның өчен фронтны ерту вазифасын алдым, шунның өчен хәзерләнәм, вакыт килгәч, шуны эшлим. Син бу мәсьәләдә минем берлә бергә булмыйсың икән, бар! Мин синең вөжданыңа ышанам. Минем генә түгел, бөтен шул сигез-тугыз меңле төрек-татар гаскәренең серен саклай алырсың дип ышанам. Хуш, капитан!» — диде дә борылды...

Фәхрелислам бердән аякка тезләне: «Мирхәйдәр, Мирхәйдәр, юк, мин гаризамны кире алам, мин калам, мин белмәдем... Мин кичәге кичәдән соң йоклай алмадым, вөждан газабы биләде. Шуннан гына эшләдем. Ни кушсаң, синең эмереңдә!» — диде. Тимергали аны идәннән торгызып өлгермәде, Ибраһим пешенеп, бүртенеп килеп керде: «Полковник, харап булдык, бүген төнлә 20 солдат, полк язучысы Вахит Фәхретдинов берлә төрек ягына качканнар. Безнең чик каравылчыларымыз аларны тотып алганнар. Хәзер алар барысы да кулда, безнең урман эчендәге кышладан³⁰ хәзер телефон берлә хәбәр иттеләр...» — диде. Тимергали дә, капитан Фәхрелислам да аптырап калды. Тимергали үзенең фикерен дәвам иттергән кебек: «Боларның иманнары капитан Фәхрелисламовныкынан ныграк икән шул, — диде. — Бу мәсьәләне ничек булса да читкә чыгармаска кирәк, безнең гаскәр эчендә шундый агым барлыгы штабка белендеме — хәзер безне моннан алалар. Капитан Фәхрелислам, хәзер шунда бар, мәсьәләне тавышсыз-тынсыз бетер, кирәге булса, мулланы да ал... Яшерен разведкага җибәрелгән төсен бирергә тырыш... Үземнең русларга да беленмәсен, беленсә инде, әрмәннәргә чыкмасын!..» — диде.

Тимергали шешнең тулганын хис итте, тимернең кызган вакытында сугарга тиешлеген тагы уйлады, тагы планны кызуларга булды. Сөемнең килеп җитмәве, хариталарның хәзер булып өлгермәве, гаскәр эчендәге яшерен тәшкилатның эшләнеп бетмәве кулны-аякны бәйләде, аны тагы гади эшләр берлә мәшгуль булырга кушты. Теге качкыннарның эзен югалтыр өчен мәүлед бәйрәме хакында мәгърузә берлә килгән мулланың мәгърузәсен тыңлады. Аны кабул итте. Бәйрәмгә мәчетне рәткә китерергә кушты.

Шуның ватыкларын төзәтер өчен күңелле иттереп гаскәриләр алырга рөхсәт бирде. Кичкә таба Тифлистән Сөем берлә Фәридәнең чыгуыннан телеграм килгәнә кебек, Фәхрелислам да эшне тәмам жайлап, тегеләрнең берсен дә тотмаенча, бер ялгышлык булган төсөндә мәсьәләне хәл итеп кайтты вә бөтен егерме бер гаскәр тагы урыннарына урынлашты. 21 качкынның яшерелүе, аларны гаскәри мәхкәмәдән саклап калу итеп аңлатылганга, гаскәр арасында шул эшнең башында булган Тимергалинең базары бик күтәрелде. Соңгы көннәрдәге аңарга каршы төшкән ышаныч тагы кайтты. Гаскәр эченең әллә кайбер жире берлә үзенең полковнигының күрәләтә үт эченә алып кермәвенә, күрәләтә мөселманлыкка зарарлы эш эшләмәвенә иманы куәтләнде.

* * *

Сөем берлә Фәридә берничә көн соң килеп чыкты. Сөем, ватан каһарманнары гаскәрләргә ярдәм итү тиеш, дигән уй берлә, Фәридә, бу бәхетсез төрек балалары төрекләргә жиңеллек ясау фарыз, дигән фикер берлә килгәнгә, икесе дә бик күп эш эшләмәкче булдылар. Анда чаптылар, монда чаптылар, хастаханәдән кайтмадылар, авыру гаскәрнең яныннан китмәделәр. Гаскәрнең бөтен мохтаж якларына житәр өчен кебек кышлаларга киттеләр, окопларга кадәр бардылар. Гаскәрләргә хатлар яздылар, китаплар укыдылар, төймәләр тактылар. Берничә көн эчендә моңганча алайда булмаган бер яңаык керттеләр, күтәрмә³¹ кубардылар. Элгәре гаскәр боларга көлеп кенә караса да, берсе полковник кызы, икенчесе иптәше булганга гына жиберләнәп³² хөрмәт иткән кебек күренсә дә, боларның армый-талмый чабуларын күрү боларга каршы яңа бер хис уятты, боларның икесен дә сөйдерде. Гаскәрләр үзләнделәр, алар берлә синле-минле сөйли башладылар, көлешә башладылар, шаярыша башладылар. Үзләрен командир берлә бәйли торган яңа бер юл табып, болар ашасыннан әллә никадәр эшләрен эшләтә башладылар. Хосусән боларның музыка да уйнап гаскәрләрдән татарча, төрекмәнчә, әзәрбайжанча хорлар ясаулары бик кәефләренә килде. Полк тәмам жанланды. Теге киләчәк бәйрәмгә алар бер әдәби кичә дә ясарга хәзерләнде.

Ләкин болар барысы да Тимергалинең кәефен бозды һәм дә аның планын да чуалтты. Фәридәнең шулкадәр гаскәр эченә кереп китүе, гүя монда бөтен гомере бие торырга килгән, бер дә китмәскә жирләшкән кебек хис калдыра башлады. Полковник аңарга читтән-читтән генә аңлатырга тырышса да, ул бер нәрсә дә аңламады, китәргә уйламады, һаман эшендә дәвам итте. Арыслан Үлмәс углы никадәр: «Сезнең кызыңыз булган жирдә безнең кызымыз булудан бер дә курыкмыймыз, сезгә тәмам ышанамыз», — дип язган булса да, Фәридәне, бигрәк аларның гаиләсен шул эшнең соңыннан киләчәк бәлагә эләктермәс өчен, аны кире жиберергә кистерде. Аның мондалыгы полковникның аягын-кулын тагы баглады. Ул бәйрәм үткәч мотлака жиберергә карарны эшләде.

Менә бәйрәм житте. Рус әфисәрләренең зур кыйсме күрше алайларга барырга рөхсәт алып киттеләр. Вак-төяк рус, калмык солдаты калса да, алар бәйрәм эшләрендә бергә эреп киткәнгә, аңарга әһәмият бирелмәде. Гаскәрләр төзәткән мәчеткә өйлә намазына тәмам таһарәт алып полковник үзе дә барды. Бөтен мөселман әфисәрләренә дә килергә кушты. Алты-жиде мең мөселман гаскәре берлә бергә намаз укыды. Алар берлә бергәсәждәгә китте, дога кылды. Алар берлә бергә мулланың озын вәгазен тыңлады. Махсус хәзерләгән ашны да алар берлә бергә ашады. Кич берлә әдәбият кичәләрендә булынды. Фәридә, Сөемнең уйнауларын, әллә ничә төрле гаскәр төркемнәренең жырлауларын, биюләрен карады. Бер гаскәр берлә Фәридәнең лезгингә биеуен, Сөемнең бер әфисәр берлә кайтарма биюләрен — һәммәсен жентекләде. Шундагы гаскәренең милли рухы ачылуын, аның тәмам икенче кешегә әверелүен күрәп гажәпкә калды. Бер вакытны: әллә хәзер менә эмер биреп, һәммәсен бергә жыеп, ачыктан-ачык төреkkә чыгамыз дип әйтеп, күтәрелеп чыгаргамы

дигән уйга да килде. Тагы эшлисе эшләр бетмәгәнә, тагы туктап калды. Ләкин Фәридәнең гаскәр арасындагы хөрмәтене күреп берәз курыкты. Бу кыз, бу планнан хәбәрсез кыз, андый-мондый бер нәрсә эшләмәсен дигән фикергә килде вә аны тагы бер мәртәбә җибәртергә карарын ныгытты.

* * *

Бер-ике көннән һәр нәрсә хәзерләнеп җитте. Тимергали кирәкле яшерен серләргә икешәр-өчәр нөсхәгә язып өлгерде. Яшерен планы икегә күчерде. Бөтен алай да баштан-аякка кадәр яшерен бер җепкә тезелде. Башында полковник, аннан соң өч-дүрт эфисәрдән бер комитә, аннан түбән алты-җиде унтер эфисәrlәрдән бер комитә, аннан түбән алты-җиде гаскәрдән бер комитә. Шулар ашасыннан бөтен гаскәр бер әмер берлә бердән күтәрелеп, үз теләгәнчә хәрәкәт итәрлек хәлгә килде. Эфисәrlәр берлә киңәшләшеп, китү планы тәмам хәзерләнде. Ул да бик садә иде: бер ике-өч көн алдан төрек команданына хәбәр җибәреләчәк, аннан хәбәр булгач, бер көнне полковникка штабтан ялган курьер киләчәк тә, «Һөҗүм» дигән әмерне китерәчәк, полковник бөтен алайны үз хәзерләгән юлдан алып китәчәк иде. Юлга чыгып төрек фронтына якынлашкан та, комитә кешеләре рус эфисәrlәрен тәүкыйф итәчәкләр³³. Полк ак байрак күтәреп, Аксак Тимер маршын уйнап, төрек гаскәренә кушылачак вә кулындагы бөтен көчне төрекләр ихтыярына бирәчәк. Табигый, бу эш бик кыйммәтле сугыш серләрен ачып, иттифакчыларның бөтен планын аста-өста китерәчәк вә Төркияне һәлакәттән коткарачак иде. Моның өстенә Мирхәйдәр төрек команданын димләп, төрек сугышының мәркәз сикъләтен³⁴ төрек илләренә таба борырга, кирәкмәгән гарәп йортлары өчен төрек каны түгүне туктатып, Кавказы, Төркстанны, Идел буен, Хәзәр дингезен максат иттереп алдырырга иҗтиһат ителәчәк вә кулындагы мәгълүмат, тәҗрибә берлә шул юлда хезмәт ителәчәк иде.

Алайның бөтен аңлы, иманлы забиты, аңлы гаскәре менә шул фикер берлә жанланган, менә шуны тизрәк булдырып өчен бөтен көчә, куәте берлә аякка калыккан иде. Һәммәсә дә эш-эшкә җитмәстән элек мәйданга чыгып югалып калудан куркына, шуның өчен тиз-тиз хәрәкәт итәргә тырыша иде.

Менә бер көнне озын киңәштән соң, гади бер гаскәр тикшерелүе төсәндә үз планнарының тәҗрибә маневры ясарга карар ителде. Полковник комитәгә үзенә бөтен актив көчләрен махсус план буенча төрлө җирдә, төрлө вазифалар башында булуга кушты. Вакыты җиткәч үз шуны тикшерергә чыкты. Эфисәrlәргә үз урынында, унтер эфисәrlәргә үз эше башында, гаскәргә кирәкле җирендә тапты. Кечкенә бер ишарә әмере берлә ут кебек хәрәкәткә хәзер булды. Ләкин бер бүлекнең яшерен командиры җирендә Фәридәне күреп гаҗәпкә калды вә эшнә бу кадәргә җибәрүгә сәбәп-булуы өчен бик пошынды, тагы Арыслан Үлмәс углының гаиләсе, аларның киләчәк бәхетсезлекләре күз алдына килде. Ул бик тиз яшерен комитәгә җыеп куркуын аңлатты, Фәридәне өенә җибәрүнең лязимлеген сөйләде. Алар, эфисәргә иң күбәсе рус булган бу бүлектә башка эфисәр йә унтер юклыгын, гаскәrlәргә бер авыздан Фәридәне сайлауларын сөйләделәр. Фәридәнең читкә калдырылуы гаскәrlәр арасында аңлашылмау чыгуга сәбәп булмасын дип куркуларын бәян ителәр. Ахырдан полковник мәсьәләгә үз хәл итәргә булды. Шул көнне үк өч кешедән төрек фронтына таба, Вахитнең рәислегә астында, качкын һәйәте җибәрелде вә шул план анда кабул ителгәч тә ул бер мәртәбә туп атып жавап бирелүе соралды. Бу тарафтан атылган өч туп — «көтәмез» мәгънәсендә, биш туп — «бик көтәмез», җиде туп — «көтә-көтә актык чигенә җиттек» мәгънәсендә аңлашылырга тиеш, диелде вә өч көн эчендә бөтен мәсьәлә хәл ителергә сүз беркетелде. Һәйәт³⁵ китте.

Полковник Сөемгә мәсьәләгә аңлатмаган булганга, аңлатасы килмәгәнә, Фәридәгә Сөемнән башка гына үзгә килергә хәбәр җибәрде вә аны көтә-көтә эшендә дәвам итте. Менә тәннең соңгы сәгәтләрендә генә Фәридә килеп керде. Бик арыган булганга, тәкәл्लәфсез генә урынга утырды. Вак-төяк сүзләрдән соң полковник: «Безнең Тифлистә сезнең берлә бер шартымыз бар

иде, туташ, мин кайвакыт сезгә китәргә вакыт җитте дисәм, сез китәргә сүз биргән идеңез. Хәзер менә шул көн җитте, сез иртәгә китәргә тиешсеңез, югыйсә бөтен гаиләңезне бик авыр уңайсызлыкка төшерәчәксез вә мине дә гаиләңез алдында бик оятлы бер хәлгә куячаксыз. Сез инде иртәгә рәхим итеп кайтып китеңез. Кешегә белдермәс өчен бер телеграм килгән диярмез», — диде. Фәридә күптән мәгълүм нәрсәне тыңлаган кебек иренеп кенә тыңлады да иренеп кенә җавап бирде. Эшне алай-болай үткәrmәкче булды. Тимергали үз фикерендә каты торганны күргәч тә: «Мин, полковник, хәзер китә алмыйм. Үзеңез күрдеңез, минем вазифам бар. Мин хәзер Арыслан кызы Фәридә генә түгел — сигезенче бүлекнең милли командиры. Шундый зур милли бурыч алдында торганда, мин вазифа башыннан китә алмыйм...»

Полковник кызарды, бүртеңде, шул катгый сөйләнгән сүзләргә җавап таба алмады. Ахырдан: «Гаиләңез!..» — диде. Фәридә уйланды: «Әйе, гаиләм кызганыч, бәлки анда аларга бик зур авырлыктар булыр. Ләкин бит болар һәммәсе — шундый коллыктар, рус ихтыярында уенчык булып яшәү бетсен өчен эшләнә; алар аны аңларлар, гафу-итәрләр. Бәйрәм корбансыз булмый, полковник... Без төреклек өчен бер бәйрәм ясарга хәзерләнәмез — корбанымыз хәзер булырга тиеш. Безнең гаиләнең шул корбанны бирергә хәзер-легә җиткән. Төрөклек өчен бер Арыслан углы гаиләсе фида булса булсын! Мин үзем корбан булам икән, сөенеп будам. Мин китмим, полковник!» — диде. Тимергалинең иренеп бик каты тешләп, тирәннән уйлаганын күреп: «Сез аңлаңыз, мин китә алмыйм... Китсәм, бу минем өчен бөтен гомеремә бер кара тап булачак. Бөтен гомеремә, вөжданым җәрәхәтле калачак... Шунның өчен ул вәгъдәләренә, полковник, хәтерләмәңез, мин китә алмыйм... Мин бит Тифлистә вакытта ук сезнең башта шундый бер план барын әллә ничек сизендем. Шунның өчен килергә омтылдым. Монда килгәч үземнән-үзем дә шул планны эшләргә керештем. Сезнең комитә эшләнәп беткәнчә, безнең бүлектә инде ул комитә бар иде... Мин инде аны ясаган идем. Сез кечкенә күңеллелек күрсәтсәңез, мин сезгә тәэсир итәргә тырышчак идем. Менә ни өчен безнең бүлек мине командир итеп сайлаганнар... Хәзер эш үз юлын алды. Мин дә, полковник, шул эштә, хезмәтем аз булса да, сезнең юлдашыңыз булырга теләм... Бу бит әле, полковник, безнең беренче адымымыз гына, без бит әле бу җирләргә милли байрак астында, һөжүмчә булып, тагы киләчәкбез. Без бит мондагы әрмәннәр, русларны себереп түгеп, Ганжәсенә, Тифлисенә, Бакусына, бөтен Кавказга төрек байрагы тегәчәкмез. Бу эшнең башында сезнең булуыңыз беренче шарт... Башка андый кешемез юк. Хәзер сезне саклау — милли бурыч. Бу эштә минем вазифам да бар, кирәгем дә юк түгел». Бераз тыннан соң: «Полковник, мин хәзер гаскәриләрнең милли җанына юл булдым, бөтен уйларым, бөтен төшенчәләрем беләм. Алар бит бала... Күтәрелә китә, кызыша, яхшыны начардан аермый, вата, сындыра, кыра... Менә теге әрмән командирлары килгән көнне эфисәр клубына бомба ыргытырга хәзерләнгән булганнар. Алла гына саклап калган... Әле мин килгәндә дә бер гөрүһ сезне русчы дип үтерергә йөри иде. Мин генә арага кердем».

Полковник ачыктан-ачык сөйләнгән бу сүзләрдән, көтелмәгән вакыйгалардан аптырап калды. Бөтен дикъкатенә җыеп, аның һичбер хәрәкәтен югалтмас өчен күзен тегеп, аның хикәяләрен тыңлады. Үз-үзеннән: «Бу кем бу кыз? Бу куәт моңарга кайдан килгән? Бу яштың яшьлеген корбан итеп, ничек бу фикергә, бу гаягә капылган? Ничек үзен-үзе оныткан?» Сөальләренәң берсенә дә канәгатьләндерерлек җавап таба алмаса да, Фәридәнең зурлыгына, бөеклегенә күңеленнән баш иде. Аның һәртөрле корбанга хәзер-легә алдында күңелдән тез чүкте... Полковникның башындагы шул уйларны сизенгән кебек, шуларга җавап биргән кебек, Фәридә батырланып сикереп торды, полковникның кулын килеп кысты. Аның зур дорфа кулларын үзенең нечкә, нәзек бармаклары арасынан чыгармаенча, өмет ташкан күзен Тимергалинең күзенә батырды. Җавап ала алмагач, моң гына тавыш берлә: «Бетте бу китү сүзләре, полковник! Шулаймы? Бетсен!...» диде. Аптырап калган полковникның кулын сыйпый-сылый башлады. Полковникның агарып килә торган чәчләре арасына бармакларын сукты. Мамык кебек бармаклары берлә аларны ара-

лаштырды, сөйде, сыйпады... Тагы монрак итеп: «Беттеме, полковник? Мин синең берлә калдыммы?» — диде. Аның күзеннән жавап көтте. Фәридә, анда бөтен теләгенә жавап булдымы, бөтен эчене пошырган эшләргә юл булдымы, бердән полковникның башын кочаклады, аны маңлаеннан, башыннан-битеннән үбәргә тотынды. Үзе: «Мин китмим, мин китмим... Сез шундый авыр көннәр алдында булганда, мин китмим, аңлаймсыз? Китә алмыйм!» — диде. Күңеле тулды. Кычкырып елап жибәрде. Аның бер күз яше тәгәрәп төшөп Тимергалинең маңлаена тамып, аның битен кытыкландырып йөзеннән акты. Үзеннән-үзе курыккан кебек, оялган кебек, Фәридә почмакка барып, посып елавында дәвам итте.

Тимергали көтелмәгән бу вакыйгадан элгәре каушады, аннан аптырады, ни эшләргә дә, нинди юл берлә дә хәрәкәт итәргә белмәде. Фәридәнең үкереп-үкереп елавы аның йөрәгенең эллә кай жирләрендә йөрөп, аның астын өст итте. Ул үзенә полковниклыгын, бүген-иртәгә милләтенең тарихында һич онытылмаячак зур бер эш эшләргә хәзерләнүен онытты. Унжиде яшьлек егет кебек Фәридәнең янына чабып барды. Аның кулын алды, башын сыйпады. Фәридәнең муены көчсезләнгән, арыган кебек башын тота алмады. Ул полковник иңсәсенә егылды. Ефәк кебек куллары берлә аның иелми торган муеннарына сарылды. Фәридәнең калуы хәл ителде. Куркынычлы качу планнары аңарга полковник булганда һични (түгел) кебек күренде. Тимергалигә дә Фәридә кебек пакь, саф бер фәрештә янында торганда туп та, мылтык та берни түгел кебек хис ителде.

* * *

Хәбәрчеләр киткәннән ике көн вакыт үтте. Җавап тубы атылмады. Бу яктан өч туп атып сәаль бирелде. Хәбәр килмәде. Өч көн үтте — биш туп атылды. Җавап килмәде. Дүртенче көн булды, җавап килмәде. Жиде туп атылды — хәбәр килмәде. Яшерен комитә җыелды, тагы бер көн көтәргә карар ителде. Менә кич булды. Һәр кеше эч пошу берлә: тегеләр русларга төшмәдеме икән, сер ачылмадымы икән дигән куркулы уйлар берлә йокыга ятты. Полковник та пошынып, эш ачылмасын, бөтен план, бөтен эш юкка чыкмасын дигән уйлар берлә йокламаенча уйланып ятканда, ишек төбенә бик каты чабып килеп ат туктады. Полковник әллә ни чыкты, начар бер нәрсә булды дип хис итеп, сикереп торды. Ишектән ук кебек атылып Фәридә килеп керде: «Полковник, харап булдык, бөтен нәрсә беленде: капитан Иванов штаб берлә сөйләргә телефон сораган, тоташтыруда безнең кеше булган, шул тоташтырдым дип ялганлаган, үзе тыңларга тотынган да теге генералны чакырып, мондагы безнең бөтен хәлләр хакында хәбәр биргән. Тизрәк коралсызландыруның кирәклеген, рус әфисәрләренә башка, башкорт прапорщигы Атнагуловка гына ышанырга яравын сөйләгән. Генерал исеменнән бу да «Иртәгә телефон бирермен» дип сүзен кискән... Бүген китмәсәк, һәрбер нәрсә ачыла!..»

Полковник сәальле күз берлә Фәридәгә карады. Фәридә: «Төн караңгы, әле төн яртысы гына, бәлки үтәрмез», — диде. Полковник уйланды, уйланды, башыннан төрле планнар кичте. Ахырдан иптәшләре берлә сөйләшәргә булды. Комитәне туплады. Кыска бер киңәштән соң хәрәкәткә, Ивановны юлда

гына үтерергә карар ителде вә төн яртысында полковник жыелу боргысын уй-натты. Юл киemenдә штабка барып, штаб начальниктан килгән ялган әмерне укыды. Күрше алайларга телефон берлә хәрәкәттән хәбәр ителде. Юл сакчыларына мәгълүмат бирелде. Аерым бүлекләргә аерым юллар күрсәтеп, төрек чигенәң теге ягындагы тау артында бергә тупланырга, мылтык атмаса, тавышланмаса боерды... Үзе бүлмәсенә килеп, яшереп серле кәгазьләргә берсен Фәридәгә бәти иттереп такты, берсен үзенә алды, берсе Ибраһимга яшерелде. Юлда андый-мондый эш булып, яңадан русларга төшөлчәк булса, бу кәгазьләргә юк итүнең, төрекләргә кайда төшөлсә дә, иң башларына бирүнең тиешлеген аңлатты.

Бер сәгатәтән юлга чыгылды. Гаскәр атларына менеп, акрын гына хәрәкәт итте. Төн жилле, болытлы булганга, ул тавышсыз-тынсыз рус фронтын үтте. Менә юл ике тау арасына килеп керәчәк булды. Моның берсендә рус тупчылары жирләшкән кебек, икенчесенә төрек тупчылары жирләшкән иде. Юлдан кемнең дә үтүе мөмкин түгел итеп туп, пулемет астына алынган иде. Полковник, мондагы русларга «Әмер алдым, кичәм», дип телефон берлә хәбәр биргәнә, ул яктан курыкмый иде. Аның планы буенча теге өч кеше төрекләргә дә мәсьәләне аңлатканга, аннан да куркыныч булмаса тиеш иде, ләкин хәбәрнең килмәве аның планын бозган, аңарга сак булырга кушкан иде. Шунның өчен ул элгәре күрелмәгән кебек иттереп акрынлап үтәргә дигән карарны биргән иде. Ләкин тау янына килгәч, булган вакыйга аны башкача хәрәкәт итәргә кушты. Ул да бердән планын үзгәртәргә мәжбүр булды. Вакыйга моннан гыйбарәт иде.

Кичүгә килеп житәр алдында үз бүлегендә килә торган прапорщик Атнагулов артта калып борылып чаба башлаган вә аның артыннан киткән Иванов тотылып үтерелсә дә, Атнагулов куак арасына кереп югалган. Шул эштә берничә мылтык атылганга, тауның каравылчылары уянган, ике як та берәм-сәрәм мылтыклар атарга тотынган иде. Шунның өчен күрәнми кичү имкяны беткән, фәкать бик куркынычлы, тәһлекәле³⁶ булса да чабып үтәргә генә юл калган иде. Тимергали һәр югалткан минут берничә жан торасын белгәнә, бердән чабып кичәргә әмер бирде. Ике-өч чакрым киңлектәге кичү ат берлә тулды. Гаскәр бөтен куәте берлә чабып кичүгә керде. Әллә кайдан ай чыкты. Бөтен гаскәр ялтырап китте. Рус ягындамы, төрек ягындамы атылган туп гөрләп китте, гаскәрнең алдына төшөп ярылды. Аның артыннан беренче, икенче, өченчеләр атылды. Әллә кайдан пулемет жылтырарга кереште. Гаскәр һаман чапты, әллә кемнәр егылды, каны ага торган бер ат тиле кебек чапты, әллә кем ыңгырашты, сыкранды, туп, пулемет тавышына ат гыжлавы: «Алга, алга!» — дигән командирларның тавышы катышты. Кичү кыямәткә әверелде. Полковник Тимергали бер карады: янындагы гаскәренә, аның күршесендә кызы Сөембикәне күрде. Тагы берәз вакыт үтте: гаскәр жирендә күзләре кызарган Фәридәне күрде. Тагы бер карады: алдына төшкән туп ядрәсеннән алдындагы саф ярылды, бер гаскәри мәтәлдә, бер ат дүрт аягын күтәреп егылды. Аңарга әллә нәрсә тигән кебек булды. Күлмәгә эченнән жылы бер нәрсә агарга тотынды. Ул атын сукты, алга чыкты. Бик зур тавыш берлә: «Алга!» — дип кычкырды. Бите канга буялган Фәридәнең куып житкәнән, кызы Сөембикәнең атыннан кан акканны күрде. Туп тавышланды, улады, гөрләде, пулемет туктамады — «чыж-чыж» итте, мылтык өзәлмәде — шартлады. Атлы гаскәр рәтен югалтып, көтү кебек чапты, атлар исерек кебек дулады, яралылар ыңгырашты.

Менә кичү үтелде, гаскәр сәламәт жиргә чыгып житте, аның өстенә әллә кайдан прожектор төште: сөңгеләр, кылычлар, ызаннар ялтырап жавап бирде. Полковник гақылын югалткан кеше кебек: «Рәтләненез! Бүлегә бүлеккә!» — дип кычкырды. Бер минутта рәтләнделәр, бер минутта бүлегә бүлеккә аерылдылар... Ул эчендә ага торган жылы нәрсәләргә әһәмият бирмәенчә бөтен гаскәрне йөрөп чыкты. Жәрәхәтләнгәннәр күп булса да, үлгәннәр бик аз иде. Командирларның күбе исән иде, сау иде... Яралыларны бәйләргә, жәрәхәтлеләргә урынлаштырырга кушты. Ак бәз багламнары берлә килеп житкән Фәридәгә: «Минем жәрәхәтем кечкенә», — дип әһәмият бирмәенчә, гаскәрнең алдына чыгып канлы кулы берлә ак байрак күтәрде. Шунның янына килеп жи-

теп, Фәрида әллә кай бер жиренә яшерелеп куелган кызыл жирлектә төрек байрагы калдырды. «Яшәсен Төркия!» — дип кычкырып жибәрде һәм гаскәр кычкырып-жавап бирде. Төрөк бүлегенә тубы туктады. Дошман гаскәре дип уйлап каршы чыккан төрек сәварие ³⁷ ни эшләргә белмәенчә аптырап калды. Менә бердән рус тавы гөрләде. Аннан берәмләп, күмәкләп туп атыла башлады. Тимергали: «Алга!» — дип әмер бирде. Атлы гаскәр ук кебек алга чапты. Рус тубы, мылтыгы боларны Төркиянең эченә куды.

Менә таң атты. Туа торган яңы көннең моң яктысы ана йортка ашыга торган төрлө кабиләдән жыелган төрек балаларын сәламләде, еракта түгел генә берничә манаралы бер кечкенә төрек шәһәре күренде. Полковник шунда юл тотты. Шәһәрнең алдына килеп басу берлә, гаскәрне тагы рәтләде, тагы бүлеген бүлеккә аерды. Музыкага хәзәр булырга әмер бирде. Гаскәри тәртиптә шәһәргә керергә кушты. Үзенә каны берлә былчыранган аты шәһәрнең бусагасына басып өлгермәде, дүрт-биш манарадан иртәнге азан башланды. Ихтыярсыз полковник атның тезгенен тартты, әмергә өйрәнгән ат бердән туктады. Аның артыннан бөтен алай туктады, хәтта эченнән ага торган кан да туктады. Азан бетте. Полковник: «Музыка!» — дип кычкырды. Аксак Тимер маршы гөрләде, шуңарга баса торган жиде-сигез мең атларның тавышы берлә шәһәр «ду» килде. Бу яңы музыкадан, яңы тавыштан бөтен шәһәр аякка калыкты. Төрөк байраклы, рус киёмле бу гаскәрдән һәммәсе, бердән, курыкты, икенчедән, аптырады, өченчедән, хәйран булды. Гаскәр киң урам буйлап акрынлап баруында дәвам итте... Аның бөтен атлавына урамнар, биналар сәлам биргән кебек тавышланып жавап бирде. Бөтен тәрәзәләргә халык тулды. Даирәләр, кышлалар аякка калыкты. Музыка туктар-туктамас гаскәрнең: «Яшәсен Төркия!» — дигән тавышы шәһәрне тотты...

Менә гаскәр шәһәрнең уртасына, элгәреге бәладия даирәсе, ³⁸ хәзерге гаскәри штаб янына килеп бүлек-бүлек тезелде. Бинаның башындагы саллана торган төрек байрагы, озын юлдан килгән бу төрек угылларына жан күңелдән сәлам биргән кебек, иртәнге жил берлә салланды, әллә ни сөйләгән кебек «фыр-фыр» килде. Вакыйгадан яңы гына хәбәрдар булган, аптырап калган төрек забытларының кышладан чыкканын күрү берлә, полковник: «Сәлам тор!» — әмерен бирде. Унике кабилә угылларының сөңгеләре бердән күккә чыкты. Күңелләреннән иткән антларын төрек байрагы «фыр-фыр» иттереп күкләргә кадәр күндерде, ләүхелмәхфузга ³⁹ язарга кушты. Полковник Тимергали бер ягында кызы Сөем, бер ягында Фәрида, артында-алнында төрек әфисәрләре берлә рус байрагын өстерәп килеп, сәлам тарызында торып алга чыкты: «Без дә сезнең кебек төрек балалары. Төркиянең шул авыр көннәрендә, дошманнар берлә бөтен тарафыннан камалган көннәрендә, сезнең берлә бергә булып, ана йорт өчен үземезнең канымызны фида итәргә булып, рус сафын ташлап чыктык! Һәммәмезне кабул итеп, төрекле вазифамызны үтәргә әмер боеруңызы кәтәмез!» — диде, кулындагы рус байрагын забытларның аягы астына ташлады. «Яшәсен Төркия!» — дип кычкырды, гаскәр дә кычкырып жавап бирде.

Күзләреннән мөлдер-мөлдер аккан яшен тоталмаган төрек меңбашы полковник Тимергалине килеп кочаклады. Еллар буге күрешмәгән агасын-энесен көтелмәгәндә очраткан кебек, ул аны күкрәгенә кысты, башыннан үпте, битеннән үпте, тагы кочаклады, тагы үпте. Яшь мөлдерәп ага торган аның күзләренә шатлык, бәхет, көлемсерәү чыкты, күз яше берлә елмаю бергә кушылды. Аның артыннан бөтен забытлар килгән аркадашлары берлә күреште, үбеште. Төрөк байрагын күтәрәп тора торган Фәрида берлә Сөембикә генә каршылыксыз калды... Аларның шул озын, ерак жирдән килүләрен котларга, аларның рус боендырыгы астында үткәргән шул озын газаплы көннәрен сорарга һәмширәләре, ⁴⁰ кардәшләре килмәде, аларга аналык, апалык, туганлык бүсәсен ⁴¹ беркем дә бирмәде...

Менә бердән төрек музыкасы гөрләде. Ул Урда маршын уйнады. Аның артыннан меңбашы югары бер жиргә чыгып: «Кардәшләр! Мин сезне һәммә-һәммә рус боендырыгыннан кортылуыңыз вә ана йортка ирешүеңиз берлә котлыйм! Бөтен тарафтан дошман сарган бу йорт төрек иледер. Бу безнең

ватанымыз булган кебек, сезнең дә туган йортыңыздыр. Безнең берлә бергә, безнең караңгы көннәремезне бүлешергә килгән сез кардәшләремезгә безнең бәхетле көннәремездә дә илемез, йортымыз ачыктыр!..» Меңбашы сүзендә дәвам итә алмады. Сәлам тор тарызында баскан Мирхәйдәр калтыранды, селкенде, ул Фәридәнең өстенә ауды. Китерелгән докторлар аның һушын китергәч тә, Тимергали баш очындагы меңбашын күрер-күрмәс, үзенә күкрәгендәге хариталарын, яшерен гаскәри серләрне хәтерләде вә шуны алырга кулын сузды. Көчсез кулы шул эшне эшли алмаганны күргәч, ул күзе берлә Фәридәгә ишарә итте. Фәридә шуларны алып меңбашына биргәнчә күзен кәгазьләрдән калдырмады. Фәридә: «Русия гаскәри штабының гизле серләре», — дигәч кенә Тимергали елмайды. Меңбашының шул кәгазьләрне ачканнарын караганда аның йөзеннән, күзеннән елмаюы китмәде. Шул милләтемне сакладым кәефеннән чыккан көлү, елмаю аның рухын күкләргә кадәр озатты — елмаеп жаны чыкты.

* * *

Бөек бер хөрмәт берлә полковник күмелде. Аның баһадир гаскәре англизләргә каршы барып, аларны әсир алышты. Аның китергән гизле серләре рус иттифакчыларының сугыш серләрен ачып, планнарын боздырды.

Төркия хөкүмәте тарафыннан Сөембикә Истанбулга алдырылды вә бер мәктәпкә жириләштерелде. Фәридә генә жәбһәне ташламады, ул һәмширә булып сугыш сафында калды. Киләчәк форсатта: Батумга, Ганжәгә, Бакуга төрек байрагын алландыру; Төркстанга, Кырымга, Идел-Уралга Алтын Урда байрагын салландыру көнен көтеп калды. Шул татлы көнгә хәзерләнер өчен гаскәрләр арасында фикердәшләр, иптәшләр, аркадашлар туплавында дәвам итте. Туган көннең һәрберсендә, ул шул өметнең тагы бер көн якынлавына ышанып, тыныч-тыныч көнне төнгә кушты. Ирешчәгенә иткән иман берлә айлар, елларны сафта үткәрде. Бәхетле кортылыш⁴² көнен бәкләде.⁴³

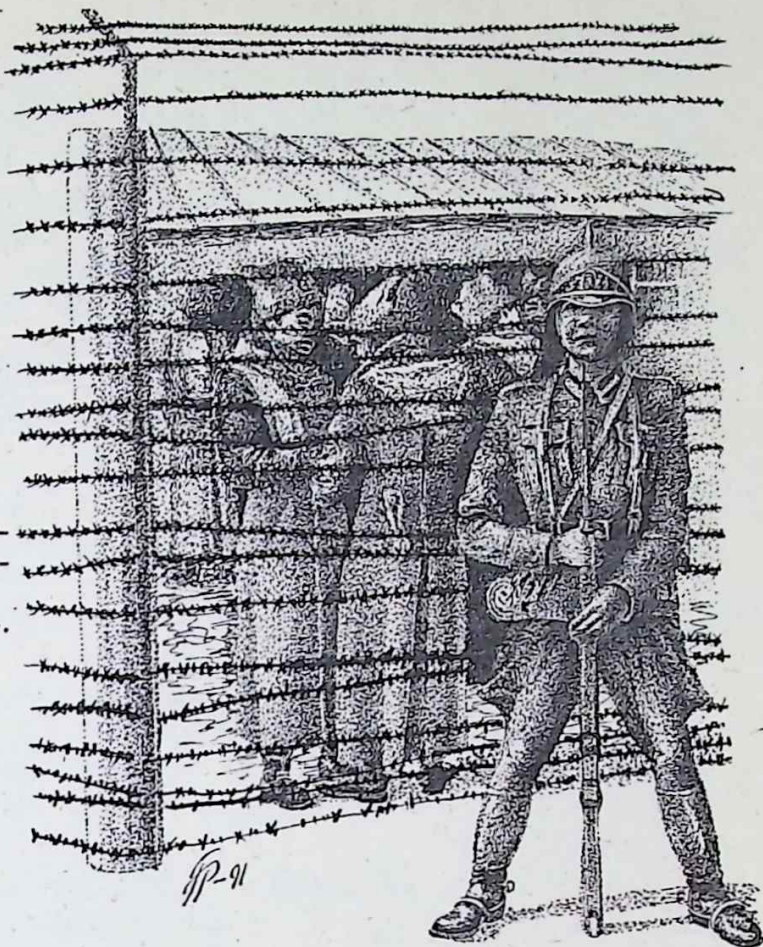
Б е т т е.

СҮЗЛЕК

- 1) Жәбһә — фронт.
- 2) Истикъял — бәйсезлек.
- 3) Жәрәян — компания.
- 4) Шигар — өндәү, лозунг.
- 5) Мөнәүвәр — нурлы, якты, аңлы.
- 6) Манигъ — киртә.
- 7) Мөстәгъжәл — ашыгыч..
- 8) Иттифакый — очраклы.
- 9) Түрән — парад.
- 10) Мәсьүлият — җаваплылык.
- 11) Гая — теләк.
- 12) Алай — гаскәр.
- 13) Забит — офицер.
- 14) Гизле — яшерен.
- 15) Тәшкилат — оешма, оешканлык.
- 16) Гасаби — тиз кызучан, нервный.
- 17) Комитә — комитет.
- 18) Әркияне хәрәб забитлары — хәрби штаб офицерлары.
- 19) Истыйлях — атама, термин.
- 20) Мәгърүзә — доклад.
- 21) Әһле салиб сугышы — төре сугышы.
- 22) Әлгаязе биллаһ — Алла сакласын.
- 23) Истигъфа итү — гафу үтенү, хезмәттән азат ителү.

- 24) Чәверү — әйләндерү.
- 25) Лижиян дуаунур — почетлы легион.
- 26) Зыяфәт — кунак итү, сыйлау.
- 27) Муаффәкыять — уңыш.
- 28) Тәэкид итү — раслау.
- 29) Патлау — шартлау, кабынып китү.
- 30) Кышла — лагерь.
- 31) Күтәрмә — кутерьма.
- 32) Жиберләнеп — ясалмаланып.
- 33) Тәүкыйф итү — кулга алу.
- 34) Мәркәз сикъләт — төп йөгә.
- 35) һәйәт — делегация, төркем.
- 36) Тәһлекә — һәлакәт.
- 37) Сәвари — атлы гаскәр.
- 38) Бәладия даирәсе — шәһәр идарәсе йорты.
- 39) Ләүхелмәхфуз — мәселманнар ышану-ынча, һәр кешегә билгеләнгән язмыш так-тасы.
- 40) һәмширә — бу урында «сөттәш туган».
- 41) Бүсә — үбешү, туганлык күрсәтү.
- 42) Кортылыш — котылу.
- 43) Бәкләде — кәттә.

Ренад Галимуллин рәсемнәре.

Ә ДӘ Б И М И Р А С

ГҮЛҮЗ МӘХӘДЖҮЙ

РУСИЯНЕҢ КИЛӘЧӘГЕ

Русиядә яшәгән гайре рус милләтләренен иң зуры украиналылардыр. Боларның саннары хакында руслар берлә украиналылар арасында шактый зур аерма бар. Иске руслар аларны 30 миллионнан ким санасалар да, үзләре 45 миллион чамасында хисап итәләр. Большевиклар хәзер 31 миллионнан артык, дип йөриләр. Европа ысулында санау булмас борын бу хисапны чынлап хәл итү мөмкин булмас. Украина рус идарәсендә торган мөтдәтчә болай санау да мөмкин түгелдер. Ләкин кирәк патша Русиясе, кирәк кызыл руслар, үземезнең санымызны киметеп йөргәнлекләрен белгәнгә күрә, без Украина халкының үз фикерләрен хакыйкәткә якын иттереп кабул итсәк, зур хата ясаган булма-мыз.

Менә шушы 45 миллионлы халык 1654 нче елда үз теләге берлә, үзләре-

Ахыры. Башы журналның 1992 елгы 2 санында. Мәкаләнең бу өлешен журналга һәнүз Мәхмүтов әзерләде.

нең милли хокукларыны саклау эсасендә, ягъни гаскәре, малы, мөлкәте эшләрендә вә һәйәтен (үз идарәсен) сайлауда мөстәкыйль булу шарты берлә Мәскәүгә кушылган булса да, ул могаһәдә (киләшү) Мәскәү тарафыннан бик тиз онытылган вә бик тиздән Украина бер колония хәленә әверелгән иде. Бу золымга (гаделсезлеккә) каршы украиналылар берничә мәртәбә гыйсьян (баш күтәрү) ясаган булса да (иң зурьсы 1709 да Мазепа гыйсьяны), һичбер вакыт муаффақыять (уңыш) казана алмаган, бәлки һәрбер гыйсьяннан соң милли хакларыны югалта гына барган. Мәсәлән, 1764 тә аерым хөкүмәтлөгә югалган, 1775 тә аның аерым гаскәре бетерелгән, 1876 да аның аерым милләтлөгә танылмаенча, Украина телендә мәктәп, тәрбия итү вә китап басу манигъ ителгән (тыелган). Шулай итеп, Украина халкы Русия эчендә бөтен милли хокукларыннан мәхрүм ителгән вә Мәскәүгә кол булган зур бер «чит халык» булып киткән иде.

Чынлап та бу халык үзенең каны, горөф-гадәте, тарихы вә теле ягыннан великорусларга бөтенләй башкадыр. Этнография ягыннан төрек-татар берлә слау (славян) халыкларының кушылуыннан килеп чыккан бер милләттер. Мәдәният ягыннан да Европа мәдәниятенә поляк вә немецлар васитасы (арадашлыгы) берлә бәйләнгән. Телләре слау булса да, великорус теленә тәмамән башка булган аеры юлдан хәрәкәт итәдер. Халыкның табигате, горөф-гадәте дә (халык әдәбияты, музыкасы, жыры, вә биюләре) великорусларныкыннан артыграк төрек-татарга якынак. Боларны руска бәйләгән бер генә әйбер — «православныйлык».

Великорус хөкүмәте йөз еллар буенча Украина яшьләренә үз мәктәбендә укудан вә үз әдәбияты берлә шөгыйльләндүдән тыеп, руслаштырырга вә Украина халкыны поплары васитасы (арадашлыгы) берлә православныйлык буявы астында милләтне югалтырга тырышты. Ләкин бу хәрәкәтләр өстән караганда муаффақыятьлә кебек күрелсә дә, асылда һичбер нәтижә бирмәде. Аеры-аеры Украина зыялысы руслашып китсә дә, милләт фикере һаман яшәде. Украинаның төп халкы үз-үзен Мәскәүгә (москалига) тәмамән башка итеп таныды. Шуңа күрә, революция булып-булмас үзенең хокукы өчен иң зур куәт берлә уртага чыккан халык украиналылар булды. Беренче мәртәбә алар гаскәрне миллиләштерергә башладылар. Үз өлкәләрендә Мәскәүдән аерым идарә корырга беренче алар керештеләр. Мәүкут (вакытлы) хөкүмәт дәверендә болар әледә Русиядән аерылуны гамәли итеп эшләгән булмасалар да, Учредительный собрание куылгач та, ягъни Мәскәүдә идарә большевикларга күчәр-күчмәс истикъялларын (бәйсезлек) игълан иттеләр. Русия берлә Германия иттифакчыларының (фикердәшләренең) солых мәжләсләрендә (Брест-Литовскида) аерым хөкүмәт булып могаһәдә (киләшү) ясадылар вә буны Мәскәүдән тәсдыйк иттерделәр (раслаттылар). Шуннан соң Украина халык жөмһүрияте аерым бер дәүләт булып яшәргә тотынды.

Украина хөкүмәте дәүләт машинасыны кору берлә мәшгуль булган бер вакытта, күп вилаятьләрдә хаким вазгыятьтә (халәттә) булган немец гаскәре команданы Украинаны үзләренең ач халкы вә ач гаскәрләре өчен ашлык амбары итеп кенә карарга башлады. Көчләп ашамлык-эчемлек алырга тотынды. Халыктан чыккан милли хөкүмәт буңа разый булмагач, немецлар эчтә интирика чәверделәр (интрига кордылар). Патша генералларыннан вә Украинаның иске гетман гаиләләреннән килгән Скоробадский дигән генералны гетман игълан итеп куйдылар вә аның хөкүмәтенә үз гаскәре берлә сакладылар. Ләкин яңа гына хөрриятенә кавышкан Украина халкы болар берлә килешә алмады. Гыйсьян (баш күтәрү) башланды вә атаман Петлора командасындагы халык Скоробадскийны куды. Тагы халык жөмһүрияте жирләшергә тотынды. Ләкин бу вакытта бер яктан немецлар вә иттифакчылары жинелү шартларын кабул итеп, мөтарәкә (киләшү) ясарга мәжбүр булдылар. Украинадан гаскәрләрне алдылар. Икенче яктан ак руслар, Дон казаклары жирләренә урынлашып, большевиклар берлә бик каты сугышка керештеләр. Боларның фикер вә максатлары «бүленми торган Русия берлегә» булганга, бер яктан, Ингелтерә (Англия), Франция вә Италиягә каршы Украинаны, немецларның ясаганы — сыйнфый бер нәрсә генә, дип күрсәтте вә ышандырдылар да, ул дәүләтләренң матди вә мәгънәви ярдәмнәреннән мәхрүм иттеләр. Икенче яктан, Украинада интирика

чәверделәр вә хәтта көчләрә күбәйгәч, һөжүмнәр дә ясадылар. Өченче яктан, большевиклар Украинада корылган халык жәмһүриятенә башка милләтләр-гә дә үрнәк булуыннан куркып, Украинада халык жәмһүриятенә каршы куәт-ле пропаганда ясый башладылар. Украина яһүдиләренә ярдәмә берлә надан халык арасында көчләр бер Украина большевик фиркасе тудырдылар. Бу яшь дәүләт эченә фетнә салдылар. Вақыты килгәч, гаскәр куәте берлә һөжүм дә ясадылар, шулай итеп Украина, бер яктан, «бүленми торган Русия берлеге» фикерендәге аклар (Деникин хәрәкәте), икенче яктан, янә шул ук фикердәге кызыллар (большевиклар) арасында кысылып калды. Читтә таяначак куәт булмаганга жиңелде вә нәтижәдә «Украина большевик жәмһүрияте» исемендә бер нәрсә тудырылды.

1920 нче елда шул ук большевик сугышы дәверендә украиналылар тагы бер мәртәбә күтәрелеп, атаман Петлюра командасында Киев шәһәренә чаклы барып, Украинаның зур кыйсмен (өлешен) ала алган булса да, үз кулларында тота алмадылар. Русиядән килгән зур көч аларны чигеләргә мәжбүр итте. Аларның хөкүмәтләре, гаскәре, зыялылары вә берничә дистә мең халык мәм-ләкәтне ташлап мөһажирлеккә (эмиграциягә) чыгарга мәжбүр булдылар. Бу юлы большевиклар Украинаны, СССРга кергән мөстәкыйль Совет Украинасы ясап, иске патшалардан да нык иттереп Мәскәүгә бәйләделәр. Халыкны алдар өчен генә, риязнәгәнә (икейөзлеләнәп) Украинаның аерылганыны, истикъя-лыны тәсдиқ иткән булдылар.

Ләкин хәзер Украина халкы шул сүздәге аерылыкка сарылды. Бүген Со-вет Украинасында чынлап та телдә вә идарәдә украиналаштыру башланды. Мәскәү бу куркынычлы хәрәкәткә каршы берничә тәдбир алса да (чара күрсә дә), һичберсе файда бирмәде. Совет Украинасында Мәскәүдән аерылу фикере назыйри (теоретик) вә гамәли (практик) рәвештә эшләнүдә дәвам итте. Бу фикер Украинада калган халык берлә мөһажирлектәге зыялы гонсыр (кат-лау) арасында нык бер бәйләмә ясады. Хәзер Украина милләте кирәк СССР эчендә, кирәк читендә шул фикердә берләшәп, каршыларындагы зур көч бер-лә тартышырга кереште. Бу фикер инде Украинаның коммунист фиркасенә дә тәэсир итте. Алар арасында да коммунизм платформасында мөстәкыйль Украина ясау фикере куәтләнә. Мәскәү, бер тарафтан, истикъялчыларның (бәйсезлек яклыларның) башы Петлюраны үтертеп, икенче яктан, истикъял хәрәкәтен контрреволюционерлык, буржуазлык кебек большевикта гөһәһ са-налган сүзләр берлә буяп куркытса да вә аларга итмәгән золымны (кысуны) калдырмаса да, бу фикер көннән-көн эшләде, киңәйде вә тирәнәйде. Бу көн Украинаның эчендә истикъялчылар берлә мәскәүчеләр арасында каты тар-тыш дәвам итмәктәдер. Бу тартыш истикъял алынганчыга кадәр дәвам итәчәктер.

Украина эчендәге бу мөһадәләдә (көрәш-бәхәстә) юлбашчылык иткән берничә агым бардыр. Боларның иң куәтлесе руслар тарафыннан «петлюров-чы» дип йөртелә торган сул фиркаләренә блогыдыр. Бу блокка Украина крестьян фиркасе (социалист-революционерлар), Украина социал-демократлары, Украина радикал-демократ партияләре катышалар. Бу фиркаләр үзләренә эч программаларында мөстәкыйль вә аерым булсалар да, истикъял (бәйсез-лек) алу юлында бергә йөриләр. Өчесе дә хәзер мөһажирлектә яши торган Украина халык жәмһүрияте хөкүмәтене үзләренә хөкүмәтләре дип таний-лар вә атаман Петлюраның сызган юлыннан баралар.

Бу блокның янында әллә никадәр жәмәгать тәшкилаты (оешмалары), Украина клублары, төрләр һөнәр вә сәнгать юлында эшли торган Украина хезмәткәрләре оешмалары, Украина зыялыларының вә руханиларының гыйльми вә әдәби мөәссәсәләре (оешмалары) вә Украина яшьләре жәмгыять-ләре берләшәләр вә бергә баралар. Украина руханилары Украина чиркәү-ләренә Мәскәү патриархыннан аеру юлында хезмәт итәләр. Украина мәхәл-ләләрендә дини гыйбадәтләренә украин телендә ясыйлар. Бөтен дини китап-ларны украинчага тәржемә итеп, дин ягыннан да Мәскәүдән тәмам аерылу юлларыны тәэмин итәләр.

Мөһажирлектәге бу агымның тарафдарлары Европаның бөтен мәмлә-кәтләрендә оешкан бер хәлдә большевикка каршы сәяси, гыйльми, әдәби вә

рухани тартышны алып баралар. Бик күп теллөрдә мәжмугаләр, китаплар нәшер ителәр. Европаның сәяси вә гыйльми хәятында мөһим роль уйныйлар.

Мөһажирлектәге икенче групп большевизмны кабул итмәгән сул эсер берлә социал-демократлар оешмаларыдыр. Болар да Украинаның истикъялы ноктасында торалар. Ләкин болар киләчәк Русиядән конфедерация нигезендә бер социалист жөмһүриятләре иттифакы ясау тарафындадырлар. Болар Чернов тарафыннан идарә ителгән лигага керәләр. Бу — агым маневрлыгы гынадыр. Аркаларынан бара торган куәт гаять кечкенәдер.

Өченчесе гетманчылар партияседер. Болар икътисадән вә сәясәдән уң фикердәге кешеләрне берләштерергә тырышалар. Башларында гетман Скоропадский торадыр. Болар киләчәк Украинаны монархия әсасенда (нигезендә) идарә итүне уйлыйлар. Рәсман (рәсми) истикъял тарафында булсалар да, боларның рус уң агымнары берлә Украинаның ялгыз мохтариаты хакында килешмәләре бар дигән хәбәр йөрөп торадыр. Бу фирканең фәғалияте (эшчәнлегә) зур булмаган кебек, әгъзалары да күп түгелдер.

Шушы фиркаларнең әгъзалары, әлбәттә, Украинаның эчендә дә зур бер хәрәкәт алып баралар. Мөһажирлектәге әгъзалары Ләһстанда (Польшада), Чехословакияда вә Румынияда яши торган миллионнарча милләттәшләренә таянып, Европа, Америка вә Азиядә үзләренең максадлары өчен тырышып ятмактадырлар. Эчләрендәге сәяси вә икътисади бүленүләргә карамыйча, һәммәсә дә истикъял байрагыны үзләренә кыйбла итеп танымакта вә төрле юллардан булса да шул кыйблага өметләнмәктәдерләр. Боларның матди вә мәгънәви куәтләре бик зур (3 — 4 миллионлы) булганга, беренче форсатта истикъялларыны казаначакларында Европада вә Америкада ике фикер юктыр. Шуның өчен боларның эшләре бөтен Европаның сәясәтендә гаять зур урын тотадыр. Украина истикъялы Европа вә Америкада көннән-көн дуслар күбәйтмәктәдер.

Объектив уларак каралса, Украина истикъялының бөтен кирәкле нигезләре салынган, терәкләре корылган вә яңа дәүләтнең яшәве өчен бөтен хәзерлекләр эшләнгән хәлдәдер. Шуның өчен мөстәкыйль Украинаның рәсман яши башлавы бер вакыт вә заман мәсьәләсә генәдер. Большевикларның бу көн Украинага каршы иткән кысынкылыклары руслык ноктасыннан һичбер файда бирмәчәктер. Беренче форсатта мөстәкыйль Украина мәйданга чыгачактыр вә яшәчәктер!

«Милли юл» (Берлин),
1929, 3 нче сан, 1 — 4 битләр.

ӘДӘБИ МИРАС

ИЛЕМӘ

Мөхтәрәм милләттәшләр!

«Чит илләрдәге милләттәшләребез» дигән рубрикада дөньяның төрле илләренә таралып яшәгән милләттәшләребезнең тормыш-көн күрешләре, тарихы, мәдәнияте, теле, сәнгате турындагы язмаларны һәм аларның үзләре язган язмаларын, мәкаләләрен, китапларын да яктыртып барачакбыз, инша Аллах! Журналыбызның мөхәрририят шурасы әгъзалары булып Австралия, Төркия, Алмания, Япония, Финляндия, Америка мәмләкәтләрендә яшәүче милләттәшләребезнең безнең белән хезмәттәшлек итүләре — үзе генә дә күп нәрсә турында сөйли булса кирәк. Әлеге илләрдә яшәүче милләттәшләребез безгә турыдан-туры ярдәм дә күрсәтә башладылар инде. Австралиядә яшәүче татарлар жәмгыятең рәисе Ләйлә апа Садри һәм Сәгыйдә әфәнде Садри журналыбызга Алманиядә эмиграциядә яшәгәндә Гаяз Исхакый тарафыннан чыгарылган «Милли юл» журналының башлангыч өч нөсхәсенең ксерокүчермәсен бүләк иттеләр. Болардан тыш, Ләйлә апа үзенең әнисенең 1924—1925 елларда Кытайда яшәгәндә язган шигырьләр дәфтәренең төп нөсхәсен дә бүләк итте. Бу олы бүләкләре өчен журнал аларга рәхмәт белдерә. 8 март уңаеннан әлеге шигырьләр дәфтәреннән кайбер шигырьләр белән таныштырабыз. Шигырьләр төп нөсхәдә, кулъязмада ничек язылган булса, шулай күчереп бирелә. Аларны матбугат өчен Әнвәр Хәйри әзерләде.

ЛЭЙЛЭМЭ

Ата-анасыз үксезлэргэ,
Күцелә төшкән ятимнэргэ,
Урамнарда очрасаң,
Каты сүз дэшмә аларга.
Кара, анаң сөя сине,
Күкрәгенә кысып үбә.

Аның синдә бит өмиде
Синдә шатлык-бәхетен күрә.
Холкың булсын макталырлык,
Рәхмәт дисен күргән халык.
Бәхетен сөендерсен мине
Янсын дошман сине күреп.

ЧИТ ИЛЛЭРДӘ

Бик озын кара агачларның
Арасыннан энә ай карый.
Ай янында энә Зөһрә йолдыз,
Нурлар чәчеп серле ялтырый.
Энә шаулап ага Ак өстән дә
Ай нурында нинди серле ул.
Каршы таудан энә борылып төшә,
Ничек матур, нинди серле юл.

Энә җырлый кемдер сузып-сузып,
Сөйли авыр үткән тормышын.
Өметсезлек бөтен җырларында
Ләгънәт әйтә, каргый язмышын.
Җырлый чит илләрдә йөрүләрен,
Ялгызлыкта еллар үткәнен.
Үткән саен еллар, яшь гомернең.
Акрын сулып, акрын беткәнен.

10.09.1924.

ИЛЕМЭ

Их... эшләр идем җиңнәр сызганып мин,
Дәртем бик күп, ләкин дәрман юк.
Эшләр идем күкрәк таза булса,
Эшләп үлсәм иләм-арман юк.

Еллар укып, еллар хәзерләнеп
Көч җыям дип күңеләм алдадым.
Ирек килгән чакта хәлдән тайдым,
Тәкъдиремнән каты алдандым.

Изсәләр дә хәсрәт авыруларым,
Кайгырмадым, мәэюс булмадым.
Эшләр өчен торыйм дөньяда дип,
Дару белән күкрәк ялгадым.
Эшләргән дип журнал көтеп яттым,
Көтеп-көтеп күрә алмадым,
Синнән дә мин шуны көткәнме идем,
Илем, син дә мине алдадың.

ТАУЛАРДА

Олы сымак ап-ак җәелеп ята
Кар эчендә Синжаң кырлары,
Карлыгачтай ала — карап ята
Аклы-күкле тикәс таулары.

Аңлайсызмы, сезгә карлы таулар
Ни сөйлиләр алар, ни диләр?!
Табигатьнең чиксез матурлыгы
Алланың барлыгын сөйлиләр.

Тау башында карлы ихрамнарда
Уралганнар чыршы-каеннар.
Серле бер тынлыкка чумылганнар,
Шул тынлыктан уйчан карыйлар.

Кар диңгезен серле нурга күмеп,
Өстә карый Ай да елмаеп.
Акрын йөзә ул киң күк эчендә
Ут шарыдай янып зурланып.

Ризаэддин бине Фәхреддин

АХИРӘТ КӨНӨ

94. Ахирәт көнөнән максуд-адәм балаларының дөньяда торып үлгәннәреннән соң яңадан терелеп икенче бер галәмгә чыгулары, шул галәмдә дөньяда кылган эшләре хакында хисап бирүләре вә дөньяда кылган гамәлләренә күрә яман яки яхшы жәзаларга очраулары вә шул ике фиркага аерылуларыдыр.

95. Хәят, ягъни тормыш — бу дөньяның хәятына гына әлбәттә чикләнми. Без үзебез, үзебезнең бүген гомер сөрә торган дөньябыз рәвешендә тәфсилләп белү, әсбабларын фикерли алу тойгысыннан ошбу сәгатьтә мәхрүм булсак та, нич шөбһә юк, бүгенге хәяттан башка икенче бер хәят булачак. Ахирәт көне шул икенче хәят урыныдыр.

96. Адәм баласының күңеле азагына, чигенә житүче нәрсәләр белән генә канәгать итми, чикләнгән нәрсәләргә генә риза булмый. Бу исә аның чикләнмәгән һәм чигенә житмәгән бер галәм өчен яратылган булуын белдерәдер. «Үлем» дигән нәрсә инсанның бетүеннән имәс, бәлки кошның бала чыгарган оясыннан күчеп китүе кабиленнән «рух» — жанның тәнне ташлап китүеннән генә гыйбарәт бер эш. Хакыйкәт хәлдә инсан тәннән имәс, бәлки жаннан гыйбарәт. Жан әлбәттә, мәңгелек нәрсә. Жан рухның хакыйкәте Аллаһы тәгаләнең үзенә генә мәгълүм серләрдән булып, моны тикшерү белән белүдә көчләү юк. Һәрхәлдә дөньяның кыйммәте вә инсанның да әһәмияте булса, бу хәл шул икенче хәят жәһәтеннән генә, вә икенче хәятка хәзерләнү вакыты булганлыктан гына. Юкса бу дөнья хәяты йокыда күрелгән төш кебек бер нәрсә булып, асыл уяулык қиләсе хәят ахирәт көнендә булачак.

Ислам дини

ӘН-НАСУ НӘЙАМ ФӘ-ИЗА МӘТҮ ӘНТӘБӘНҮ.

АДӘМ БАЛАЛАРЫ ЙОКЛЫЙЛАР, УЯНГАНДА УЯНЫРЛАР ӘЛЕ.

97. Ахирәт көнендә Аллаһы тәгаләнең үзенә мәгълүм жирләрдә булачак рәхәт урыны Коръән Кәримнән «жәннәт» дип, вә михнәт урыны «жәһәннәм» дип, яки «нар» («ут») дип тәгъбир ителә. Гарәп телендә «жәннәт» дип агач бакчасына, вә «нар» дип янып торган утка, «жәһәннәм» дип тирән-тирән коега әйткәнлектән, әлегә сүзләр белән «рәхәт» вә «михнәт»не беркадәр аңлау мөмкин.

98. Ислам диненә күрә «жәннәт», «жәһәннәм» ялгыз мәгънәвияттән, ягъни рухи халәттән гыйбарәт булмыйча, мәгънәвият белән хәятның һәр икесеннән гыйбарәт нәрсәләр. Мәгәр дә боларның кәйфиятләре, ягъни ничек икәнлекләре мәгълүм түгел, вә тасвир кылып белергә дә юл юк. Бу тугрыда булган аятьләр һәм хәдисләр, бары адәм балаларының гакыллары вә зиһеннәре ирешү кадәр аңлауларыннан гына гыйбарәт. Һәрхәлдә «хәшер» — шул дөньядагы бәдәннең асыл кисәкчәләреннән төзелгән ахирәт бәдәне белән рух берлектә булуы вә һәрнәрсәне зиһенләп вә гакыл белән аңлап гомер сөрүе.

99. Ахирәт көнендә хисап вә жәза вакытында адәм балалары нинди жәза күрсәләр дә үз гамәлләре сәбәбеннән күрәчәкләр. Үзләре чәчкән ашлыкны урачаклар. Һәркемнең үз эше, үз башыннан үтүе сәбәпле бәгъзе бер аерым вә Аллаһы тәгаләнең мәрхәмәтенә лаек булган бәндәләрдән башкаларның эшләренә катнашуларына мөмкинлек булмайчак.

100. Жәннәттә нигъмәтләр вә жимешләр, хур кызлары вә үсмер егетләр, әмма жәһәннәмдә чукмарлар, ут вә яндыру һәм дә төрле газаблар булачагы хакында хәбәр би-

релсә дә, бу эшләр шул мәнгелек хәятта булачак миһнәтләренә вә рәхәтләренә, яман вә яхшы җәзаларны вә шул рәхәт, миһнәт урыннарында гомәр сөрүләренә дөньяда булган сүзләр белән аңлатудан вә төшендерүдән гыйбарәт. Юкса, ахирәт кәлен бөтен хакыйкәте белән аңлау вә булган рәвешә белән тасвир итү нигезе бу кәндә инсаннарда булма-са кирәк. Мондый эшләрдә бәндәнәң вазифасы Аллаһы тәгалә тарафыннан бирелгән хәбәрне юрамыйча, аңлатмыйча, бер тарафка да тартмыйча, сузмыйча, ачык булуыннан читкә бормыйча, дәрәсләгән тану вә кәйфиятен, ягъни ничек булуын тикшермәүдәр. Бу тугрыда ислам диненәң төп кануны Коръән Кәрим исбат иткән нәрсәне исбат итү, тыйганыннан тыелырга вә шулардан башкаларда сөкүт итү, ягъни тик тору икәнлек мәгълүм. Һәрхәлдә адәм балаларының рух һәм тәннәре белән кубарылулары, җәннәт вә җәһәннәмгә барулары шәригать карашында дәрәс вә гакыл карашында бик мөмкин бер эш.

101. Мадди вә заһири, ягъни ачык күренеп торучы көчләрдән генә түгел, бәлки үзенәң гакыйдәсә, ягъни ышануы вә вәжданы белән башкаларга ачыктан-ачык вә яшерен дә зарар итмәү вә хәят дәверендә җинаять кылмау һәм дә тәртипне бозмау вә гомумән усаллык, җәбер-золым юлына кермәүгә иң тәәсирле сәбәп-көчләр сылтау ахирәт көне булу, үлем соңында терелеп хисап вә җәза мәйданына бару белән иман китерү вә игътикад итүдәр, ягъни ышанудыр.

ТӘКЪДИР

102. Бер төрлә эшләрендә ихтиярлары була: күрү, ишетү, үсү вә картаю кебек эшләре икенчә төрдән буладыр. Ошбу беренчә төр хакында адәм дөньяда вә ахирәттә мәсьүл булачак һәм дә шелтә алачак вә мактанылмаячак. Әмма соңгы төрне өстенә алган адәм балаларының теләкләре вә кәсепләре катнашу сәбәпле булганлыктан, шул эшләр хакында алар шелтәләнәчәкләр һәм мактанылачаклар һәм дә дөньяда вә кәсебе булганнан соң, әлегә эш Аллаһы тәгалә тарафыннан барлыкка китерелсә дә вә бар ителсә дә, бәндәләр үзләренәң теләкләрен юнәлдерүдә вә кәсеп кылуында ихтиярлы.

هل ياك هاوئل هل

Шул җәһәттән шелтәләнгән яки мактанылган булуы һәм дә тотылуы урынлы. Бәндәләрнең үз теләкләрен нинди тарафка юнәлдерәчәкләре вә нинди эшләренә кәсеп итәчәкләре Аллаһы тәгаләгә мәгълүм. Ләм язәлдә, ягъни мәңгелектә бәндәләрнең бөтен эшләре шул Аллаһы тәгаләгә мәгълүм булган тәртиптә барлыкка чыгып торадыр. Изгелек вә явызлык тәкъдире Аллаһы тәгаләдән дип иман китерү вә игътикад кылуың, ягъни ышануың мәгънәсә шушы.

103. Кирәк яхшы эш вә кирәк яман эш булсын, бәндәнәң теләге юнәлгәннән Аллаһы тәгалә шул эшне барлыкка китерсә дә, барлыкка чыгарса да, үзенәң фитрый, ягъни табигый булган бөөкләгенә муафикъ рәвешендә булдырса да, үзе яман вә бозык эшләргә риза түгел. Барлыкка китерү башка вә риза булу башка. Боларның араларында мөлязәмәт, ягъни бер эш белән шөгылләнәп бер дә аерылмау юк.

104. Бу урында аерым рәвештә сөйләнгән «мөзмәнән биһ»ләр, ягъни иман китерә торган нәрсәләр һәр мөселман тарафыннан ятланган вә әжмали, ягъни матурлык сүрәттә генә булса да мәгънәсә дә аңланган: «әмәнтү бил-ләһи вә мәләәикәтиһи вә күтүбиһи вә рүсүлиһи вәл-йәүмил-ахири вәл-кадәри хәйриһи вә шәрриһи минәллаһи тәгалә вә-бәгъси бәгъдәл-мәүти», ягъни «Мин Аллага һәм аның фәрештәләренә һәм аның китапларына, һәм Аның илчеләренә, һәм ахыргы көнгә, һәм Бөөк Алладан яхшылык белән явызлыкның тәкъдир булып иңүенә, һәм үлгәннән соң яңадан терелүгә ышанам»¹ дигән сүзләргә кереп бетәдер. Шунуң төшенчәсен уйлаган хәлдә әлегә сүзләренә укучы теле белән икърар кылучы кеше иман китергән буладыр.

¹ Тәржемәсә безнеке.— Ә. Х. (Ә. Х.— бу кулъязманы матбугатка әзерләүче Әнвәр Хәйри.)

ИМАН

105. Ислам динендә югарыда телгә алынган «мөзмәнән биһ»ләрнең һәрберенә аерып ышану вә тел белән икъярар итү لازим. Шул эш «иман» буладыр. Боларның беренә генә ышанмаган, беренә генә икъярар итмәгән, өстенә йөкләгән «гакыллы» вә балигъ булган кеше ачык булучы шәригать каравында «мөзмәнән биһ», ягъни иман китерә торган нәрсәләр булып саналмый.

106. Өстенә йөкләнгәннән соң адәм баласы кем генә хозурында теләсә генә нинди аңлана торган тел белән бер мәртәбә икъярар кылса, шул икъярарны бозарлык бер эш кылмаган сурәттә әлегә икъярар куәтендә кала.

107. Фарыз, ягъни үтәлүе тиешле булган намазны уку, Рамазан рузасын тоту кебек ислам шәригате тарафыннан өстенә йөкләтелгән гамәлләрне кылу да «икъярар» булып санала. «Мөхәммәд галәйһис-сәламның Аллаһы тәгалә хәзрәтеннән китергән нәрсәләрен кабул иттем», яки «мин Мөхәммәд өммәтеннәнмен» вә яки «мин мөселманмын», дигән сүзләр дә «икъярар» вазифасын үтиләр.

108. Икъярарны боза вә куәтеннән төшерә торган нәрсәләр болардыр:

1) Ислам дине катгый рәвештә кисеп вә өзеп куйган нәрсәләрне инкяр итеп сурәтләргә, вә потларга табынып гыйбадәт кылу вә аларны гыйбадәт кылына торган затны хөрмәтләү рәвешендә хөрмәтләү.

2) Күкрәккә салып кую кебек башка бер диннең өстенлек билгесе булуына башка әһәмияте вә файдасы булмаган бер рәсемне гамәлгә кую.

3) Гомумән, башка диннәргә хас булган мәрасимнәрне, ягъни йолаларны шуларга охшау теләгә белән ижраә кылу, ягъни үтәү.

4) Ислам дине өстенә йөкләткән гыйбадәтләрне вә игътикадларны жиңелгә санау юлы белән үтәми тору вә һәм дә ислам дине тарафыннан катгый рәвештә тыелган бер эшне мөбаһ, ягъни эшләсәң гөнаһ та, савап та булмый торган эш итеп санау, шуны ихтыяр белән кылу.

109. Тасдыйкъ, ягъни дәрәслеген тану. Игътикад, ягъни ышану белән икъярар сәламәт булганнары хәлдә жиңел санау, мөбаһ күрү юлы белән түгел. Бәлки үзенә нәфсенә әсир булуы вә яки ялкаулануы сәбәбеннән генә мәжүсилектән башка, берәр төрле олуг гөнаһка бирелгән булуы сәбәбеннән бәндә бозылмаганда — бозылмауга файдасы була.

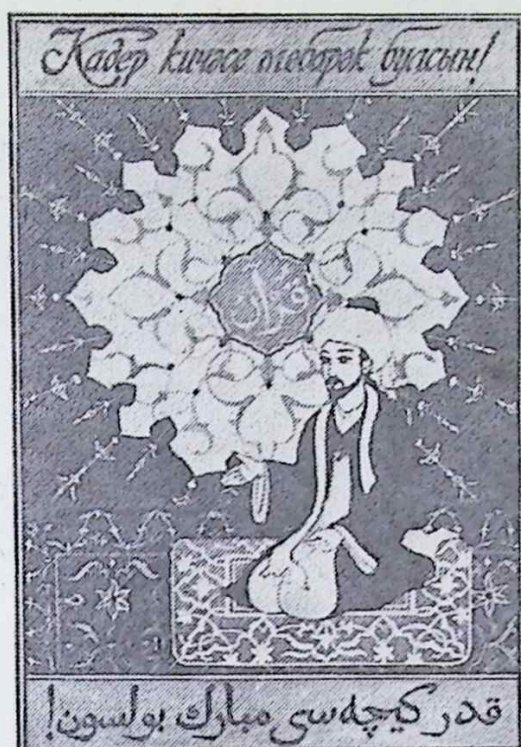
110. Икъярар-бәндәнең ихтыяры булган вә икъярар кылуга имкян, ягъни мөмкинлек табылган чакларга хас бер эш булып «изтыйрар» ягъни чарасыз булу вә ирексезләү вакытларда бәндә моны фигъли рәвештә гамәлгә кую, тел белән сөйләү хакында өстенә йөкләтелми. Мондый гозерле вакытларда күңелдә булган дәрәслеген таныган ышану житә.

111. Аллаһы тәгалә каршында мөзмин саналу өчен «икъярар» тел гамәле кирәкле булганлык сәбәбеннән адәм балалары ошбу жәһәттән бу сыйныфларга аерылалар.

1) Күңелләрендә дәрәс дип тану һәм ышану булганнар. Болар Аллаһы тәгалә каршында мөзминнәр. 2) Күңелләрендә дәрәс дип тану булу өстенә телләре белән икъярар кылучылар. Болар Аллаһы хозурында, инсаннар каршында мөзминнәр. 3) Күңелләрендә дәрәслеген тану юк, әмма телләрендә икъярар бар. Болар Аллаһы каршында мөзмин түгелләр. Әмма инсаннар каршында мөзмин булып саналалар. Күңел бәндәләрдән яшерен булганлыктан, бәндәләр каршында мөзмин булып саналу вә мөселманнар белән бер хөкемдә булу вә йөрү өчен шул нәрсәләрне тел белән икъярар житә. Коръәндә «мөнафикъ» дип йөртелә торган адәмнәр шул сыйныф кешеләре буладыр. Аллаһы тәгалә каршында болар белән чын кяферләр арасында аерма юк. 4) Дәрәслеген тану вә ышанулары булган вә ислам дине өстенә йөкләткән вазифаларны жиңелгә санау, яки көлеп карау юлы белән булмый, бәлки иренү, ялкаулану сәбәпле генә кыла алмаучылар вә ислам дине тыйган нәрсәләрне нәфесләренә буйсыну сәбәбеннән кылучылар — болар «фасикълар», ягъни Алласызлар. Мөзмин саналмыйлар. 5) Дәрәслеген танулары да, икъярарлары да юк кешеләр. Болар «хакыйкый кяфер» исемәндәләр.

112. Кешеләргә генә ияреп иман китергән, тәкълид белән генә мөзмин булган кешеләр дә шәригать каршында мөзмин саналалар. Истидлял, ягъни дәлилләргә таяну белән иман китергән кешеләр белән бер хокукта булалар. Мәгәр дә фикер йөртмәвә вә гақылы белән тикшермәвә өчен гөнаһлы булалар. Ислам диненең нигезе кушылган нәрсәләрне тикшереп төрмөйчә гына ышану һәм эшләүдән гыйбарәт түгел, бәлки «дин» исеме белән кушылган нәрсәләрне яхшы аңлау, көчәң ирешкән кадәр тикшерү вә шуннан соң ышанудан гыйбарәт.

113. Дөнъяның гизеп йөрүче кешеләрендә бөтен хәрәкәтләре «игътикад», ягъни ышану исемәндә булган көч тәәсире булганлык мәгълүм. Дөнъяның күчәре икътисад түгел, бәлки игътикаддыр. Игътикадсыз вә имансыз булуда адәм баласының истикъбалә, ягъни киләчәгә өчен өметле бер эш — юату вә чыдамлылык та юк. Имансыз вә икътикадсыз хәлдә дөнъяда яшәүгә караганда яшәмәү, дәрәсрәгә дөнъяга килмәү яхшы.

КАДЕР КИЧӘСЕ

Кадер кичәсе — Рамазан аеның 27 нче төне — гарәпчә «ләйләтел-кадер» дип атала һәм «язмыш хәл ителә торган төн», «көч-кодрәт төне» дип санала. Бу төндә изге гамәлләрнең әжер саваплары башка кичәләргә караганда бик күп артык булганлыктан, әлегә бәйрәм мәселманның тарафыннан аеруча хөрмәтләнә. Рамазан аеның (ураза аеның) соңгы өч төне изге төннәр санала. Риваятьләргә караганда, бу төннәрдә һәр төрле мөҗизалар һәм гажәп хәлләр, мөҗизалы әйберләр, искиткеч вакыйгалар күренә, ә аларны күрү яки ишетү бәхетенә ирешкән кешеләр үзләренең хыялларын тормышка ашыралар икән, язмышлар хәл ителә икән. Бу һәм ураза ае тәмамланып алдыннан булучы башка төннәр йокламыйча Аллаһы Тәгаләдән ярлыкавын теләп-ялва-рып намаз укый торган төннәр дип тә санала. Кадер төнендә Коръәннең төп нөсхәсе, Аллаһы Тәгаләнең тәхете астыннан алынып, Жәбраил фәрештә тарафыннан күкнең жиргә иң якин катына күчерелә һәм шуннан торып аның эчтәлегә 22 ел буена Мөхәм-мәд пәйгамбәргә индерелә торган. Риваятьләргә караганда, Аллаһы Тәгалә нәкъ менә шушы төндә фәрештәләренә бер ел алдан бөтен дөньяга һәм аерым кешеләрнең язмышына кагылышлы күрсәтмәләрен өләшә. Аллаһы Тәгаләнең тәкъдире ничек булса, бөтенесе дә шулай булачак. Шуңа күрә мәселманның бу төнне Аллаһы Тәгаләдән рәхим-шәфкать сорап, бертуктаусыз гыйбадәт кылып чыгалар. Кадер кичәсе хакында Коръән Кәримнең «Сүрәтүд-дөхан» дип аталучы 44 нче сүрәсендә «ләйләтүл-мөбарәкә», ягъни «мөбарәк, кадерле, бәхетле, хөрмәтле төн» дип телгә алына. Бу төндә бик мөһим мәсьәләләр хәл ителүгә ишарә ясалып, Коръән Кәримнең «Сүрәтүл-кадри» дип аталучы 97 нче сүрәсендә «Ләйләтүл-кадри хәйрүм — мин әлфин шәһрин», ягъни «Кадер кичәсе» (төне) мең айга караганда да хәерлерәк» дип ассызыклап әйтелә. Бу төндә Аллаһы Тәгаләнең әмере белән һәр вазифаны башкарырлык сәләтле фәрештә-ләр жир йөзенә иңеп, таң беленгәнче кешеләрне һәр төрле бәләләрдән саклап торулары хакында да шул ук сүрәдә: «Тәнәззәлүл-мәләикәтү вәр-руху фиһа би-изни Рабби-һим-мин күлли әмрин. Сәлям, һийә хәтта мәтәлагыйль-фәжр» дип әйтелә. Менә бу сүзләр инде Кадер кичәсенең барлык мәзмин-мөселманның өчен нинди олуг, нинди изге бәйрәм икәнлегенә тагын бер тапкыр ышандыра. Кадер кичәсе мөбарәк булсын, мөхтәрәм милләттәшләр!

ӘНВӘР ХӘЙРИ.

Гайшә Рорлих

ИДЕЛ БУЕ ТАТАРЛАРЫ ҺӘМ СОВЕТ ДӘУЛӘТЕ¹

ИНКЫЙЛАБ: МӘДЭНИ АВТОНОМИЯДӘН ТАССРга ТАБА

Хәл ителмәслек проблемалар арасына утырган февраль революциясе гомуми эйфория тудырды, империянең урыс һәм этник азчылыklar арасындагы киеренкелек мәңгегә югалды, йә һич булмаса, арткы планга этәрелде, дигән ялган караш уйлап чыгарды.

Татарлар монархиянең бәрәп төшерелүен зур өмет белән каршы алдылар. Бу халәт «Шура» журналының редакция мәкаләсендә чагылыш таба. Россия халыклары, дип языла бу мәкаләдә, әлегә кадәр ярдәмсез һәм таянычсыз коллар булып тордылар. Хәзер алар хөр, үз мәнфәгатьләрен үз теләкләренчә күрә алалар... Яңа хөкүмәтнең төп принциплары — хөррият, тигезлек вә гаделлек һәркемнең намусы кушканча һәм исламга ярашлы рәвештә тормышка ашырылып.

Бу эйфориянең өстәмә продукты буларак, либераллар белән социалистларны берләштергән мәселман иттифакының үзәккә омтылучы көче барлыкка килде. Герцен сүзләрен берәз үзгәртеп айткәндә, 1917 елның февраль белән май арасында Россия мәселманның ике бите төрле якка караган каршылыклы Янусны хәтерләтәләр иде. Мәселманның йөрәкләре милли максатларга таба юнәлделәр. Эйфория тормышка ашты. Февраль революциясе вәгъдәләренә мәселманның зур оештыру эше белән җавап бирделәр.

Үзләренең сәяси хәрәкәтен килештерү максаты белән, мәселманның монархия җимерелүгә үк Мәселманның Үзәк Башкарма Комитетын оештыралар. Бу комитет прогрессив дин әһелләре, либераль карашта булган буржуазия һәм сул партияләрдәге әгъзаларның бергә эшләү нәтижәсе, җимеше иде. 1917 елның 7 мартында оештырылган Казан мәселман комитеты, исәпкә алынмаслык аермалыкларга карамастан (А. Апакаев — мулла, С. Максудов һәм Алкин — либераллар, Ф. Туктаров — социалист-революционер), татар милләтчеләренең тавышы иде. Аңарга Урта Идел һәм Урал шәһәрләрендә дөньяга килгән шундый ук комитетлар кушылды. «Кояш», «Йолдыз» (Казан), «Тормыш» (Уфа), «Вакыт» (Оренбург) газеталары да терәк булып тордылар.

7 мартта адвокат Такачев рәислегендә булган Казан мәселман комитеты җыелышы, үз әгъзаларының сәяси халәтен мәселман иттифакы өчен барган көрәшкә сөйләп аңлаткан программа кабул итте. Сугышны бетерү, Учредительное собрание чакыру, мәселманның урыслар белән беррәттән хокукта тигезлек бирү кебек гомуми характердагы теләкләргә өстәмә итеп программа мәселман хәрби частлары оешмаларының теләкләрен дә искә алган, һәм РСДРП, һәм социалист-революционерларның хезмәт һәм җир мәсьәләләре буенча программаларына кушылды.

Мәселман комитеты оештырылуга бер ай үтүгә, 1917 елның 7 апрелендә Казан социалистлар комитеты барлыкка килде. Бу соңгысына сул партияләренң вәкилләре керде, ләкин ул большевиклар партиясе белән органик рәвештә кушылмады, татар милләтчеләре оешмалары белән элементләрен саклады.

Сул эсер Ш. Әхмәтов тарафыннан март башларында төзелгән эшчеләр комитетының варисы буларак, Казан социалистлар комитеты, марксизм белән

¹ Искәрмә: Мәкалә шул исемдәге китапның өченче бүлегеннән алынды. Аны инглиз теленнән Энгель Нигъмәтуллин тәрҗемә итте.

панисламизм кушымтасы булган идеологиягә табынды. Аның вәкиле даһи мәселман революционеры Мулланур Вахитов иде; вице-президент урынын хатын-кызга, Ә. Мөхетдиновага ышанып тапшырдылар, сәркәтип итеп И. Кулиевне куйдылар. 1917 елның июнь аенда президиумга М. Солтангалиев сайланды. Мөселман комитеты кебек, Казан социалистлар комитетында да татар массаларын үз ягына тарту өчен «Аваз» һәм «Кызыл байрак» газеталары кебек, үз матбугат органнары булды.

Казан социалистлар комитеты сәяси яктан бертөсле булмаса да, большевиклар һәм эсерларны бергә җыйган комитет барыннан да элек, татар массалары белән тыгыз элемтә урнаштырды.

Большевиклар партиясенә Казан социалистлар комитетын яклавын ялгышу дип санарга ярамый. Тактика ягыннан сыгылмалы булган большевиклар идеологик капма-каршылыкка вакытлыча игътибар бирмәгәннәр һәм Казан социалистлар комитетын чын марксизм юлында күнекмә ясау лагере итеп файдаландылар. Ләкин алар бер нәрсәне хәтердән чыгардылар: комитеттагы социалистлар һәм коммунистлар өчен ұзаң, аларның марксизмга карата мөнәсәбәте мәсьәләсе милли максатлар белән чагыштырганда икенче планда торды.

Мөселманнарның сыйнфый, этник, дини яктан бердәм булуын үзәк вакытлы бюро белдерүе иллюстрацияли: 1917 елның язында Бөтенроссия мөселманнар съездына «Мөселман гражданны, берләшегез!» — дигән өндәмә белән мөрәҗғәгать ителде. «Җәмгыятьнең урта өлешен», демократик катламын тәшкил иткән мөселманнар арасында сыйнфый аермалыклар йомшак, сыйнфый аермалыклар сәяси активлашуга китерәләр, ләкин милләтнең берлеген какшаталар, дип әйтелә.

14 — 17 апрельдә Уфада һәм 23—29 апрельдә Казанда булып узган мөселманнар губерна съездларында милли үзбилгеләнү, мәдәни автономия һәм белем алу мәсьәләләре алга куелды. Апрель азагында Казанда Идел бие, Себер, Төркестан, Кавказ, Кырым һәм Литва хатын-кызлары съезды, шулай ук мөселман кораллы көчләре съезды уздырылды.

1917 елның 1 майда Мәскәүдә булган Беренче Бөтенроссия мөселманнар съездына 900 делегат килде. Араларында консерваторлар, уңнар, революцион суллар да бар иде. Тик большевиклар партиясенә тартылган кечкенә төрки мөселманнар, жәдитләрнең иң яхшы традицияләрен дәвам иткән, дини һәм этник теләктәшлек байрагы астында алып барылган бу сәяси ярыштан баш тартырга булды.

Махсус пунктларны эшләп чыгару эше тугыз комиссиягә тапшырылды. Алар дөүләт төзелеше, җирле администрация, Учредительное собраниега сайлаулар, мәҗрифәт, дин, кораллы көчләр, җир, хезмәт, хатын-кызлар мәсьәләсе белән мәшгуль булдылар. Делегатлар мәктәп эшенең жәдид юнәлешендә үсүен, фәкать мөселман милли частыларын оештыруны һәм Уфада урыс властыларына буйсынмаган Мәхкәмәи Шәрҗыяне булдыруны хупладылар.

11 майда дини идарә итү мәсьәләсенә багышланган утырышта, съезд мөселманнарның тагын бер хыялын үтәде: яңа төзелгән Мәхкәмәи Шәрҗыя әгъзаларын үзе сайлады. Югыйсә, элек сайлау патша түрәләре кулында иде. Съезд яңа мөфтинә (Г. Баруди) һәм алты казыйны (алар арасында берсе — хатын-кыз, Мөхлисә Буби) сайлады.

Съезддагы берлек рухы, хәтта җир һәм хезмәт мәсьәләләрендә һәм социал-демократлар белән эсерлар платформаларының радикаллыгына карамастан үзгәрмәде.

Мөселман хезмәткәрләре өчен мәчетләр һәм мәктәпләр төзү мәсьәләсен күтәргән һәм мөселман хезмәткәрләренә үз дини бәйрәмнәрен үткәргәгә хокук бирүне яралды дип таныган программа яктысында сизгез сәгәтлек хезмәт көне булдыру һәм шәхси милекне бетерү таләпләре үзләренә радикаллыгын югалта төштеләр.

Иҗтимагый консерватизм, инерция һәм милли тәҗрибәдәге аермалыклар аркасында, мөселманнар берлеге дөүләт төзелеше һәм яңа җәмгыятьтә хатын-кыз роле мәсьәләләрендә какшый башлады. Хатын-кызлар мәсьәләсенә мөрәҗғәгать иткән 30 делегаттан (22 ир һәм 8 хатын-кыз) сәяси даирәсендә җенес

тигезлеген яклаган һәм күп хатынлылыкка каршы тавыш күтәргән күпчелекне Идел татарлары тәшкил итте.

Ләкин женесләр тигезлеген яклаган Г. Баруди, М. Биги, шулай ук хатын-кыз делегатлары Ә. Мөхетдинова, И. Туктарова, Ф. Коләхметова дәлилләре бер тавыштан яклау тапмадылар, һәм бу мәсьәлә буенча резолюциягә 226 делегат каршы килде, протест хатына кул куйды.

Дәүләт төзелеше мәсьәләсенә килгәндә исә, Идел татарларының күпчелеге үзәкләштерелгән, ләкин демократик булган Россия жөмһүрияте эчендә экстерриториаль мәдәният автономиясен якладылар. Ләкин алар федералистларның «әзәрбайжан, кырымлылар, урта азиялеләр» көчле каршылыгына очрадылар. Федералистлар федераль республика эчендә экстерриториаль автономия булуны кирәк таптылар һәм 446 тавыш алдылар. (271 каршы.) Каршы тавыш биргәннәр арасында милләттәшләренә үзәккә тартылган карашын кабул итмәүче бер төркөм Идел татарлары иде. Экстерриториаль автономиянең урыслагытыру, милләтнең милли үзенчәлеген бетерү куркынычын А. Сөләймани, Ф. Туктаров һәм Ф. Кәrimi күрәп алдылар. «Әгәр федерация булмаса, халык тыгыз утырган өлкәләрдән кешеләр халык күп булмаган җирләргә агылачак... Төркестан Тамбов губернасы кебек күренер һәм бу хәл Төркестан файдасына булмас», — диде Ф. Кәrimi.

Мәдәни автономия платформасы пантюркистик төс белән сугарылган иде, чөнки дәүләтчелек корган ябык зоналардан котылган хәлдә Россиянең төрле төрек халыклары бер-берсеннән тәҗрибә алып, тора-бара сәяси симбиоз формасына ирешә алырлар иде. Мәдәни автономия платформасының җимерелүе мөселманнар берлеген җитди рәвештә какшатты.

Бу берлекне саклап калырга теләп, съезд Милли Шура игълан итте. Милли Шура мөселманнарның сәяси хәрәкәтләрен җыюлаштырырга тиеш иде. Мөселманнарның лидерлары да табылды. Идел татары Г. Исхакый Милли Шураны Вақытлы хөкүмәтнең дубликаты дип карады. Милли Шура карарлары, дип фикер йөртте, Г. Исхакый, Учредительное Собрание чакырганчы барлык мөселманнар өчен мәҗбүри булырга тиеш. Г. Исхакый фикерен кайберәүләр кабул итмәде. Г. Ибраһимов: «Юк, бу органга хәлиткеч власть бирелмәгән. Ул тик карарларны үтәүгә тиешле», дип кисәтте. Шулай итеп, Милли Шура белән Мөселманнарның үзәк Башкарма Комитеты мөселманнарның сәяси эшчәнлеген җыюлаштыруны давам иттеләр.

Съезд делегатлары Бөтенроссия мөселманнар съездларын даими рәвештә чакыруның кирәклеге һәм файдалылыгын хупладылар һәм алдагы өч съезд өчен урын да тәкъдим иттеләр: Казан, Ташкент һәм Баку. Икенче Бөтенроссия мөселманнар съезды бер-бер артлы Казанда 1917 нче елның 21 июль — 2 август айларында уздырылды.

Икенче Бөтенроссия съезды фәкать Идел-татар сәяси күренеше булды, чөнки Идел татарларының экстерриториаль автономияне алга куйган карашларын уртаклашмаган Урта Азия һәм Әзәрбайжан вәкилләре, аларга кушылмаска булдылар. Кырым, Башкортстан, Төньяк Кавказ делегатлары Идел татарларының сәяси йогынтысына бирелде.

Икенче Бөтенроссия съезды камилрәк сәяси күренеш булды: ул беренче съездлардагы бәйрәм төстәге милли эйфориядән хали иде, айнык, эшчән, оешкан юнәлештә эшләде, Идел татарларының алдан үткәрелгән эшчәнлеген файдаланды.

Делегатлар Мәскәүдә каралган мәсьәләләргә мөрәҗәгать иттеләр, экстерриториаль автономиянең асылын һәм мәгънәсен асызыккладылар, мөселманнарның Учредительное собраниегә сайлауларга хәзерләнүләренә игътибар бирделәр. 1917 елның 22 июлендә эчке Россия һәм Себер мөселманнарының экстерриториаль мәдәни автономиясе игълан ителде. Идел татарлары Икенче Бөтенроссия мөселманнар съездының Казанда берьюлы башка үткәрелгән мөселман съездлары белән (дини һәм хәрби мәсьәләләр буенча) берләштерелгән сессия ясауына ирештеләр.

Мөселманнарның хәрби съезды 1917 елның апрель аенда И. Алкин җитәкчелегендә барлыкка килгән Хәрби Шура инициативасы ярдәмендә чакы-

рылды. Съезд Хәрби Шура вәкаләтен раслады һәм мөселман хәрби частыларын оештыруны дәвам итәргә карар кылды, чөнки «көндәлек армия милли ысул буенча үзгәртеп корылырга тиеш». 22 июльдә хәрби съезд үзенчәлекле хәрби мәсьәләләргә кичектереп, берләштерелгән сессиядә катнашты, аның максатлары — эчкә Россия һәм Себер мөселманнарының экстерриториаль мәдәни, автономиясен игълан итү белән ризалаштылар. Автономия игълан ителгән вакытта яшел һәм кызыл флаглар күтәрелде. Халыкта Ислам, милли мәнфәгатьләр һәм социализм яшәүгә сәләтле сәяси күренеш булып торалар дигән ышаныч туды.

Ләкин күтәрелгән күңел делегатларның реалистик һәм прагматик карашларына һәм йөрешләренә ният китермәде. Милләт Мәҗлесен чакыру өчен алар алда зур эш торганын яхшы беләләр иде. Шул максат белән алар Милли Идарә тупладылар. Милли Идарә штабы Уфада булып, экстерриториаль мәдәни автономиянең үтәлешен тикшерергә, шулай ук Милләт Мәҗлесен чакыру өчен хәзерлек күрү эшләрен башкарырга бурычлы иде.

Большевиклар җитәкчелегә татарлар берләшүенең сәяси мәгънәсен дөрес аңлап, аны көчсезләндерергә тырыштылар. К. Якубов, А. Мөхетдинов, Х. Гайнуллин, Я. Чанышев, В. Шафигуллин кебек татар коммунистлары социалистлар һәм либераллар арасындагы каршылыкка ирек куйдылар.

1917 елның язында һәм җәендә бу азчылыкның эшчәнлегенә буш һәм житешсез күренсә дә, Октябрь революциясе большевикларны тарихның авансценасына чыгарып куйгач, боларның язмышы үзгәрде. 1917 елда февраль белән октябрь арасында булган вакыйгалар мөселманнарда нык милли көчләр барлыгын күрсәттеләр, һәм большевиклар тактикасының сыгылмалылыгын үзләштергән Халык комиссарлары советы 1917 елның 20 ноябрендә Россия һәм Көнчыгыш мөселман хезмәт ияләрен өндәргә дигән тәкъдимне кабул итте. Өндәү документна махсус рәвештә Ленин белән Сталинның кул куюлары, мөселманнарны үз ягына тарту, яңа хөкүмәт өчен нинди мөһим булганын ачык күрсәтте. Мөрәҗғәть революциянең киләчәгенә карап барлык мөселманнарга якты киләчәк ышандырды, бернинди тоткарлаусыз иркен рәвештә үз милли тормышын төзәргә чакырды, революция бөтен көч белән мөселманнарның хокукларын якларга вәгъдә итте.

Өндәмә «дусларча» күрсәтмә кыланышлар белән ныгытылды. Сөембикә манарасы Казан социалистлар комитеты карамагына бирелде. Исламның изге нәрсәсе — Отоман Коръәне — Петроград Милли көтепханәсеннән алынып, Петроград мөселманнары кулына бирелде. Большевиклар хәтта берникадәр вакыт Сөембикә манарасы очында калыккан ярым айга да түзеп тордылар.

Бу актлар большевикларның тактик маневрлары иде. Әгәр Сөембикә манарасын урыныннан кузгатырга туры килсә һәм бу революция өчен кечкенә генә булса да бер файда китерсә, дип фикер йөртте Сталин, Ленин моны иң мөһим эш дип караячак. Бөтен мөселман районнарында мөселманнар октябрь вакыйгаларын читтән торып карап тордылар. Революция «урислар эше», дип кул селтәделәр. Бу хәл дә большевикларны нык борчыды.

Милли Шура, Милли идарә, Хәрби Шура, Милләт Мәҗлесе кебек мөселман милли оешмалары Урта Иделдә 1918 елның язына кадәр эшләрен дәвам ителәр. Чынында илдә ике властылык урнашты, советлар һәм мөселман административ органнары мөселман халкын күзәтеп торуда конкуренция алып бардылар.

Эчкә Россия һәм Себер мөселманнарының милли ассамблеясе 1917 елның 20 ноябрен — 1918 елның 11 январенда Уфада җыелды. Казанда 1917 елның июль-август айларында үткәрелгән Икенче Бөтенроссия мөселманнар съездыннан соң булган арада Идел татарларының автономия мәсьәләсенә карашлары кискен үзгәрде. Ноябрьдә уздырылган Милли ассамблеядә катнашучы йөздән артык делегатлар тигез диярлек экстерриториаль мәдәни автономия ягында торучыларга (төрөкчеләр) һәм территорияль милли автономия ягына авышканнарга (туйракчылар) бүленде. 1917 елдагы большевиклар революциясеннән соң туган яңа сәяси шартларда ассамблея территорияль автономияне сайлап алды. 1917 елның 19 ноябрендә ул Идел-Урал дәүләтен

игълан итте. Дәүләтнең асыл принциплары буенча, татарлар һәм башкортлар чиктәш һәм икътисади-мәдәни берлекне хасил иткән җирлектә халыкның күпчелеген тәшкил итәләр.

Үзәкнең ябык утырышында Ассамблея С. Мөсминовның, Милли Шураның Петроград башкарма Комитеты әгъзасының белдерүен тыңлады. С. Мөсминов сөйләвенчә, Сталин мөселман эшләре буенча Үзәк Комиссариат (Муском) төзү проектын Милли Шурага тәкъдим итте һәм Цаликовны, әгәр дә Милли Шура Муском белән кушылса дип беренче сәркәтип итеп чакырды. Депутатлар чакыруны кире кактылар, әмма аның әһәмиятен инкарь итәргә ярамый иде. Чөнки ул большевикларның татар милләтчеләре белән тактик берләшү мәсьәләсендә, аның ышанычсыз һәм вакытлы булуына карамастан, нык торуну чагылдырды.

Ассамблея карары үзләренә союздаш эзләгән большевиклар башлыкларының бер колагыннан керде, икенчесеннән чыкты, һәм, ниһаять, Мулланур Вахитов Казан социалистлар комитеты әгъзасы, Халык Комиссарлары Советы декреты тәртибендә, 1918 елның 17 январенда Наркомнац (Народный Комиссариат Национальностей) органы рәвешендә оештырылган Муском председателе вазифасын үз өстенә алды. Вахитовка Г. Ибраһимов һәм Ш. Манатов (Муском председателенә беренче урынбасарлары) кушылды. Аларның Милли Ассамблея тарафыннан законлы дип расланмаган органда урын алуы татар берлегенә зур зыян китерде.

1918 елның март аенда мөселман комиссариатлары урыннарда төзелде. Аларның үз матбугат органнары булды — «Эш» (Казанда), «Мамадыш тавышы» (Мамадышта) — икесе дә Петроград — Мәскәү Мускомы тарафыннан нәшер ителгән «Чулпан» традицияләрен дәвам иттеләр һәм татар хезмәт ияләрен сәяси тәрбияләүгә керештеләр.

Үзәк Мөселман Комиссариаты төзү хөкүмәтнең 1917 елның языннан яшәп килгән дуалистик властька һәм параллель мөселман инфраструктурасына түзә алмаганына ачык дәлил иде. Мөселман органнарын сүтә алмаган хәлдә, хөкүмәт Муском ише көндәш оешмаларны ныклап урнаштырып, беренчеләрне кыска вакытка булса да хәлсезләндерергә тырышты. 1918 ел вакыйгалары хөкүмәтне тоткарсыз рәвештә хәрәкәт итәргә мәҗбүр иттеләр һәм барлык мөселман милли органнарын тарату өчен сылтау тудырдылар.

Икенче мөселман хәрби съезды эшен 1918 елның 21 январенда башлады. Төп мәсьәлә — автономияле Идел-Урал дәүләтен төзү мәсьәләсе булды. 150 делегатлардан күпчелеге Милли Ассамблеянең Идел-Урал дәүләтен төзәргә дигән карарын яклап чыккан татар һәм башкортлар иде. Ләкин татар большевиклары һәм аларга теләктәшлек күрсәтүчеләр боларга каршы тордылар. 17 февральдә диңгез капитаны Токумбетов, хәрби шура әгъзаларының берсе: «Сез безне үзбилгеләнү хокукын ничек кулланырга өйрәтергә хаклы түгел, бу безнең эш», дип большевикларны кисәткәч, тегеләр демонстратив рәвештә жыелышны ташлап чыгып киттеләр.

Мөселман берлегендә күренгән ярыкны Казан Советы үз файдасына кулланды. 26 февральдә ул Я. Шейнкман җитәкләгән, ләкин штатында ике татар, К. Якубов белән С. Галиев булган һәм Хәрби Шурага каршы һөҗүм хәзерләргә җыенган революцион югары командованиен яклады. Уңышны тәэмин итү һәм оппонентлар көчләренең тәэсирен бетерү өчен, Советлар шул ук көндә Казанда хәрби хәл игълан иттеләр. Ике көн үтүгә, алар Хәрби Шураның барлык җитәкчеләрен, шул исәптән Токумбетов, Музаффаров һәм бертуган Алкиннарны, кулга алдылар һәм аларга шарт куйдылар: әгәр алар Казан губернасында Советлар властен танысалар, Идел-Урал дәүләтен төзү планнарыннан баш тартсалар, барлык милли оешмаларны таратып бетерсәләр һәм мөселман хәрби частларын губерна Мускомы контроленә тапшырсалар, ул чакта аларны иреккә чыгарачаклар. Тегеләр риза булмадылар, татар бистәсенә, Болак буена качтылар. Шунда алар үзләренә Идел-Урал дәүләтенә чын күңелдән ышанганлыгын исбатладылар һәм Советлар мыскыллап «Болак арты республикасы» дип атаган Милли хөкүмәт игълан иттеләр.

Милләтчеләрнең Казаннан качуы аларның Урта Иделдә киң төрек дәүләте

төзү өметләрен какшатты. Болак буендагы терәкләре 28 мартта һөҗүмгә дучар булды һәм берничә көн эчендә Казан Советлар һәм Кызыл Армия контроле астына күчте. 1918 елның 26 мартында Наркомның үз декреты белән Хәрби Шураны юк итте. Идел-Урал дәүләте турындагы хыяллар тоныкланды. Апрель урталарында Милли Шура һәм Милләт Мәҗлесе дә шул ук кырыс чараларга очрадылар.

Көндәш мөселман милли оешмаларның якында булуыннан котылгач, яңа режим өчен мөселман массаларының ярдәменә мохтаж булган большевиклар хөкүмәте, мөселманнар мәнфәгатен яклап калган Мускомга мөрәҗғәгать итә.

1918 елның язы большевиклар режимын куркыныч хәлгә куйды. Сугышка хәзерләнүләр, армия оештыруга башка мәшәкәтләр кушылдылар. Бу контекстта Үзәк Мөселман Хәрби Коллегиясенең килеп чыгуы мөселманнар таләпләреннән ерак торган тактик йөреш иде.

Үзәк Мөселман Комиссариатының үз хәрби бүлеге бар иде, аның башында Төнъяк фронт мөселман солдатлары Башкарма Комитеты эгъзасы Г. Ибраһимов торды. Бүлекнең төп бурычы — жирле Мускомнарга «Эшче-крестьян Кызыл Армия батальоннарын оештыруда» булышлык итәргә тиеш иде. 1918 елның 28 апрелендә хәрби коллегиягә үзгәртеп корылды. Аның составына М. Вахитов, И. Ибраһимов, М. Алиев, И. Абдрәшитов, урыс — А. Маликов, М. Конов керделәр. Коллегиянең туплануына Урта Иделдә барган гражданныр сугышы вакыйгалары йогынтысы ясады. Казан аклар тарафыннан басып алынды (1918 елның 7 августы, 10 сентябре). Үзәк Мөселман Хәрби Коллегиясенең төзелүен тоткарлады һәм аның житәкчеләре арасында югалтуларга китерде. 19 августта М. Вахитов аклар тарафыннан атылды. Кызыл Армия шәһәрне 1919 елның 10 сентябрендә кире кайтарып алгач, Советлар тарафыннан якланылган барлык мөселман оешмалары тергезелде.

Үзәк Мөселман Хәрби Коллегиясе (УМХК) 12 сентябрьдә үзенә эшчәнлеген яңадан башлап җибәрде. Коллегиянең яңа рәисе Мирсәет Солтангалиев житәкчелегендә кичектергесез УМХКның устав проекты хәзерләнде һәм ул 1918 елның 2 ноябрендә кабул ителде. Уставта күрсәтелгәнчә, коллегиянең төп максаты — Кызыл Армиянең мөселман частыларын оештыруда, Кызыл Армиянең мөселман солдатларын сәяси тәрбияләүдә һәм алар арасында коммунизм идеяләрен таратуда Хәрби комиссарга булышу иде.

УМХКның максатлары аның төзелешендә чагылды. Большевиклар житәкчелегә аның агитация-пропаганда белән шөгыльләнүче сәяси бүлегенә аеруча әһәмият бирделәр. Пропаганда эшенең төп органы — «Кызыл Армия» газетасы татар телендә чыкты һәм Идел татарларының Россия мөселманнары арасында зур авторитет яулаганнарын тагын бер тапкыр исбатлады.

1918 елның 20 ноябрендә Реввоенсовет чыгарган 276 номерлы боерык УМХКны Хәрби комиссариат органы мәртәбәсендә төзелгәнән раслады. Устав планы кабул ителергә тиеш иде. Милләтләр буенча Комиссариат 1918 елның 16 январендагы утырышында планы тикшерде, 27 январендагы утырышында УМХКны таратырга дигән фикергә килделәр: имеш ул булган совет һәм мөселман оешмаларны кабатлаячак.

УМХКның рәисе һәм Милләтләр буенча Комиссариат коллегиясенең эгъзасы булган Солтангалиев бу хәл итә торган утырышлардан читләште. Тарату турында хәбәр алгач, ул Сталинның үзенә мөрәҗғәгать итте, аңардан ярдәм сорады.

Үзәк Мөселман Хәрби Комиссариатына хужа булу өчен көрәш давам итте һәм, нияят, 1919 елның 12 июлендә уставның яхшыртылган планы расланды. Бу карар гражданныр сугышы кризисы шартларында (1919 елның язында һәм җәендә башланып киткән кризис хөкүмәтне мөселманнарның турылыгын яуларга мәҗбүр итте) тактик чигенеш итеп бәяләнәргә тиеш. Гражданныр сугышы куркынычы беткәч, Ревкомсовет 1920 елда 1 октябрьдә 2005 номерлы боерык чыгарды һәм Үзәк Мөселман Хәрби Коллегиясен таратты.

Мөселманнар коммунизм, Ислам һәм милләтчелек симбиозына ихлас күңелдән ышандылар, үз милли гаскәри частыларын һәм коллегияне шул симбиозны тизләтүче фактор дип карадылар. Башта революция ялкынында гөрләп,

алар Мәскәүнең хәйләкәрлеген истән чыгардылар. Мәскәү өчен коллегия дә, милли гаскәри частьлар да тел аермалыкларын ерып чыгу, мөселман солдатларын мобилизацияләү өчен вакытлы һәм уңай чара булдылар. Ни партия, ни хөкүмәт башлыклары коллегиягә үзләренең контроленнән ычкынырга ирек бирмәделәр, мөселманнарның махсус проблемаларына колак салмадылар диярлек.

Кыска гына вакыт эчендә УМХК грамоталык өлкәсенә өлеш кертте. Башка текстлар булмау сәбәпле бөтен мөселман солдатлары башлангыч уку өчен татар китапларын файдаландылар, татар театры яңа режимның политик заданиесен үткәрү өчен мобилизацияләнде. Милли тел һәм мәдәният чаралары Идел татарларының уйлап табу сәләтен дәлилләделәр һәм аларның уңай шартларда Россиядә төрек федерациясендә лидер булачагына шик калдырмадылар.

Мәгърифәт һәм пропаганда УМХКның иң мөһим бурычлары булып тора, чөнки 1918 елның жәендә ул хәрби өлкәдә хәл итә торган властан мөһрүм иде.

1918 елның август аенда барлык мөселман частьлары (50000 солдат үз офицерлары житәкчелегендә) рус армиясе командованиесенә буйсынырга тиеш булдылар. Идел татарлары һәм башкортлар үзләреннән солдатлар жи-бәрәп тордылар. Мәсәлән, эшче-крестьян Кызыл Армиянең 1918 елның 1 нче апрелендә төзелгән Беренче татар-башкорт пехота батальоны 1918 елда сентябрьдә Казанны чехлардан һәм аклардан азат итү сугышында катнашты, яңа режимга үзенең турылыгын исбат итте.

1918 елның көзендә Беренче татар-башкорт батальоны һәм татар Х. З. Габидуллин командалыгында Беренче мөселман коммунистик батальоны төзелде. Шундый ук батальоннар һәм полклар Әстерханда, Сарытауда, Самарада, Бәләбәйдә, Минзәләдә, Бөгелмәдә, Алабугада, Чистайда һәм татар-башкорт иленең бүтән жирләрендә төзелеп, Кызыл Армиянең мөселман гаскәри частьларның төп массасын, үзәген тәшкил иттеләр.

Алай гына да түгел, татарлар үзләренә аерым игътибар жәлеп иттеләр, һәм 1919 елның 16 апрелендә чыккан «Кызыл Армия» газетасы саны: «Хөррият сөюче татар яшьләре, кызыл байрак астына жыелыгыз!», дип чакырды.

Мөселманнар үзләрен яхшы сугышчылар итеп танытканнар күрәсең. 1918 елның 9 ноябрендә Иң югары хәрби Инспекция «мөселман полклары дисциплина һәм батырлык үрнәге булдылар», — дигән карарга килә.

Мөселман гаскәрләренең батырлыгы һәм үз вазифасына бирелгәнлеге 1919 елның жәендә шундый хәлиткеч иделәр ки, хөкүмәт үз максатларын күздә тотып ярым айны хәрби хезмәткә «вербовать итәргә» булды. 1919 елның июль аенда Кызыл Армиянең югары командованиесе махсус билге куллануны хуплады. Тик мөселман частьлары солдатлары аны гимнастерка жиңендә йөрттеләр: ромбның яшел фонунда алтын жеп белән чигелгән ярым ай һәм йолдыз.

Ләкин бу чаралар вакытлыча иделәр. 1920 елның көзендә алар юкка чыкты. Гражданнар сугышы конфронтациясендә жиңүче булып калган большевиклар хөкүмәте үзен куәтле, ышанычлы итеп хис итте һәм хөкүмәткә терәк булган халыкның, төрле катламнарның мәнфәгатьләрен тәмин итүне ишетәсе дә килмәде. Отоман Коръәне дә, Сөембикә манарасы да, мөселман солдатларының жиңнәрендә чигелгән ярым ай да инде үткән заманда калдылар. 1920 елның чынбарлыгы андый символикадан ерак торды, һәм шул чынбарлык Идел татарларын айнытты, аларның милли ышанычларына чик куйды.

1918 елның 23 март аенда «Правда» битләрендә Көнъяк Урал һәм Идел бую территориясен «Россия Совет Федерациясенең Татар-Башкорт Совет Республикасы» дип игълан иткән Наркомнац декреты урнаштырылды. Декрет И. В. Сталин, М. Вахитов, Ш. Манатов һәм Г. Ибраһимов имзалары белән куәтләнде.

Декрет, большевиклар партия оешмасы тарафыннан законлы дип табылмаса да, Мәскәүдә узган Казан, Уфа, Оренбург, Пермь, Екатеринбург Советлары һәм Мускомнары конференциясендә катнашучыларның күпчелеге һәм чуваш, мордва вәкилләре тарафыннан яхшы дип табылды. Тик большевиклар партиясе оппозициясенә «әйе-әйе» дип торган Казан, Уфа, Урал Советлары

вәкилләре Татар-Башкорт республикасы идеясенә каршы чыктылар. Чуваш һәм мордва халыклары вәкилләре проектта булган бу республикага үз жир-ләрән дә кертүне үтенделәр.

Урта Иделдә төрек республикасын торгызу планнарын 1918 елның маенда башланган гражданнар сугышы аркасында туктатып торырга туры килде. Татар-башкорт иле үзе совет режимы белән ак контрреволюция арасындагы конфронтация үзәгенә әверелде. Татар-Башкорт республикасы планнарын һич булмаса бер елга кичектерделәр, ләкин бәхәсләр үзәк Муском председателе һәм Наркомнац коллегиясе эгъзасы Солтангалиев инициативасы белән 1919 елда яңадан башланып киттеләр. Ул 22 ноябрьдә — 3 декабрьдә (1919 ел) Мәскәүдә уздырылган Көнчыгыш халыклары коммунистик оешмаларының Икенче Бөтенроссия съезды карамагына Татар-Башкорт республикасының проектын тапшырды. Монда делегатлар яңадан үзләренә Татар-Башкорт республикасын оештыруны яклавын белделәр, әмма 13 декабрьдә Россия большевиклары партиясенә ҮК Политбюро утырышында (Ленин председателле-гендә) Татар-Башкорт республикасын төзүгә юнәлдергән барлык омтылуларны туктатырга карар кылынды.

Бу карар бәхәскә очрады. Көнчыгыш халыклары коммунистик оешмалар-ның Үзәк Бюросы 1919 елның 16 декабрдә Татар-Башкорт республикасын төзү мәсьәләсен Үзәк Комитетның пленар утырышында яңадан карап тикшерү өчен тапшырырга, дигән резолюция кабул итте. Күренекле татар коммунист-ларыннан берсе М. Бурундуков Казан губерна партия оешмасы һәм Мускомның берләштерелгән жыелышында үзенә позициясен ачык белдерде. Ул үз сүзендә нык торып, Политбюроның 1918 елның 14 декабрдә чыгарган карарына буй-сынмавын хәбәр итте.

Ләкин Бурундуков, Солтангалиев һәм аларның Идел буенда татарлар-башкортлар дәүләте төзү өметен уртаклашкан кешеләр көчләрен әрәмгә түктеләр. 1919 елның 23 мартында Башкорт Автономияле Совет Социалистик Республи-касын оештыру белән арттан килеп Урта Иделдәге киң төрек дәүләтенә аркасына китереп суктылар. Башкорт республикасын игълан иткән декрет мәдәни һәм тарихи юллары тыгыз бәйләнгән татарлар һәм башкортлар арасында админи-стратив-мәдәни киртәгә «ачкыч» ролен уйнады.

Идел-Урал Татар-Башкорт дәүләте әле барлыкка килмәс борын бүленде, чөнки аның яшәеше совет хөкүмәте өчен бик куркыныч иде. Татар-Башкорт республикасы, башкаласы Казан белән, бу пайтәхетнең Россия мөселман-нарының политик һәм культура үзәге буларак әһәмиятен көчәйтер иде. Тө-рекларнең берләшүенә һәм Урта Иделдә динамик республиканың килеп чы-гуын булдырмас өчен Совет хөкүмәте ваграк республикалар оештырырга уй-лады; шулай итеп, хөкүмәт читләшүгә юл куйды, хәтта борынгы көндәшлек һәм көнчелекне үстерде.

Татар Автономияле Республикасын төзү фикере БАССР игълан ителгәч туды. Беренче адым 1920 елның 26 январенда ясалды. Политбюро утыры-шында Политбюро Татар республикасын Россия республикасының автоном органы итеп исәпләде. ТАССР территориясе һәм чикләре турындагы резо-люция 1920 елда, 22 мартта Ленинга тапшырылды. Солтангалиев соңгы кө-чен жыеп, Татар-Башкорт республикасы проблемасын терелтергә тырышты, ләкин бу проект буенча Ленинның какшамас каршылыгына очрады.

1920 елда яз буе партия оешмалары төрле тигезлектә Татар Автономияле Республикасын төзүдән читкә киткән мәсьәләләргә тикшерделәр. Дискуссия-ләр Үзәк Башкарма Комитеты һәм Халык Комиссарлары Советының берләш-терелгән жыелышы белән тәмамланды. Бу жыелыш 1920 елда 27 майда Та-тарстан АССР төзү турындагы декрет игълан итте.

Республикага аерып бирелгән жир 68000 квадрат километр тәшкил итте һәм Идел-Урал дәүләтенә тиешле 220000 квадрат километр белән чагыштыр-ганда бик аз иде. Урта Иделдә торучы 4200000 татарлардан тик 1459000 ке-ше яңа республика халык составына кертелде. 1920 елда татарлар республика-да 51 процент тәшкил итсә дә, артык куанырга сәбәп юк иде. Республикага та-

тарлар күпләп яшәгән Бәләбәй, Бөрә, Уфа өязләре кертелмәде. Татарстан һәм Башкортстан Автономияле Республикаларының чикләре шул кадәр баш-баштакларча куелган иде ки, татар халкының 75 проценты республика чигенән тышта яши иде. Башкортстан Республикасында этник күпчелек тәшкил итте. Нәтижәдә Татарстан АССР төзү, милләтара каршылыкларны бетерү урынына яңа режимның «бүл һәм хөкем ит» политикасыннан ваз кичкән милләтчеләр һәм коммунистларның бер өлешен генә үсә барган канәгатьсезлеккә китерде.

Бу алданган өметләр әле күптән түгел генә яңа режимга кушылган һәм аның идеологиясен үзләштергән жәдид зыялыларының лояльлеген саклап карады. Рухи эзләнүләр нәтижәсендә алар милли юлга күбрәк авыштылар, милли культураның чәчәк атуына коммунизм белән милләтчелекнең бергә сыя алуларына ышандылар.

БӘХӘС: ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ ҺӘМ МИЛЛӘТНЕҢ ОЕШУЫ

РИЗА ФӘХРЕДДИНЕВНЕН «БОЛГАР ҺӘМ КАЗАН ТӨРЕКЛӘРЕ» ДИГӘН ӘСӘРЕНДӘ ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ КИЛЕП ЧЫГЫШЫНА БӘЙЛЕ ФИКЕРЛӘР

Татар халкының горурлыгы булган һәм Кол Гали, Мөхәммәдъяр, Мәүлә Колый, Утыз Имәни, Г. Курсави, Ш. Мәржани, Х. Фәезханов, К. Насыйри кебек мәржәннәр тизмәсен тулыландырып торучы мәшһүр галим, гали зат Риза Фәхреддиневнең «Болгар вә Казан төрекләре» исемле зур хезмәте белән миңа 1979 елның жәй аенда, Диния нәзарәтенең ул вакыттагы рәисе, мөфти Габделбарый Исаевның эш бүлмәсендә танышып чыгарга насыйп булды. 570 битлек, берничә кисәктән торган әлегә хезмәтнең «Болгар вә Казан төрекләре» дип аталган 34 битлек беренче кисәген фотога төшереп алган идем.

«Болгар вә Казан төрекләре» дип аталган хезмәт — шул исемдәге беренче кисәктән һәм язулы борынгы кабер ташлары, төрле чорда, төрле урында сугылган тәңкәләр һәм башка шундый, халкыбызның тарихын өйрәнергә ярдәм итә торган чыганаclar турында язылган кисәкләрдән тора. Аның кереш өлешендә Риза Фәхреддинев: «Бу әсәр, хөрмәтле бабаларыбызны һәм ислам динендә файдалы күрелгән эшләрне иң ышанычлы таянычлар итеп алган һәм бу көндә дөньяга китергән кадерле милләтебез турында ачык итеп яз», дип искәртеп куя.

Тарих фәнен бик житди фән итеп санаганлыктан, төрле тарихи чыганаclarга таянып язганлыгына ишарәләп, ул «бу эштә милләтебезнең һәм барлык хезмәтләребезнең үткән көннәре хакында үз тарафымнан язылган, таралып яткан кәгазь битләрен һәм дә Нәзарәт архивында булган рәсми кәгазьләрдән кайбер файдалы жөмлэләрне сайлап алып язачакмын һәм жыйчакмын», — дип аңлатып куя.

Хезмәтенә «Болгар вә Казан төрекләре» дип исем биреп, Риза Фәхреддинев: «Төрөк милләте — безнең үз милләтебез, без төрөк милләтеннәнбез», — дип күрсәтә. Ләкин милләтнең атамасын ул, без бүген аңлаган Төркиядә яшәүче төрөк халкы итеп кенә түгел, ә бик киң төшенчә биреп, «төрки халык» мәгънәсендә аңлата. Төрөк кавеменең жир йөзендә иң борынгы һәм иң шөһрәтле, дөньядагы барлык авырлыclarга түзүчән һәм чыдамлы, төпле һәм нык торучан бер халык булганлыгы һәм аларның бик күп жирләрдә таралып яшәүләре турында яза ул. «Төрөк» атамасын киң мәгънәдә кулланып, Риза Фәхреддинев аны төркемнәргә бүлөп карый һәм «төрөк милләтен шундый өч бүлемгә аеру мөмкин», дип саны. 1) Төшлек төрекләре, 2) Көнчыгыш төрекләре, 3) Шималь төрекләре.

1) Төшлек төрекләренә ул, бүгенге Анатолий һәм Урта Азияда, Кырым һәм Кавказда, Иран һәм Төркияда һәм дә шушы урыннарның төшлек тарафларында һәм Африканың кайбер урыннарында гомер сөрүче төрекләр керә, дип күрсәтә.

2) Көнчыгыш төрекләренә Төркстан һәм Фирганә һәм дә Бохара һәм Харәзем, Кытай һәм Әфган, Кыргыз һәм Казакъ төрекләре керә, ди.

3) Төн төрекләре — әүвәлге ике бүлемнән башкалар, ди ул. Себер, Урал һәм Идел, Дон һәм Жак буйларында, шушы суларга түгелә торган елгаларның болыннарында гомер сөрүче төрекләрнең һәммәсе шушы өченче бүлемгә керәләр.

«Болгарлар (иске болгарлар, олуг болгарлар) — шул өченче бүлем төрекләренең ерак бабалары һәм дөрестән дә үзләредер»,— ди Риза Фәхреддинев, «төрөк» атамасын «төрки халык» мәгънәсендә кулланганын тагын бер кат раслап. Борынгы һуннарның да төрки халык икәнлеген күрсәтеп, ул: «Һуннар — Сибириядә «Уртун» (һун) елгасы яныннан Дон буйларына, аннан да Идел һәм Урал буйларына күчеп килгән төрекләрдер. Болар шушы урыннарда килгәннәреннән соң, жирле төрекләр белән аралаштылар һәм көчле бер хөкүмәт төзеделәр (Болгар хөкүмәте)», дип яза.

Риза Фәхреддинев Болгар һәм Казан төрекләренең дөньяда гомер сөрүләрен түбәндәге дәверләргә бүлеп карый:

1) мөстәкыйль хәлләрендә гомер сөрүләре, 2) татарларга тоткын булып (биредә ул монгол илбасарларын күздә тотып), аларның хакимлекләре астында калулары, 3) руслар тарафыннан басып алынып, рус җәбере һәм золымы астында яшәүләре, 4) миссионерларның хакимлекләренә дучар булулары һәм һәртөрле чиркәнеч чаралар белән чукуындырылулары, 5) коммунистлар кул асларында юкка чыгулары (биредә ул шәхес культы елларын күз алдында тотып һәм шуннан чыгып, бу хезмәтнең утызынчы елларның уртасында язылганлыгын беләп була). Әлегә дәверләрнең һәрберсенә кыскача тарихи күзәтү ясала һәм кызыклы, үзенчәлекле һәм төпле нәтиҗәләр, аңлатмалар бирелә.

Бик күп тарихи чыганаclarда һәм сүзлекләрдә кулланылган «сәкъялаб» һәм аның күплек санын белдерүче «сәкалибә» сүзенә Риза Фәхреддинев башка тарихчылардан аермалы буларак, менә болай дип аңлатма бирә: «Сәкъялаб» сүзе — бер вакытта «фин» белән бер мәгънәдә кулланыла һәм икенче бер вакытта Идел, Дон, Урал буйларында булган төрекләр белән финнарның һәммәсен дә эченә алган буларак кулланыла. Икенче төрле итеп әйтсә: «Бәйсез йөргән вакытында «сәкъялаб» сүзе — төрекләр белән финнарны эченә алган булыр. Әмма «төрөк» сүзенә каршы йөрсә, ул вакытта финнар гына күздә тотыладыр».

Әлегә фикерен үстәреп, Риза Фәхреддинев: «Болгар» дигән кауем нинди халык буладыр?» дигән сорауга «Төрөк белән сәкъялаб (яки сакъялаблар) катнашыннан һәм аралашуларыннан хасил булган кауем»,— дип җавап бирүнең мәгънәсен «Шәрык тарафыннан килүче төрекләр (һуннар) белән жирле төрекләр катнашкан кауем»,— дип аңлата. «Сәкъялаб» сүзенә килеп чыгышын Риза Фәхреддинев түбәндәгечә аңлата: «Унсигезенче гасыр милады урталарында: «Ибне Фазлан болгарларны славян кауеменнән» дип хәбәр бирә, шуның өчен болгарлар — славян кауеменәре булыр»,— дигән бер фикер таралган иде. Соңгы вакытларда шушы фикернең ялгыш икәнлеген ачык мәгълүм булды. Ялгышуның сәбәбе — әлегә кешеләрнең Ибне Фазлан гыйбарәсендәге «сәкляб» (сакъялаб) сүзен «славян» дип тәрҗемә итүләредер. Бу кешеләр — бу көннәрдәге Мисыр һәм Сүрия гарәп язучылары теленнән «сәкъялаб» сүзе «сәклау» сүзеннән гарәпчәләштерелгән дип фикерләгәннәр дә «саклау» белән «сәкъялаб» бер нәрсә дип, шуңа күрә болгарларның славян булулары турында хөкем йөрткәннәр. Әмма чынлыкта Ибне Фазланның «сәкъялаб» дип сөйләгән кауеме славян түгел, бәлки финдыр».

«Болгар» атамасын «күмәк» мәгънәсендә килүче һәм «һуннар белән финнарның бергә кушылып, аралашып беткәннәреннән соң бирелгән исем» икәнлеген күрсәтеп, Риза Фәхреддинев башка тарихчыларның да бу атама хакындагы фикерләрен китереп болай ди: «Болгар» сүзен «болгану» исем фиғыленнән алып, төрле кауемнәр һәм кабиләләрнең бергә кушылулары, болганулары мәгънәсендә, — диючеләр бар. Соңыннан бу исемне үзләренең башкалаларына да биргәннәр, — диләр. Икенчеләр «болгар» сүзе — гарәпчәдән «кәсирес-сәлж» мәгънәсендәге «бул-кар» сүзеннән алынган булса кирәк, — диләр. Кар бик күп булганлыктан, баштан өлкәгә исем булган да, соңыннан да шунда торучы төрекләргә бирелгән буладыр.

Болгар мәмлөкәтенең бик зурайган һәм кечерәйгән вакытлары да булып, күбрәк вакытта үз идарәсендә булган миләкләре Урал таулары, Ока һәм Сура сулары, Дон буйларыннан гыйбарәт буладыр иде, — дип Риза Фәхреддинев борынгы Болгар дәүләтенең бик зур мәйданнарда җәелүен күрсәтә.

Тарихи чыганаclarга таянып, Риза Фәхреддинев, болгарларның мәдәни, гыйлемле, иген-

челек, һөнәрчелек һәм сәүдә кәсебе белән көн күрүче, тыныч хольклы, эмма көчле бер халык булуын яза. Моннан тыш биредә акча сугу, шәрыктә дә, гаребтә дә киң таралган мәшһүр «болгар күне» житештерү, тимер эретү һәм башка төрле эшләр белән шөгильләнәләр. Болгар мәмләкәтенең үз күршеләренә караганда, бөтен яктан да бик күпкә өстен булганлыгын ассызыклап күрсәтеп, Риза Фәхреддинев Карамзин тарихыннан, рус князе Владимир беренче тапкыр болгарлар белән сугышырга булганда гаскәр башлыгы аңа: «Болгарларның аяклары итекле, без аларны жиңә алмабыз, бәлки безнең өчен үзебез кебек аяклары чабаталы булган халыклар белән генә сугышырга кирәк»,— дип биргән киңәшен китерә. Әлегә өзекне аңлатып ул: «Болгарлар гыйлемле һәм мәдәниятле, өс-башлары бөтен һәм әс-баблары камил, эмма без алар дәрәжәсендә түгелбез диюдер»,— ди.

Болгар шәһәрәндә башка бик күп әйберләр белән беррәттән базарда әсирләр дә сатылуын һәм аларның «ислам әсирләре», «болгар әсирләре» дип аталуларына карата Риза Фәхреддинев кызыклы гына бер аңлатма биреп уза: «Болгар шәһәрәндә, ди ул,— әсирләр сатыла торган бер базар булып, руслар үзләренең әсирләрен шунда китереп саталар иде. Шул әсирләр — Иран, Гыйрак, Төркстан һәм Һиндстан, хәтта Әндәлес (Испания) өлкәләренә кадәр таралганлыгы риваять ителәдер. Славян кауеменнан булган бу әсирләр Болгардан таралу мөнәсәбәте белән чит мәмләкәтләрдә күбесенчә «болгар әсирләре» һәм «болгар кызлары» исемнәрәндә йөртеләләр иде. Гарәп һәм фарсы шагыйрьләре тарафыннан шигыйрьләрендә мактаныла торган болгар кызлары һәм болгар мәслимәләре (мөселман кызлары) — чынбарлыкта руслар тарафыннан Болгарга китерелеп сатылган славян кызлары буладыр иде».

Риза Фәхреддинев, Суар, Жүкәтау, Сакыйн, Биләр, Болгар кебек борынгы Болгар дәүләтенең мәшһүр шәһәрләренең кыскача тарихын; борынгы Болгар чорыннан алып Казан ханлыгы рус хөкүмәте тарафыннан басып алынуга кадәр булган 37 хөкемдар һәм ханның исемнәрен язып, эшчәнлекләрен тасвирлап һәм һәрберсенә бәя биреп уза.

«Татар» атамасына тукталып Риза Фәхреддинев болай дип яза: «Татар» сүзе — Чыңгыз гаскәрәндә алда йөрүче бер төркем монгол гаскәрәне махсус исем булып, этнографик (нәсел-нәсәп һәм кабилә-ыругка әйтелә торган) исем түгел, бәлки русларның «казачийлары» урынында, Чыңгызның «татар» исемле гаскәри бүлегедер. «Татар» белән «монгол» арасында гомуми үзенчәлек шиксез булып, «татар» жәмгыятьнең югары катлавы булып, «монгол» — гади, кара халык мәгънәсендә йөри. Шуның өчен бу мәмләкәттә Нух пәйгамбәрнең иярченнәре заманнарыннан бирле яшәгән кауемне «татар» дип йөретү — фарсыларны — рус, гарәпләрне италийн, чирмешләрне — көтүче һәм чуашларны — йон тетүче,— дип йөретү кебек бер эш. Монголстанда, ихтимал, «татар» исемәндә берәр нәсел һәм кабилә дә бардыр. Ләкин Монголстан — кайда да, Болгар — кайда? Һәрхәлдә без инде ялгыш булса да «татар» сүзен кулланырга мәжбүрбез.

Бу турыда фикерен дәвам иттереп, Риза Фәхреддинев: «Болгар кауеме өстенә һөжүм иткән монгол ханнары кул астында «татар» исемәндә бер төркем гаскәр булса да, монголлар үзләрен «татар» санамыйлар һәм «татар» исемен күрәргә риза булмыйлар иде. Монгол ханнарының гаскәрләренең күбесе уйгур, Фирганә һәм Төркстан төрекләре иде»... ди һәм «Шулай булгач, безнең заманыбыздагы «татар»лар кайдан килеп чыктылар да, нинди юллар белән барлыкка килеп ныгып калдылар?» — дигән сорау куя. Моңа җавап итеп ул, рус монахлары һәм монастырь хезмәтчеләренең монгол хөкүмәтенең алдан килүче гаскәрән «татар» дип язуларын, рус тарихчыларының чыганаклары бөтенләй булмаса да, күбесе монахлар тарафыннан язылган нәрсәләр булуын һәм шулар аркасында бу атаманың кулланыла башлавын күрсәтә.

Монгол (татар) илбасарларының басып алганнарыннан соң, Болгар шәһәрәндәгә кәсеп һәм сәүдә туктала, чит мәмләкәтләр белән тоташтан йөргән кәрваннарның юллары киселә. Алар Болгар мәмләкәтен жимереп эштән чыгаруларыннан башка файдалы бер эш тә эшләмиләр. «Хөкүмәт башындагы татар мирзалары һәм князьләр,— дип яза Риза Фәхреддинев,— үз араларында тоташтан дөгъвалашып торулары сәбәбеннән хөкүмәт файдасы күзәтелмәде, ханнары да тынычлап хөкем сөрә алмады, бер-беренең зарарларына руслардан ярдәм сораулары ахырында бөтенләй русларның басып алуларына сәбәп булды».

Казан ханлыгы рус хөкүмәте тарафыннан басып алынгач, Иван Грозныйның 190 меңлек гаскәрәне каршы сугышкан 30 мең Казан шәһәре сугышчыларының 2 меңе генә исән кала. Руслар шәһәргә кергәч алары да соңгы чиккә кадәр сугышалар һәм шәһид булалар, урамнардан шарлавыклар булып кан ага, хатын-кызлар һәм бала-чагаларны хайван көтүе кебек Мәскәүгә куып алып китәләр һәм алпавытларга өләшәп бирәләр. Бөтен җирдә көчлөп чукуындыру эше алып барыла... Халыкның энә шундый трагедиясе турында Риза Фәхреддинев бик ачынып, тирән хәсрәт чигеп һәм бик күп тарихи фактлар китереп яза.

«Болгар төрөкләренең дин һәм мәһәбләре» бүлегендә Риза Фәхреддинев борынгы Болгар дәүләтенә ислам диненең кайчан һәм нинди юллар белән үтеп керүен һәм аның таралуы, үсүе турында бай мәғълүматлар бирә. «Болгар төрөкләренең монгол татарлары белән руслар кул астында калулары һәм миссионерларның хакимлек итүләре, рус хөкүмәте тарафыннан мөселманнарның чукуындырылулары» бүлекләрен бик күп фактлар белән беркетеп, тетрәндергеч итеп яза ул.

Соңгы бишенче дәвер турында Риза Фәхреддинев артык тәфсилләп язмый. Бары тик 6 юл тәшкил иткән түбәндәге юлларын яза һәм бу юллар аның әлеге җитди хезмәтен язганда ничек яшәвен күз алдына китереп бастыра, бу юлларга аңлатмалар бирү дә артык: «Бу дәвер хакында язарга түгел, хәтта күңел белән фикерләүгә дә мөмкинлек юк,— дип яза ул.— Аллаһ насыйп итсә, җәннәткә кергәнәбездән соң язарбыз. Анда кәгазь мул булып, яхшы каралар, күңелгә охшаган кәләмнәр табылып. Яктылык җитәрлек булып, караңгыда утырырга, налог түләү өчен иң кирәк әйберләргә сатуга мәжбүрлек булмас. Аллаһ теләсә, ЧК һәм ГПУ хөкөмнәре дә йөрмәс. Шунның өчен моннан соң башка нәрсәләр хакында яза чакбыз. Әсәрнең беренче бүләме бетте, икенче бүләмгә керәчәкбез».

Риза Фәхреддиневнең «Болгар вә Казан төрөкләре» исемле хезмәте — татар халкының милли тарихын өйрәнү өчен гаять кыйммәтле фәнни чыганак булып тора.

ӘНВӘР ХӘЙРИ

ТАРИХИ МИРАС

Кызганычка каршы, бу язманың авторы билгесез. Миндә аның күчәрмәдән күчәрмәсегенә. Ихтимал, авторның үз кулы белән язылган беренче төп нөсхәсендә исемне куелган булгандыр, мәгәр күчәрелә торгач, игътибарсызлык аркасындамы, төшөп калган булса кирәк. Төп нөсхә кайда, кемнәр кулында, ул кәдәресең дә белү мөмкин түгел, чөнки күчәрергә биреп торучы карчык үзе дә күптән дөньяда юк инде.

Язмада сүз 1917 елның сентябрь аенда Сөембикә манарасының очындагы самодержавие билгесе (Гербы) ике башлы Каракошны (Орелны) кисеп төшерү турында бара. Моны бик якыннан күреп торучы кеше язган. (Язуына караганда, ул шактый ук грамоталы бер кеше булырга тиеш.). Заманы өчен бик гыйбрәтле шул вакыйга тирәсендә барган бәхәс-тартишлар турында да автор кайбер кызыклы гына фактлар китерә, аннары, иң мөһиме, каракошны кисеп төшерүчеләргә кемнәр булуын да тулы исем-фамилияләре белән күрсәтә. Жанлы шаһитнең бу язганнары тарихи зур бер вакыйганы күз алдына китерү җәһәттеннән, миңа калса, бик әһәмиятле, шуңа күрә мин аны хәзергә укучыларга тәкъдим итәргә дә булдым.

ӘМИРХАН ЕНИКИ

ИКЕ БАШЛЫ КАРАКОШНЫ АЛЫП ТАШЛАУ

Февраль инкыйлабидән соң Россиянең бөтен шәһәрләрендә самодержавие галәмәте булган каракошны алу башланганлыгы сөенечле бер хәбәр ителеп, бөтен Мәскәү газеталарында язылып бар халыкка киң рәүештә мәғълүм ителде. Бу исәптән Казандагы Сөембикә манарасының өстендә ничә гасырлардан бирле торган каракош сурәтен алып, аның урынына ай кую мәсьәләсе кузгалды. Бу хәл үзенә бер тарихи азатлык хәрәкәте башланганын күрсәткәнгә, һәм шулчакта ике башлы каракошны кемнәр менеп төшөргәнән күреп торганга күрә, мин бу эшнең ничек булганын язып калдыруны кирәк таптым.

Орел кошы сурәтен алу менә ничек булды: 1917 нче елда, Корбан бәйрәменәң өченче көнендә, 17 нче сентябрьдә, көндөз сәгать 2 дә Сөембикә манарасы өстеннән кош сурәтен алыначагын игълан ителгән иде. Кош сурәте бик зур, биеклегә 2 метр булганлыктан, аны алу өчен хәзерлекләр бәйрәмнән элек үк күрелә башлаган вә манараның югарыгы тәрәзәсеннән чыгарып балкон ясалган иде. Ни кадәрле хәзерлекләр алдан күрелеп килгән булса да, кош сурәтен алу эшенә сәгать 2 дә үк керешергә мөмкин булмады, бәлки сәгать 3—4 тә генә ул эшкә керешелде. Сәгать 12 ләрдә үк инде Сөембикә манарасы якынына халык жыела башлаган иде. Халык артканнан артып сәгать 2 ләрдә инде анда 15—20 мең кеше жыелды. Бөтен крепость эче, уртадан таргына юл калдырылып мөселман солдатлары тарафыннан цепь ясалган иде, цепьнең арты халык белән тәмам тулды. Кош сурәтен алган вакытта кирпич кебек нәрсәләр төшөп бәхетсезлекләр булмасын өчен, халык сабикъ губернатор сарае ишек алдына кертелмәде, анда тик Казан хәрби комитеты, хәрби шура әгъзалары, манарага менәчәк берничә кеше генә булдылар. Сәгать 2 дән үк ике оркестр «Марсельеза» вә башка сәяси көйләргә уйнап тордылар. Сәгать 3 нче яртыларда бер кызыклы вакыйга булып алды: губернский комиссар бик ашыгыч бер кәгазь жибәрәп, ул кәгазьдә шундый сүzlәр язган: «Фирка вә милләт мөәссисәләрендән чыккан һич бер әмерләр вакытлы хөкүмәт тарафыннан муафикать ителмәстән элек гамәлгә куелырга тиеш түгелдер. Революционный хөкүмәтнең бәянәте буенча дәүләт вә жәмәгать эшләренә тәгаллекълы һәммә әмерләрдә хөкүмәтнең, губерна комиссарлары тарафыннан ризалык алмыйча торып эшләнә алмыйлар. Хәлбуки Казан хәрби комитетының Сөембикә манарасыннан кош сурәтен алырга карар бирүен бары безгә белдерәләр генә, хәтта бездән бу эшкә киңәш тә сорамыйлар. Мөселман комитетының бу хәрәкәтен законга сыймый торган хәрәкәт дип белгәнлегемнән хәзер үк кичектермәстән, кош сурәтен алу өчен башланган эшне туктатып торырга вә кош сурәтен алып ай куярга карар бирүнең сәбәпләрен тизлектә миңа белдерүне тәкълиф итәмен. Бу мәгълүматларны алганнан соңгына, хөкүмәт властеның карарына карап манарадагы орелны алу мәсьәләсә хәл ителер».

Шул вакытта комиссар могавине Кәлимулла Хәсәнов килеп, бу эшне кузгатулары белән гаскәриләрнең аны читен хәлгә төшергәннәрен, хәтта ихтимал шуның өчен ул урынын ташларга мәжбүр булачагын сөйләде. Хәрби комитет вә хәрби шура әгъзалары үзләренең фикерләреннән кайтмаячакларын белдергәч, «һәммә мәсьүлияте үз өстегезгә аласызмы?» — дигән сөяль бирде. «Алабыз» дигән каткый җавапны ишеттергәч, шуның белән канәгатьләнде.

Халык ни кадәр күп булса да, байларымыздан кешеләр аз иде, хәтта бәгъзе бер байларымызның дачага качканлыклары да беленде. Буның сәбәбе исә шул көнгә «К. В. речъ» газетасында чыккан кечкенә генә бер мәкалә сәбәпле күнелсез вакыйгалардан куркып качканлыклары мәгълүм булды. «Камско-Волжская речъ» газетасында ошбу мәкалә басылып чыккан иде.

«СӨЕМБИКӘ МАНАРАСЫНА КАСД»

Казан мөселман хәрби комитеты 2 нче сентябрьдәгә мәҗлесендә Сөембикә манарасындагы кош сурәтен алып, аның урынына ай куярга карар биргән иде вә инде эшкә дә кереште. 10 нчы сентябрьдә ул бу хакта бәгъзе бер мөәссисәләргә, шул җөмләдән Казан университетының археология, тарих һәм этнография җәмгыятенә дә карарын жибәрде. Бу эшкә мөәссисәләр ничек караганнардыр, ул мәгълүм түгел. Археология җәмгыятенең шурасы исә тарихи яркәргә тышкы рәвешен үзгәртәргә катгый сурәттә протест бирергә карар бирде. Менә бу протестны Казан руслары якларга тиеш. Сөембикә манарасының исеме татарча булса да, татар тарихы-

на вә татар Казанына аның һичбер төрле мөнәсәбәте юк. Ул үзенә төзелешкә белән Мәскәү Кремелен искә төшерә. Ул 17 нче гасырда бәлки 18 нче гасырда эшләнгән нәрсә. Голландияле Ветранның «Шәркый вә гарби Татария» исемле 1692 нче 1705 нче елларда нәшер ителгән әсәренә гыйлава ителгән Казан рәсемендә ул манараның сурәте юк, шулай булгач мөселман хәрби комитетына ул манараны үзенекә итүгә вә аның өстенә ислам галәмәте булган айны куярга һич бер төрле хакы юк, монда стильләренә аермау вә тарихи дәүрләренә белмәү өстенә бөөк вә хаким булган рус халкының хакына тәжәвез дә бар. Уйлап карагыз әле! Алар алырга теләгән кош сурәте — орел Россия дәүләтенә гербы бит! Ул никадәр какшаган булса да, аңа мозафәриягә казаньга, кирәк мөселман диненә булсын, кирәк татар халкына булсын әле вакыт җитмәгән. Мөселман хәрби комитеты ашыгыч рәвештә ясаган вә, миңа мәгълүм булдыгына күрә, рус халкының ачуын китергән бу карарын җиренә җиткерүне туктатып торырга вакыт үтмәгән әле».

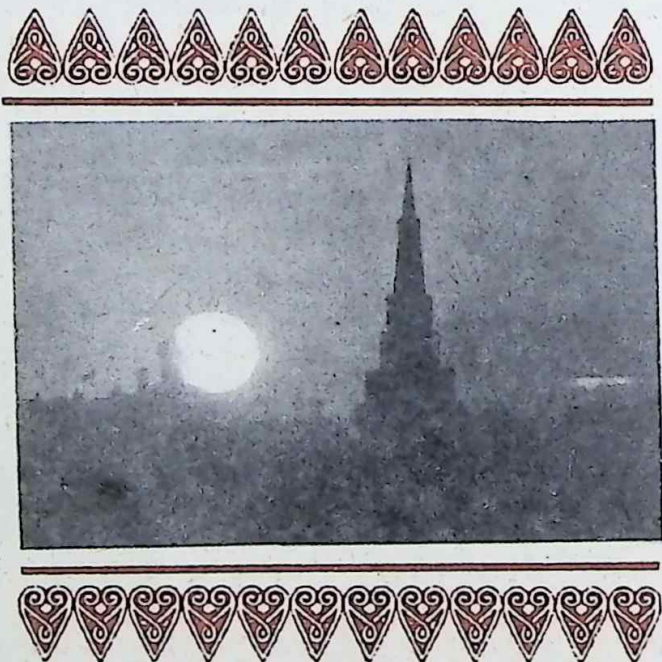
Профессор ХАРЛАМПОВСКИЙ

Самодержавие галәмәте булган кош сурәтен алырга карар бирүчеләр әлбәттә мондый гына түгел, мондан катрак тәгаррызлар¹ булачагын да алдан ук уйлап куйганнар иде. Шуң сәбәптән, аларга бу сүзләр генә тәэсир итмәде, карар карар көенчә калды. Чөнки тимердән ясалган жансыз бер кошны манарадан төшерү жан иясе булган адәмнәргә дары белән тузан итеп күккә күтәргә караганда игътибар итмәслек бик кечкенә эш иде. Хәзерлекләргә тәмам булу белән эшкә дә шыруг ителде.

Өч сәгать чиректә өч мәртәбә барлык җыелган халык тарафыннан кычырып тәкбир әйтелде вә дога кылынды. Бондан суң кошны төшерергә башлап менүче Габдулла Исмагыйлев 2 рәкәгать намаз укып манарага менеп китте. Манара очындагы кошны (орелны) кисеп алырга уйлангандыктан, ул пычкы белән тимерне кисәргә кереште. Ярты сәгәткә якын эшләгәннән соң, аргандыктан ул төште. Аның урынына нәүбәттә торган матрос (Хәрби шура әгъзасы) Минһажетдинов Заһретдин менеп, ул кисә башлады, ул арып төшкәннән соң Ибраһим Зәйнуллин менеп, ул да берәз кисеп төште. Аннан соң, Гарифулла Вәлиуллин дигән кеше дә менеп берәз кисте. Бу вакытта ул тимерне кисеп чыгару өчен бик озак вакыт кирәккә мәгълүм булды. Нәүбәттә торган артист Гази бәк Салтыйковский белән Лотфәрахман Габдерахманов (тупчы) дигән солдат кош кебек баскычтан бер-бер артлы менеп киттеләр. Аларның беренчесе менеп җитү белән туп-туры кошның канатларына ябышып күтәрелеп, кошның муйнына менеп атланды вә кош башларыннан таҗларны берәм-берәм кубарып алып иптәшенә бирә башлады, иптәше дә баскычтан югары кошның астындагы түгәрәк шарга басып тора иде. Аның астындагы баскыч иң югары тәрәзәдән ясалган балконга беркетелгән иде. Шуң баскычның очында торган өченче кешегә сүтеп алынган нәрсәләргә биреп торды. Ике таҗ алынганнан соң, ул түбәнгә төшеп, Габдерахманов менеп эшли башлады. Ул иң баштагы сары шарны тотып торган тимернең винтларын чыгарып, шарны алып төште вә бондан соң шар беркетелгән тимер белән бергә ясалган кошның ике башы арасындагы зур таҗның хачын бергә кубарып ала башлады. Бу вакытта бәхетсезлек аз гына булмый калды. Габдерахманов борып чыгарган вакытта шуң хачлы тимернең чергән винты сынып китте. Габдерахманов тимерне кулыннан ташлап, ычкындырып җибәргәнчә, авырлыгы белән Габдерахмановны түбәнгә тартып, егып төшерүгә бик ихтимал иде. Ул тик тимерне кулыннан ычкындырып, түбәнгә төшәреп җибәреп кенә катылып калды. Бу тимерне төшәргәннән соң инде кошны алу өчен, аның зур таҗын кигезгән тимер колгасыннан чыгарып аласы гына калды. Зур

¹ Тәгаррыз — кеше эшенә катышу, басып керү.

тажны чыгарып алу өчен колганың сынган тимер винтында югаргы ягын кисеп алырга кирәк иде. Бу эшне Хәбибулла Ибраһимов (тупчы) гажәп бер мәһарәт белән эшләде. Аның яртылай киселгән тимерне сындырып алу өчен кошка ябышкан көенчә манара очында атынуы, кош тирәсендә зырылдап әйләнеп йөрүе һәркемне исциткеч гажәпкә калдырды. Бу тимерне сындырып зур тажны алганнан соң ул төште. Кошның үзен алу өчен Лотферахман Габдерахманов белән Габдулла Исмәгыйлев икесе менделәр. Аларның кошны югары таба күтәргән вакытта нечкә бер колганың ике ягында әйләнүләре, икесе авыр кошны әкертен генә күтәрәп бер якка янтайтып элөп куюлары чыннан исцитәрлек бер йөрәклелек белән эшләнде. Кошны бер якка янтайтып элөп куйганнан соң, чыгырдагы бауга бәйләп алып, кош үзләрен бәрәп төшөрмәсен өчен манарага төштеләр. Моннан соң манараның балконында торып баудан тартып кош колгасыннан ычкындырылды вә чыгыр белән түбәнгә төшөрелде. Шулай итеп самодержавие галәмәте булган кошны төшөргән вакытта кичке сәгать 7 гә кадәр бертуктаусыз ике оркестр тарафыннан уйналган «Марсельеза» тавышлары һаваны яңгыратып торды. Кич 7 ярым сәгатьтә бу эш тәмам булды. Боннан соң бар халык таралды. Хәрби шура вә хәрби комитет рәисләре кошны эшчеләр, солдатлар һәм крестьяннар шурасы идарәсенә тапшырдылар. Ошбу орелны алган көннең һавасы зәп-зәңгәр булып, күктә бер болыт эсәре юк, бик гүзәл кояш яктысы вә жылысы белән, гүя орелны алу шәрәфенә исциткеч дәрәжәдә матур итеп зиннәтләнгән иде.

Мәржани мәчете

Казан шәһәренең бу беренче мәчете «Әби патша» — Екатерина II-нң махсус указы буенча 1768—1770 елларда салынган. Шәһре Болгарның мәшһүр мәчетләре, манаралары салынган XIV гасырдан соң узган бу 400 ел чамасы вакыт эчендә төзелгән элекке мәчетләр, гүя бөтенләй булмагандай, юкка чыкканнар, эзләре дә калмаган. 922 елда ук ислам динен кабул иткән Болгар дәүләтендә, аннан соң калкып чыккан Казан ханлыгында, мәчетләр һич тә салынмаган дип уйларга кечкенә генә дәлил дә юк. Мәгълүм булганча, Явыз Иван 1552 елда Казанны яулап алгач, татар халкын рус дәүләтенә буйсындыру белән чикләнми-чә, аны урыслаштыру, чукундыруны төп максат итеп куйган. Һәм бу сәясәт гасырлар буенча өзлексез, рәхимсез рәвештә тормышка ашырылган. Тарихчылар, гадәттә, Казанның үзегендә Явыз Иван жимерткән Колшәриф һәм Нурғали мәчетләрен, Болак артындагы Көтөч мәчетен генә искә алалар. Әмма тарихка кереп кала алмаган, жимертелгән, эзсез югалган мәчет-мәдрәсәләрнең саны йөзләргә булган бит. Әгәр дә без заманында билгеле булган миссионер Е. Маловның «Россиядә татар мәчетләре» дигән хезмәтен ачып карасак, анда кайсы елда күпме мәчет салынып, күпмесе жимертелгәнә турында коточкыч статистик мәгълүматлар күрер идек. Мәсәлән, анда 1744 елда «... в Казани и в Казанском уезде мечетей татарских было 536, из того числа сломано 418», — диелгән. Гасырлар буенча дәвам иткән шушы рәхимсез рәвештә жимерү һәм буйсындыру сәясәте фонында Казанның өстә әйтелгән беренче мәчетенең язмышы гажәеп һәм бәхетле бер вакыйга булып күз алдына килеп баса. Беренчедән, ул чыннан да Казанны яулап алганнан соң, патша рөхсәте белән салынган иң беренче «иске олы таш мәчет». Икенчедән, 1849 елдан алып 40 ел буенча күрнекле татар галиме һәм мәгърифәтчесе Шиһабетдин Мәржани хәзрәтләре бу мәчетнең имамы булып торган. Татар халкы, бу мәчетне күптән инде зур ихтирам белән «Мәржани мәчете» дип атый. Өченчедән, бөтен илдә мәчетләр ябылган совет чорында да Мәржани мәчете Казанда «эшли торган» бердәнбер мәчет булып яшәп килгән.

Казанның Иске татар бистәсендә Кабан күле ярының биек бер жирендә (К. Насыри урамы, 17 йорт) салынган бу мәһабәт мәчет гүзәлгә, камилгә белән сокландыра. Ул XVIII гасырда Россиядә ярыйсы ук популяр булган Көнбатыш Европаның барокко архитектура стилиндә салынган. Архитекторы тәгаен татар булмаса да, мәчетнең төп төзелеш принциплары XVIII гасырда Казан татарларында кабул ителгән архитектура кануннарына туры китереләп салынган. Аның үзенчәлегә — манараның мәчет түбәсенәң нәкъ урта бер жиреннән күтәртелүендә. Әгәр игътибар итсәк, Казанның күпчелек таш мәчетләре дә, авыллардагы йөзләгән агач мәчетләр дә, чынлап та шушы принцип буенча салынганнар. Әгәр дә инде бинаның тыштагы һәм бигрәк тә эчтәгә бизәкләү формаларына игътибар итсәк, аларның турыдан-туры татар халык ижаты үрнәкләренә, аның орнаментларына нигезләнгән булуын күрербез. Монда татар чигүләренә хас бизәкләр дә, гөлләр, чәчәкләр дә күрергә мөмкин. Мәчет тирә-яктан калын таш койма белән әйләндереп алынган. Мәчетнең ап-ак мәһабәт бинасы, койма почмакларындагы түгәрәк, ай утыртылган баганалары, бизәкле тимер капкалары — барысы бер бөтен һәм камил архитектура үрнәгә булып, урамга ямь, милли колорит биреп тора.

Мәржани мәчете Казан шәһәренәң тарихына, халык язмышына аерылгысыз рәвештә бәйле, ул үзендә бик борынгы хатирәләргә саклый. Мәсәлән, мәчетнең икенче катында Казан ханлыгынан сакланып калган кабер ташы бар. Ташта сөлес хәрәфләре белән 1529 елда Шаһмөхәммәд бәкнең кяфер кулынан шәһид булуы, ягъни үтерелүе турында язылган. Бу борынгы таш турында да, мәчетнең салыну тарихын да Ш. Мәржани үзенәң «Мөстәфәдел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар» әсәрендә язып калдырган. Мәчет тарихының шактый өлеше аның каршындагы мәдрәсә хәлләренә багышланган, чөнки Мәржани гади имам гына түгел, мәдәрис тә булган бит әле. «Мәржания» мәдрәсәсенәң безгә билгеле булган бинасы (3, Солтан урамы, 6/15 йорт) 1881 елда салынып беткән. Бу мәдрәсәдә белем алган байтак кына татарлардан кайбер мәшһүрләрен генә санап китик: артист С. Айдаров, композитор С. Сәйдәшев, журналист Х. Ямашев һ. б. Казанның тарихи һәм архитектура һәйкәле итеп игълан ителүенә карамастан, бу бина әле бүген дә мәдрәсә итеп файдаланмый, ә гап-гади фатир хезмәтен үти. Якшәмбе көннәргә Мәржани мәчетенә керсәң, бер буш урын да күрмәссәң — барлык бүлмәләр шәкертләр белән шыгрым тулган була. Монда сабый балалар да, сакал-мыекларына чал кергән агайлар да янәшә утырып ихлас күңелдән сабак алганнарын күрәсәң. Алар тырышып гарәп әлифбасын өйрәнәләр, Коръән сүрәләрен укыйлар. Әлбәттә, алар һич тә коридорларда, хәтта подвалдагы бүлмәләрдә түгел, бәлки Ш. Мәржани горурланып язган «иркен, күркәм планлы... егерме бүлмәле гажәп матур һәм уңайлы мәдрәсә» бинасында укырга тиешләр иде.

Ш. Мәржанинең татар тарихында, мәдәниятында, фәнендә тоткан урынын, аның дәрәжәсен күздә тотканда, һичшиксез аның үзенәң музей булырга тиеш. Әмма Мәржанинең үзе салдырган һәм озак еллар яшәгән йорты (К. Насыри урамы, 10 йорт) кәгазьдә тарихи һәм архитектура һәйкәле булып исәпләнсә дә, әле бүген дә гади торак йорт булып хезмәт итә. Ә бит шагыйребез Г. Тукай аның чын дәрәжәсен, халкыбыз тарихында тоткан урынын 1913 елда ук «Шиһаб хәзрәт» дигән шигырендә бик ачык күрсәткән иде:

**Жисме үлек, исме терек бу хәзрәтне
Мәхшәргәчә телләр сөйләр, язар каләм!**

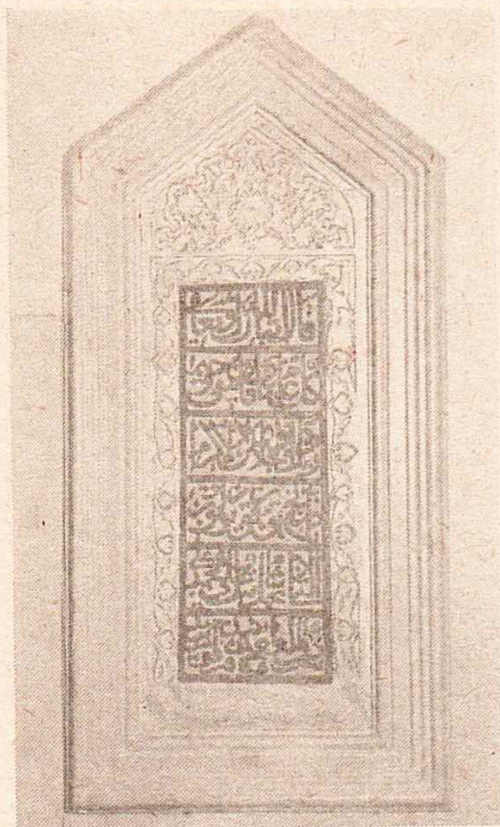
Бүген халкыбызның бөек галиме һәм мәгърифәтчесе салдырган мәдрәсәсен — Мәржания мәдрәсәсе итеп, торган йортын — музей итеп халыкка кайтарырга вакыт җитте шикелле.

Зөфәр Бәширов.

1. Мәржани мәчетенәң революциягә кадәр алган фотографиясе.

2. Мәржани мәчете бүгенгә көннәрдә.

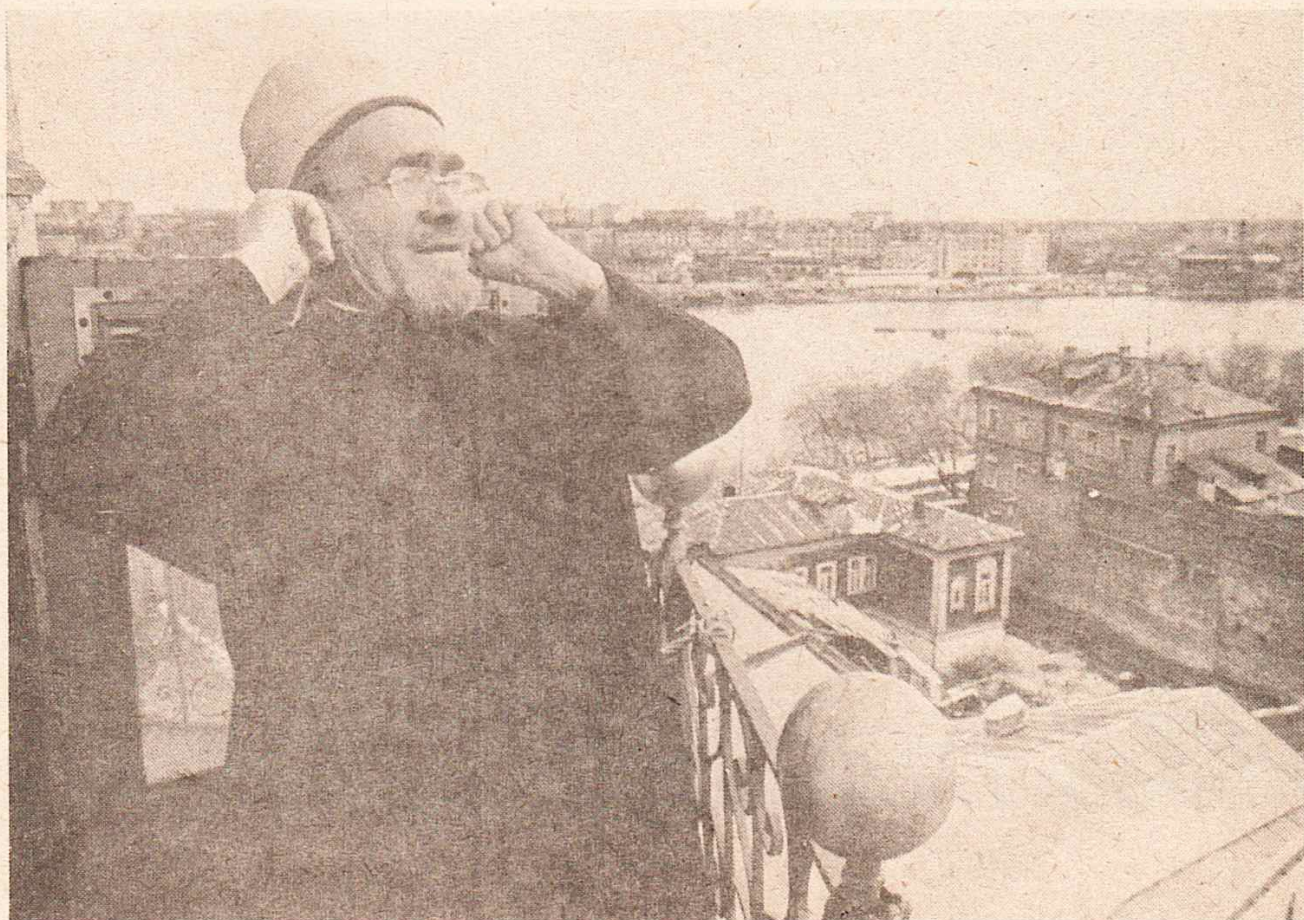

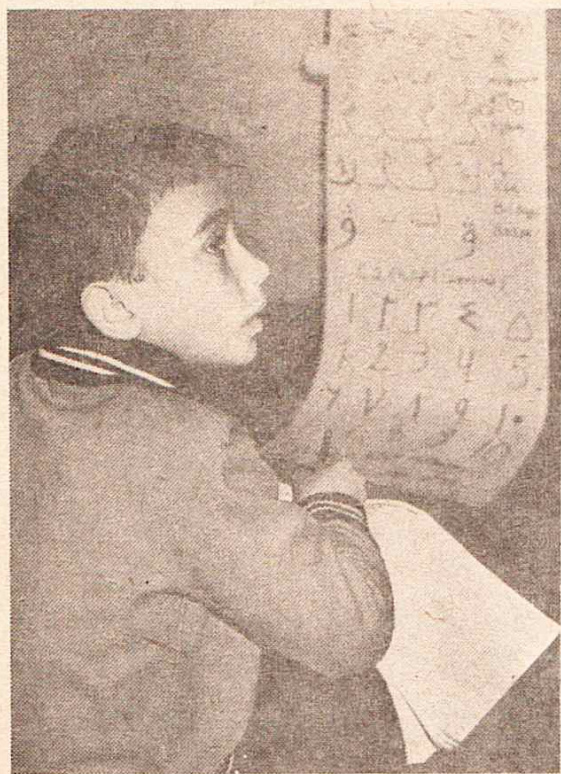

3. Шиһабетдин Мәржани — күрө-
некле татар галиме һәм беренче мә-
четнең имамы.

4. Мәржани мәчетенең диварына бер-
кетелгән борынғы татар кабер ташы.

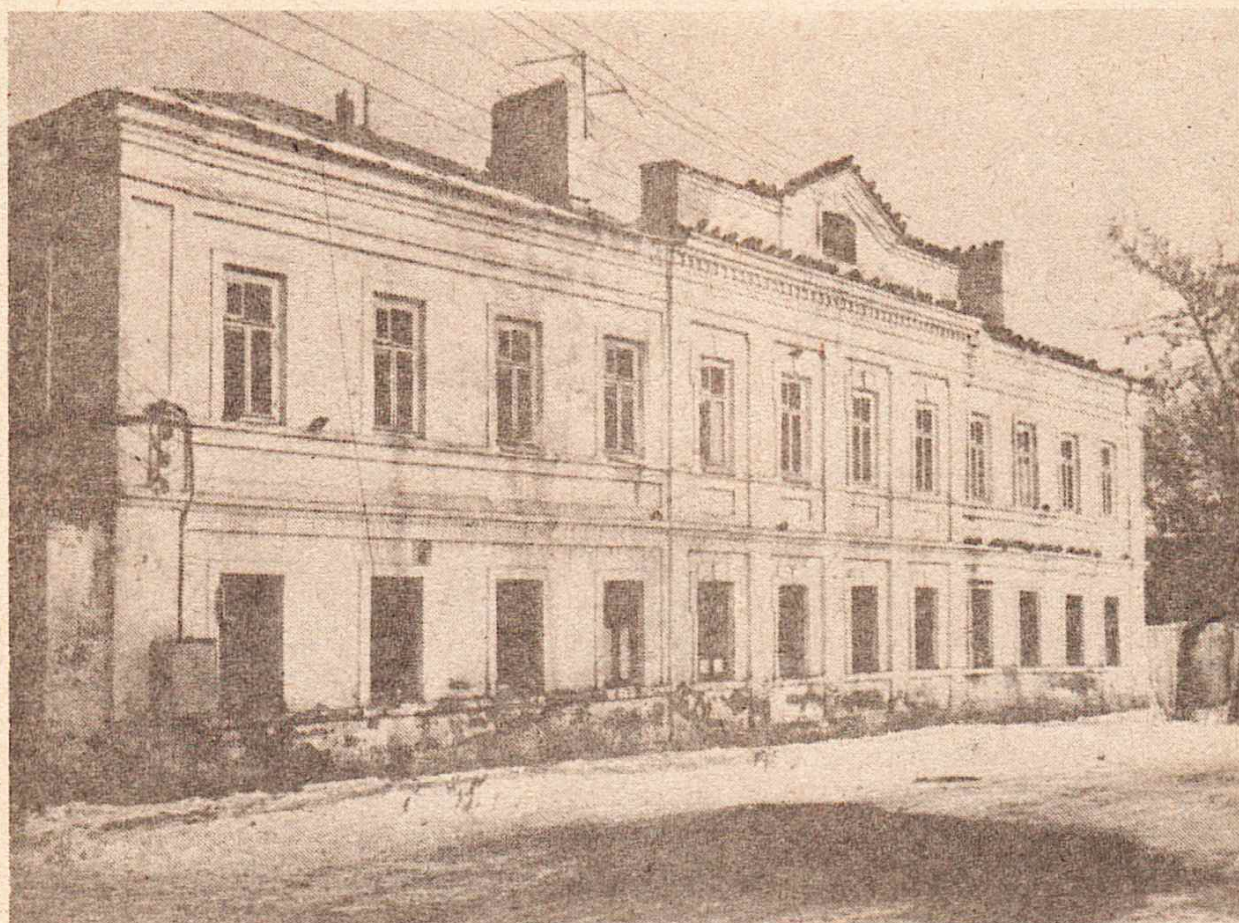
5. Мөөззин Габдулла Ганиев мәчет мана-
нарасыннан азан эйтә.

6. Мәчеттә жомга намазы вакытында.

7. Якшәмбе көннәрне мәчеткә олысы
да, кечесе дә сабак укырга киләләр.

8. «Мәржания» мәдрәсәсенің бинасы.
З. Солтан урамы, 6/15 йорт.

9. Ш. Мәржани йорты. К. Насыри
урамы, 10 йорт.

ТӘКӘРЛЕКЛӘР НИҚ ЕЛЫЙ?

(Иске Кырлай авылының борынгы тарихыннан)

Нәкъ Казан артында бардыр бер авыл — Кырлай диләр.

Тукай шулай язган. Моны белмәгән татар аздыр. Ә Кырлай «бер авыл» гына түгел. Яңа Кырлай һәм Иске Кырлай авыллары барлыгын азрак кеше белә. Яңа Кырлай — Тукай дөньяга күзен ачкан авыл. Аның табигате, урман-кырлары, сулары-болыннары, сайрар кошлары, кешеләре Апушны шагыйрь итәләр. Аларны Тукай гомере буге онытмый. Яңа Кырлайны ул халык күчеленә мәңгелеккә кертәп калдырды.

Яңа һәм Иске Кырлай авыллары Казансу елгасының кушылдыгы булган Ия суы буге на урнашканнар, аралары 8 чакрым; шул арада, ике Кырлай арасында, 4 авыл — Түбән Әзәк, Югары Әзәк, Иске Иябаш, Яңа Иябаш авыллары утыра. Иске Кырлай борынгы Себер юлының сул ягында, аңа 4 чакрым арада, борынгы Чирмеш юлына якын гына Яңа Кырлай авылы урнашкан.

Иске Кырлай авылының тарихы халкыбызның фажигале язмышы белән бәйле. Мин яшә чакта туган авылым Иске Кырлайда авыл тарихын яхшы белгән картлар күп иде.

— Безнең Иске Кырлай — күчеп килгән авыл, — дип сөйләләр иде авылыбызның мөхтәрәм картлары Гарифулла, Ярулла, Хәйрулла, Мөхәммәтжан абзыйлар. — Ул элек Казанга 40 чакрымда, хәзерге Чыпчык станциясеннән 9 чакрым уңдарак урнашкан булган. Явыз Иван Казанны алгач, урыс алпавыты үз крестьяннарын алып килеп, Кырлайга терәп урыс авылы салдырган, жирен-суын басып алган, халкын жәберләгән, чукундырырга тырышкан. Шуңа чыдый алмыйча, безнең бабайлар Кырлай авылын хәзерге урынга күчәргәннәр. Кырлайның элекке урынында хәзер Күкләү дигән урыс авылы утыра.

Педагогия институтында укуында да, соңыннан да, Кырлай картларының сүзләре миңа тынычлык бирмәде. Үземне борчыган сорауларга җавапларны мин Казан, Мәскәү, Ленинград архивларында, китапханәләрдә таптым.

Урыс хөкүмәте буйсындырылган ханлык халкыннан ясак жыюны арттыру, феодаль тәртипләргә көчәйтү, идарәне ныграк үзәкләштерү максаты белән, элекке ханлык жирендә күп тапкыр халык санын, мөлкәтен исәпкә алу үткәргән. Мәсәлән, шундыйлардан 1565—1568 елларда, 1602—1603 елларда, 1646 елда үткәрелгән исәпкә алуларны күрсәтергә була. Бу исәпкә алуларның материаллары аерым китап — «Писцовая книга» итеп тупланган һәм Борынгы актларның үзәк дәүләт архивында (БАУДА, Мәскәү шәһәре) саклана. «Писцовая книга»лар төрле елларда басылып та чыгалар. 1602—1603 еллардагы исәпкә алу белән Иван Болтин житекчелек итә, ул исәп материаллары тупланган китапны «Иван Болтин китабы» дип тә атыйлар. Ул китап 1973 елда Казанда басылып чыкты. 1616—1619 елгы «Доторная книга», төрле еллардагы «Межевая книга»ларда, югарыда телгә алынган «Писцовая книга»ларда татар авыллары, аларда яшәүчеләр, аларның социаль хәле турында шактый бай материал тупланган. Иске Кырлай һәм аның тирә-күрше авыллары, гомумән, Арча юлы авыллары турында Казан, Мәскәү, Петербург архивларында күп материал сакланган.

Архив документлары шуны күрсәтә: Казан ханлыгының Алат юлында, Өнсә һәм Кырлай дигән ике елга арасында Кырлай исемле борынгы татар авылы булган. Казан ханлыгы авылларын махсус өйрәнгән тарихчы галим Е. И. Чернышев Кырлайны «Казан ханлыгы авыллары исемлегенә» керткән.¹

Борынгы документлардан Кырлай авылының исемен таптым, ә ул Алат юлының кай тирәсендә булган? Моны билгеләргә 1602—1603 елгы исәп алу китабы ярдәм итте. Бу китапта Кырлай авылының Бимәр, Кавал, Бәирле, Әйшә, Туктамыш авыллары уртасында урнашуы, Кырлай авылы янында ук Хохлово исемле урыс авылы булуы язылган. Бар да ачыкланды. Кырлай картларының Күкләү авылы дигәннәре Хохлово авылы булып чыкты. Димәк, 1602—1603 елларда Кырлай Хохлово авылы белән янәшә булган.

Бу китапта Кырлайда йомышлы татарлар Тәквиль Алкеев, Чепай Ходяковлар яшәгәнә, аларга һәм 8 ясаклы татар хужалыгына 293 чирек сөрүлек һәм башка жир биләмәләре беркетелгәнә язылган. Кырлайның старостасы Бачик Карачев булган. 2 ясаклының исемнәре бар, алар — Янчура Чюрин һәм Банчин Казачев.² Исем, фамилияләр сәеррәк; алар бу китапта башка авыллар буенча да бик бозылып, урыс әйтелешә белән бирелгән.

Ә кайчанга кадәр Кырлай һәм Хохлово авыллары янәшә яшәгәннәр һәм кайчан Кырлай яңа урынга күчкән?

Бу сорауларга җавап Казан губерна статистика комитеты гамәли әгъзасы И. А. Износков тарафыннан төзелеп, 1885 елда Казанда басылган «Список населенных мест Казанского уезда с кратким их описанием» дигән китаптан табылды. Китапның Чыпчык волостена багышланган өлешендә, 11 битендә болай дип язылган: «Хохлово. Кырлай. Введенская». Болар Хохловоның 19 гасырдагы рәсми исемнәре. Элек Хохлово урынында Кырлай исемле татар авылы булган. 18 йөзнең азагында татарлар күчеп китеп, хәзерге Иске Кырлай авылына нигез салалар.

Башка архив документлары, Иске Кырлай һәм Хохлово авылы картларының сөйләгән риваятьләре бу сүзләрнең дөреслеген расларга һәм Иске Кырлай тарихын тагын да ачыкларга ярдәм итте.

Хәзер берәз тарихка күз төшерик. Урыс патшасы Явиз Иван гаскәрләре 1552 елның 2 октябрендә Казанны алып, жимерәләр, халкын суеп, үтереп бетерәләр. Үзенең вәхшәтлегә буенча Казан алыну, Римның Карфагенны, варварларның Римны жимереп талавы, испан конкистадорларның Америка индеецлары дәүләтен тар-мар итүе, тәре походлары, Хиросима һәм Нагасаки һәлакәте кебек тарихның иң дөһшәтле вакыйгалары белән тиндәш.

Шундый гарасаттан соң урыс хөкүмәте Казан ханлыгы, аның барлык халкы үзенеке булды дип ышана. Хәзер күбрәк ясак жыярга һәм хакимлек итәргә генә калды дип уйлый. Ләкин хәл башкача була. Урыс патшасы татарның дәүләтен кире кайтарырга дөрте һәм кодрәте, көрәше сүрелмәячәкне аңламый.

1552 елның көзендә урыс түрәләре Казан тирәсеннән берәз ясак жыя алалар. Ә 1553 елның язында Арча һәм Чирмеш якларында урысның ясак жыючыларын үтерәләр, халык басып алучыларга каршы чыга. Иделнең югары агымында Сундыр, Чалым тирәсендә, Казан янындагы Биектауда, Мишәнең югары агымында зур ныгымнар төзеп, татарлар, чуашлар, марилар, арлар басып алучыларга каршы азатлык сугышына күтәрелә.³

1553 елның җәендә Явиз Иван хөкүмәте ханлыкны тулысынча буйсындыру өчен яңа сугыш башлый. Башта бу сугышта күп кенә урыннарда татар, чирмеш, ар, чуваш халыклары җиңүгә ирешә. Ләкин урысларга өстәмә көчләр килеп тора, элекке ханлык халкының үзекләштерелгән хәрәкәте булмый. Урыс гаскәре җиңеп чыга. И. Ф. Мстиславский җитәкчелегендәге урыс гаскәре 22 волостны жимерә, яндыра, талый, йөзләгән авыл хәрабә хәленә килә. 6000 ир 15 000 хатын-кыз һәм бала-чага әсирлеккә алына. Урыс жирләренә жибәрә алмагач, алар арасында эпидемия башлана һәм барысын да кырып бетерәләр. Кырлар, елгалар, күлләр мәет белән тула. 1556 елларда Арча ягы тагын баш күтәрә. Русларның В. П. Морозов җитәкчелегендәге гаскәре яңадан Арча ягын, Чирмеш урманнарыннан Камага кадәр (бүе 300, иңе 200 чакрым) араны канга батыра. Урыс гаскәре һәр авылга кереп, ирләрне үтереп, мал-туарны алып китә, кыра, яндыра. 15 000 хатын-кыз һәм бала-чаганы әсирлеккә алып, урыс иленә озаталар.⁴ Иделнең югары агымындагы урыс шәһәрләре, авыллары әсир татар хатын-кызлары, балалар белән тула.

1553—1557 елларда татар, чирмеш һәм ханлыкның башка халыклары бар да — ир-аты, хатын-кызы, карт-карчыклар, бала-чагаларга кадәр яулап алучыларга каршы сугышка чыга. Халык дистә меңәрләп һәлак була. Урыс гаскәрләре дә кеше ышанмаслык санда һәлак булды, дип яза гаскәр башлыгы Курбский.

Бу басып алу сугышлары нәтижәсендә татар халкы үзенең иң газиз әйберсен — дәүләтен югалта, йөзәр меңләп кешесә кырыла; йөзәрләгән авылларның урыннары гына кала, күп авыллар кеше яшәмәслек хәлгә килә; икмәк, терлек, байлык талана. Халыкның мәдәнияте, мәгърифәте юк ителә; галимнәре, җитәкчеләре, һөнәрчеләре үттерелә. Казан тирә-

сендәге 40—50 чакрым әйләнәдән татар куыла, алар урынын урыс басып ала.

Көче сынса да, ханлык халкы баскынчыларга каршы көрәшкән туктатмый. Көчләү, корал көче белән тулысынча буйсындыра алмавына ышангач, урыс хөкүмәте халыкны рухи буйсындыру чараларын эзли башлый.

Рус патшасы идеологлары жирле халыкны православие диненә күчерү белән буйсындырып булыр дигән карарга киләләр. Шулай итеп православие рус дәүләтенең башка дәүләт һәм халыкларны талау коралына әверелә. Казан ханлыгы халкын бастыруда чукундыру аркылы урыслаштыру төп сәясәт итеп алына.

1555 елда митрополит Макарий һәм патша хөкүмәте Казанга архиепископ итеп билгеләнгән Гурийны озату тантанасы оештыра. Чукундыручылар гаскәрен чиркәү чаңнары кагып, тәрә, иконалар күтәрәп, чиркәү җырлары җырлап озаталар. Шул көннән башлап Казан жирендә яңа гарасат-чукундыру сугышы башлана.

Икенче бер чара да табыла — басып алуучыларга шул заман маңкортлары — үз туган халкына, ата-анасына хыянәт итеп, урыс ягына сатылган морзалар, әтрәк-әдәмнәр, теләктәшлек итә. Болар үзләре генә чукунып калмый, патшага һәм православие башлыкларына турыдан-туры ярдәм итә.

1557 елдан башлап татар җирләрен өлешү башлана. Иң яхшы җирләр патшага, аның наместнигына; 1553—1557 еллардагы сугышларда катнашкан урысларга, чиркәү-монастырьларга, патша ягына чыккан хыянәтчеләргә, боярларга, чукунучыларга бирелә. Дворяннарга гына да бер ярым миллион дисәтинә жир өләшелә. Казан ханлыгы җирләренә гаскәрләр, чукундыручылар артыннан урыслар агыла башлый. Аларны чуваш, татар, чирмеш, ар халыклары корал белән каршы ала. Ике яктан да корбаннарның иге-чиге булмый.

Шунысы кызганыч, Рус дәүләтенең әлегә басып алу сугышларын рус һәм совет тарихчылары Казан җирләренә прогресс алып килү дип аңлатып килделәр һәм, ни гажәп, мәктәп дәреслекләрендә бу әле дә шулай шәрех ителә.

Казанны алу һәм аннан соңгы 1553—1557 еллардагы сугышлардан соң, Казан тирәсенән татарлар куылып, авыллары жир белән тигезләнгәч, Кырлай Казан ягыннан килгәндә, беренче татар авылы булып, чик буенда калган. Бу тирәдәге авыллар һәм Кырлай үзе дә бик борынгы чорда, Болгар ханлыгы заманында ук утырган булырга тиеш. Нәхәлдә, аларны Иске Казан шәһәрәннән борынгырак дип санарга нигез бар. Бу гарасатларда Кырлай авылы нинди кодрәт белән сакланып калгандыр, монысын инде тарих белә. Шунысы билгеле, урыс гаскәрләре Арчаны алырга барганда, авылга да «тиеп» узганнар, бу чакта Кырлайның күп кешеләре һәлак булган.

XVI гасыр ахырында бу жиргә Нижний Новгород помещигы Хохлов килә. Ул Кырлай авылына терәтеп, үзенең крепостнойлары өчен Хохлово авылын салдыра. Халыкның жире кысрыклана, авылга 293 чирек (бер чирек-ярты гектар чамасы) чәчүлек һәм урман үскән җирләр кала. Тәквиль һәм Чепай морзаларының да 14әр чирек кенә җирләре кала.⁵

Урыс арасында калган Кырлай халкының чукунмыйча калуы гажәп зур батырлык. Чөнки чукундыруны архиепископ Гурий коточкыч алымнар белән үткәрә. Авылга чукундыручылар килә. Чукунучыларга акча, киём, эчемлек бирәләр. Карышучыларны карательләр кыйный, жәзалый, үтерә. Чукунмаучыларны жәзалар өчен кибән зурлыгында учаклар яна, казаннар кайнап, табалар кызып тора. Үлем куркыта — чукунучылар була. Ләкин алар христиан динен алган булып кыланалар да, яшерен генә үз диннәрен тоталар. 1591 елда Казан архиепискобы Гермоген яңа чукунганнарның мәселманнар белән аралашып яшәве, ислам динен тотулары турында хөкүмәткә әлэк яза. Моңа җавап итеп, патша Федор Ивановичның 1583 елның 18 июлендә дәһшәтле указы чыга. Христиан динен тотмаучы керәшеннәргә карата иң каты чаралар күрергә кушыла. Андыйларны «төрмәгә утыртырга һәм кыйнарга, тимер һәм чылбыр белән богауларга» әмер бирелә.⁶

Тора-бара Кырлайда вакыйгалар болайрак була. 1681 елның маенда патша татар морзаларын чукундырырга, ә чукунмаганнарның җирләрен алырга дигән указ чыгара. Морзаларга чукуну өчен ярты ел вакыт бирелә. Петр I заманында исә чукундыру һәм татарларны жәберләү тагын да көчәя. XVII гасыр ахырында, Кырлай янындагы Хохлово авылы помещик Озеровка күчә, ул яңа крепостнойлар китерә, авыл зурая. 1704 елда ул Хохлово зур чиркәү салдыра. Килмешәкләрдән Кырлай халкы зур жәбер-золым күрә — балаларын урлап алып китеп чукундыралар, мәчетләрен җимерәләр, зиратны мәсхәрәлиләр, авылга дуңгызлар кертәләр.

1713 елның 3 ноябрендә Петр I татар морзаларын чукундыру турында тагын указ чыгара. Морзаларның күбесе чукуна, чукунмаганнары жирсез калып, «чабаталы морза»га әверелә. Бу бәладән җирләре аз булуга карамастан, Кырлай морзалары — йомышлылар да (урыннарда хөкүмәт йомышын үтәучеләр) дә котыла алмаган.

Билгеле булганча, Казан ханлыгы биләмәләре булган жирләрдә, шул исәптән, Арча төбәгенә дә, халыкны чукундыру белән бәйләнгән күп бәла-казалар килгән. Патша хөкүмәте басып алынган халыкларның рухын сындыру, чукундыру өчен берсеннән-берсе дөһшәтләрәк указлар кабул итеп торган. Казан миссионерлар хәзерләү үзәгенә әйләндерелгән. Бөтен жирдә, бигрәк тә 1738 елдан соң, Казанга архиепископ итеп Лука Канашевич жиберелгәч, мәселманның кысу, мәсхәрә итүенә яңа этабы башлана.

1743 елда Казан өязендә 536 мәчет булып, 1755 елга кадәр шуның 418 е жимерелә, шул исәптән, Галич юлындагы 17, Алат юлындагы 91 мәчетнең һәммәсе юк ителә. Жәри юлында 97 дән — 1, Ногай юлында 135 тән — 52, Арча юлындагы 192 мәчеттән 65 е генә сакланып кала⁷. Халык намазны качып, шалашлар корып, урманнарда укырга мәжбүр була.

Менә шундый шартларда урыс авыллары уртасында калган Кырлай авылы мәселманның хәле искиткеч авыр була. Моның өстенә 1744 елның язында чукунудан баш тарткан авылларны урыныннан сөрү компаниясе башланып китә.

Власть вәкилләре, солдатлар язгы чәчү башланып алдынан авылга килеп, халыкны куа башлыйлар. Ирләргә кулга алалар, хатын-кызларны кырга чыгармыйлар. Чәчү вакыты үтә, кырлар буш кала, ачлык башлана.

Жирсезлектән, чукундырудан, вөжданын мыскыл итүдән гажиз булган Кырлай халкы туган-үскән жирен, Болгар заманыннан ук яшәгән изге туфрагын, бабаларының изге зиратларын калдырып, яңа жиргә күченергә карар итә. Бу 1744—1745 еллар тирәсендә булырга тиеш. Чөнки, тарихи документлар буенча, Пугачев сугышы вакытында Хохлово авылы янында Кырлай авылы булу турында мәгълүмат юк инде.

... Карар итүен иткәннәр бабайлар, ләкин кая барырга? Казансуның түбән агымын тулысынча урыс килмешәкләре баскан. Казансу буйлап югары китеп эзләп карасаң гына инде. Авыл жыены жыеп, урын карарга берничә кешене чыгарып жиберәләр кырлайлылар. Юлчылар Себер юлы буйлап Казансуның югары агымына таба күтәреләләр.

Себер юлыннан читкәрәк китик, тынычрак булып дип, Кырлай кешеләре Казансу кушылыдыгы булган Ия суы буйлап юлларын давам итәләр. Түбән Мәтәскә һәм Югары Мәтәскә исемле мәселман авылларын узгач, шактый зур урман. Урман бетүгә, Ия суы ярларында чишмәләр челтерәп аккан матур урыннар башлана. Яр буйларында урман-кырлары да бар. Берсеннән берсе ерак түгел ике зират та күренә. Димәк, элек бу урында авыл булган.

Кая киткән бу авыл? Мин аның тарихы белән кызыксындым. Хәл болай була: 1555 елда рус миссионерлары гаскәр белән Әзәк авылын чукундырырга килә. Әзәк халкы каршылык күрсәтә, аларга ярдәмгә тирә-як авыллардан да кешеләр килә. Әзәк белән Иске Иябаш арасындагы коры елга буенда урыс гаскәре белән сугыш була. Бик күп кан коела, кан елга булып ага. Шуның өчен халык бу елганың исемең Кан елгасы дип атаган. Миссионерлар Әзәк авылын шулай чукундыралар. Ә Иске Иябаш авылы буйсынмый, аларны бары тик 1740 елда гына чукундыра алалар. Әзәктән түбәнрәк хәзерге Кырлай урнашкан авыл халкы да баш бирми. Ләкин урыс отрядлары кабат килеп көчли башлагач, бу авыл халкы илен, жирен ташлап, Ык буена китә. Авыл китә, исеме дә онытыла, истәлек булып зират кына кала. Күп еллар үткәч, бу авыл урынына чирмешләр килеп утыра. Ләкин урманнар сирәгәйгәч, алар да икенче тарафларга күченеп киткәннәр. Шулай итеп, бу жирдә ике зират кына кала.

Кырлай кешеләренә бу урын бик ошый. Авылга кайтып, халыкка сөйлиләр. Халык күчәргә риза була. Зур кыенлыктар белән, шушы урынга барып урнашыр өчен, властьлардан рөхсәт алына. Күченү авыр, газаплы була. Башта землянкаларда торалар. Аннан берәм-берәм өй салып чыгалар. Берничә елдан авыл тернәкләнә.

Акрыялап авыл ныгый, халкы үрчи. Соңга таба Кырлай кешеләренә бер төркеме күчеп, Ия суы башында Яңа Кырлай авылына нигез салалар. Берәздән Көөк авылының нигезе корыла. 1880 еллар тирәсендә Иске Кырлай һәм Мөндеш авылы кешеләре башкорт иле тарафындагы Аксун, Шаран якларына барып, Айдагол авылына нигез салалар. Ул авылга Иске Кырлайдан 33 ир-ат һәм 17 хатын-кыз күчеп китә.

1870—1871 елларда Түбән Әзәк, Югары Әзәк, Иске Иябаш авыллары тулысы белән Ислам диненә кире кайта. Керәшен чорының истәлегә булып «Кан елгасы» дигән атама, керәшен зиратлары гына торып кала.

Үзеннән өч авыл бүлеп чыгарса да, Иске Кырлай 1885 елда 2 мәчетле, 91 хужалыклы, 611 кешеле таза гына авыл була. Аның 1116 дисәтинә жире булган. Халыкның төп һөнәре игенчелек, терлек асрау. Көзен-кышын Кырлай халкы тула, киндер сугу өчен кылыч бәйләп сата. Сәүдә белән шөгыйльләнәп, баеп китүчеләр дә була. Әйтик, Камали хаж исеми Кырлай кешесе Троицкий ягына күчеп, зур бай булып, гомере буенча кое казатып, юл-күперләргә, зиратны тәрбия итеп тору өчен авыл халкына ярдәм итеп, акча биреп тора,

ХІХ гасыр ахырында авылда мәдрәсә ачыла. 1915 елда анда укытырга алдынгы фикерле мегаллим, соңыннан Мөселман социалистлар комитеты житәкчеләреннән берсе Кыям Юлдашев килә. Революциядән соң беренче совет мәктәбен дә ул ача.

Кырлай халкы үзенең элекке урынын беркайчан да онытмаган. Ул халык күңелендә риваятьләр булып сакланган. Аларда сөйләнгәнчә, Пугачев явы авылга якынлашкан, Кырлай ирләре аның янына барып, Хохлово алпавытының элек Кырлай халкын ничек жәберләвен сөйлиләр. Пугачев, Хохловога үзенең сугышчыларын жибәреп, алпавытның мөлкәтен алдыра.

Тагын бер кызыклы мәгълүмат бар. Кырлай халкы хәзерге, яңа урынга күчеп киткәч, Хохловога бәла-каза еш килә. Башта мал үләте чыгып, терлек-туар кырыла. Берничә елдан кеше үләте чыгып, бик күп халык үлә. Өстәвенә авылда бер-бер артлы зур янгыннар чыгып, мал-мөлкәт күккә оча. Урыс картлары моны үзләренчә юрыйлар: «Безне Кырлай кешеләре каргап китте, картларын алып килеп, дога укытыйк нигезләренә»,— диләр. Шулай эшлиләр дә. Берничә урыс Кырлайга килеп, ялынып-ялварып картларны Хохловога алып китә. Картлар урысларның сүзләрен тыңлап, ата-бабаларының изге зиратына барып, дога укып кайта. 1860 елга хәтле Хохлово кешеләре Кырлай картларын шулай ел саен дога укырга килеп ала торган була.

... Иске Кырлай һәм башка Казан арты авыллары тарихы буенча күп материал тупласам да, Кырлайның борынгы урыннарында булганым юк иде. 1991 елның жәендә бу морадыма ирештем. Тәкәрлекләр кычкырган эссе көннәрнең берсендә мин ата-бабаларыбыз нигезенә барып чыгасы иттем. Хохлово авылы картлары белән сөйләштем. Күбесе Кырлай авылы турында берни белми. Бәхетемә Хохлово һәм Кырлай тарихын яхшы белүче, 80 яшьлек Краев Егор Семеновичка туры килдем. Күп нәрсә сөйләде. Кырлай авылы, аның зират урыннарын күрсәтте. «Элегрәк зиратта ике борынгы кабер ташы бар иде, хәзер юк инде, зират өстенә иген чәчелә»,— диде Егор Семенович.

Заманында 250 хужалыгы булган Хохловода бүген 37 йорт бар. Халкы — карт-карчыклар. Яшьләр анда тормый диярлек. Картларның да кышка күбесе Казанга китә. Авылда сугыштан соң бер йорт та салынмаган. Авыл тәмам картайган, бөкерәйгән.

... Мин Хохловоны чыгып, ата-бабаларыбызның кан-яшьләре белән сугарылган Кырлай авылы урынына кабат барасы иттем. Авылны чыгуга Өнсә елгасы, аны кичеп берәз баргач, саф сулы, тәбәнәк ярлы Кырлай елгасы агып ята. Менә бу урында Кырлай авылы, минем бабаларым яшәгән. Алар монда 400 елдан артык гомер кичергәннәр: балалар үстергәннәр, жир сөргәннәр, иген иккәннәр, дошман килсә, яу чапканнар. Балаларымның 200 еллап гомере чукундыруга каршы көрәшеп үткән. Никадәр көчләр булса да, авылым иманын сатмаган, рухы көчле булып калган. ... Мин уйга калып басып торам. Баш очымда тәкәрлекләр елый. Нәкъ Ия суы буендагы Кырлаебыздагы кебек. Ирексездән: «Әллә безнең бабаларыбызның рухы тәкәрлекләр булып безгә аваз сала микән дип»,— уйлап куясың. Аларның моңлы тавышы күңелемне әллә ни эшләтә. Әллә шулай чукундыруга алып кителгән Кырлай баласының ерак гасырлар аша ялварулы үксүе, сөрелеп китүчеләрнең елавы ишетелә микән? Тамакка төер, күзгә яшь тыгыла. Дулкынланып утырган иген басулары эчендәге борынгы зиратлардан ата-бабаларыбыз: «Ник безне оныттыгыз, ник догасыз яткырасыз?» — дип оран сала кебек. Шул вакыт тиз генә туган авылыма йөгереп кайтасым һәм авылдашларыма кычкырасым килә:

— Әйдәгез, туганнар, әби-бабаларыбызның изге туфрагына барыйк, сәждә кылыйк!

ГАБДЕЛБӘР ФӘЙЗРАХМАНОВ, тарих фәннәре кандидаты.

ИСКӘРМӘЛӘР

¹Кара: СССР Фәннәр Академиясе Казан Фәнни үзәгенең Тел, әдәбият һәм тарих институты архивы. Фонд 96, тасв. 1, дело 14, 16 б.

²Писцовая книга Казанского уезда 1602—1603 гг. Казань, 1973, с. 221.

³Кара: Царственная книга. Санкт-Петербург, 1886, 335 б.

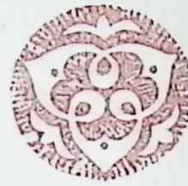
⁴Соловьев М. М. История России. II том. Санкт-Петербург, 1904, 88—89 б. б.

⁵Борынгы актларының үзәк дәүләт архивы (БАУДА). Фонд 1202, 64 том, 222 б.

⁶А. Мажаровский. Изложение хода миссионерского дела по просвещению иноверцев с 1552 по 1867. Казань, 1870, 24 б.

⁷БАУДА. ф. 248, тасв. 1202, 64 к., 222 б.

ТӨРКИ ТАМГАЛАР

Элек-электән аерым шәһәрләрнең үз тамгалары — герблары булган. Хәзер дә һәр яңа шәһәр үзенә тамга кабул итә. Хәтта аерым илләрнең дә махсус тамгалары бар. Латинча «S» хәрефен ике туры сызык кисеп төшкән тамга Америка Кушма Штатларыныкы. Тагын әле һәр илнең үз гербы, үз байрагы була... Ә бит боларның барысының да ерак бабалары — тамгалар булган. Биредә исә сүз төрки тамгалар турында барачак. Аларның тарихы төрки халыклар тарихы кебек үк озын һәм катлаулы. Әлегә кадәр бу мәсьәләгә, ягъни тулаем төрки тамгаларга багышланган махсус хезмәтләрнең дөньяга күренгәне юк.

Тарихта мәгълүм булганча, төрки халыкларда һәр ыруның, кабиләнең, нәселнең һәм токымның үз тамгасы булган. Шуңа күрә кайбер этнонимнар тамга исеме белән йөртелә дә инде. Кагыйдә буларак, тамга-ыру исемнәреннән борынгырак. Казакъларда, мәсәлән, балталы ыруның тамгасы — балта, баганалы ыруның — багана, жалаер ыруның — «өч теш», соңга таба тарак, ягъни ял аера торган эйбер булган. Казакъларның сиргеле ыруының тамгасы — бозау һәм колын башына анасын иммунсен өчен кидерелә торган жайланма — сирге (татарча — борындук) булган.

Чәнечкеле ыруы чәнечке тамгасы йөрткән. Ашамайлы ыруының тамгасы ашамай (дөя ыңгырчагы) дип аталган. Абакларның исә уртасыннан бүленгән параллелепипед — казакъча «абак-тамга» дип йөртелгән.

Дөньяга тамга сүзенен бик ерак «бабасын» тирбәтеп үстергән бишек, мөгаен, борынгы шумер теледер. «Әлбәттә, тәүге буын буларак, әлегә «бабайның» исеме ул чакта башкача яңгыраган. Шумерлар утта яндырылып ясалган таблицалы балчык тактаны ДОБ дип атаганнар.

Төрки халыкларда исә борынгы шумер сүзе «ДАП», «ТАП» формасы алган һәм еллар узу белән язма билгене, басма галәмәтне аңлата башлаган. Яндырылган балчык таблицалар формасы ТАБЛА, ДАБЛА дигән сүзләрдә дә сакланган. Беренчесе төрекчә — подносны (савыт-саба, аш куеп йөртә торган эйберне), гомумән, яссы нәрсәләргә, икенчесе исә кырым татарлары телендә шулай ук подносны белдерә.

ТАБА сүзенен дә шул тамырдан ясалганын сиземләү кыен түгел. ТАБАК (аш табагы, бер табак калай, бер табак кәгазь дигәндәгә) сүзе дә шул борынгы чор истәлегә.

ТАП сүзе чыгытай телендә басма нөсхәне — оттискны аңлата. Димәк, ул латин һәм грек телендәгә ТИПУС, ТИПОС дигән сүзләр белән бер туган. Татар телендә бу сүз актив кулланыла. Таплы киём, исеменә ТАП төшергән, намусын таплаган, тапланып беткән дигәндә без энә шул сүз белән кабат-кабат очрашабыз.

Аяк табаны, чана табаны дигәндәгә ТАБАН сүзе дә шул еракта калган еллар хәтирәсен саклый. Безнең өйрәнү объекты булган «тамга» сүзенен дә жеп очы энә шул утта яндырылып ясалган таблицалы балчык тактаны аңлаткан «деп», «деб» сүзеннән хасил булган ДАП, ТАП сүзләренә барып тоташа. Ул төрки халыкларда яңа мәгънә алып, ТАБАА, ТАМБА, ТАМГА, ТАБГА, ДАМГА формаларында яңгырашка ия булган.

Әйе, тамга сүзенен төбөндә чыннан да шумерларга кадәр үк кулланылган ТӨП (ТУП) сүзе ята. Ул чакта да бу сүз төп дигәнне, нигезне, яссылыкны аңлаткан. Ә ул яссы эйбер утта кыздырылып эшлэнгән. Димәк, «тамга» сүзе дә утка бәйләнешле.

Әйе, бик борынгы заманнарда ук төрки халыклар шәхси һәм хосусый милек эйберләрен билгеләп кую өчен аерым тамгалар кулланганнар. Ул һәр төрле эйбергә, жир, урман, болын чикләренә, урмандагы умарта урнашкан агачларга, хайваннарда, хәтта кош-кортларга да салынган. Шул чорлардан хәзергә жанлы төрки телләрдә дистәләгән мәкальләр сакланып калган. Татар теленнән мисаллар китерик: «Ары урак, бире чалгы», — дигән әйтем энә шул чор ядкаре. Жир биләмәләре чигенә куелган тамгалардан чыккандыр ул, буш жир калмаганны

дигән такмак сунарчыларда юкка гына тумаган, билгеле. Ул, күрәсен, йорт үрдәге атып кайткач әйтелә торган булгандыр...

Төркиядә яшәүче төрекмәннәрдә угызларның (огуз) ыру тамгалары әле хәзер дә сакланып калган. Алар мөгезле эре терлеккә һәм дөяләргә шул тамгаларны салалар. Хәтта, аларны ниндидер зыян килүдән саклану әйбере, ягъни тылсымга ия итеп тә кулланылар. Борын-борыннан угызларның ыру тамгалары ыру милке билгесе буларак кына түгел, ә бәлки мөгәзиләткә көчкә ия ыру символы буларак та әһәмиятле. Шул заманнарда инде аларны үзгәрткән төрлө зыяннарда, бәхетсезлекләрдән, чирләрдән саклаучы сыйфатында кулланып гадәткә калган. Бу угыз тамгалары хәзергә терлекләрдә дә очрый.

Дөрестән дә, кайбер тамгаларга билгеле бер мәгънә салынган. Патшаларның да, ханнарының да үз тамгалары булган. Жужи ханның тамгасы өзәңгә, мәгълүм Сәхиб Гәрәй ханның өч таш (сөңгә) булган. Аксак Тимер тамгасы, мәсәлән, өч бөжрә булган, ул жир, су, һава хуҗасы дигәнне белдергән.

Борынгы Болгар шәһәрләрендә тамгалы мөһерләренң еш табылуы, тамгаларның болгарларда эш кәгазьләрендә дә еш кулланылуы турында сөйли. Соңыннан ул мөһерләргә исемнәр языла торган булса да, аларның функцияләре үзгәрмәгән.

Барлык төрки халыкларда да диярлек ай тамгасы бар. Бик борынгы заманнарда киләдер бу. Шуңа күрә Кояш белән бергә Ай да, йолдызлар да кешеләренң тамгалары булып киткән, алай гына да түгел, күп кенә көньяк илләренң гербында һәм байракларында да урын алган.

Чүкәч һәм урак тамгалары да күп таралган халыкта. Тимерчеләр һәм игенчеләр тамгасы булгандыр алар. Чүкәч хәзер пролетариат, эшчеләр сыйныфы тамгасы буларак билгеле.

Элек электән бер гаиләдәге, бер нәселдәге тамга буыннан буынга сакланып килгән. Ләкин аерылып башка чыккан улының тамгасы атасыныкынан аермалы булган. Хуҗалык бүтән бит... Атаныкы белән буталмасын өчен ул төп тамырга үзгәреш керткән, төп тамгадан өстәмә, астамы сызык арттырган.

Гаилә тамгасы һәр гаилә өчен бер булган. Гаилә эчендә берәүнең дә шәхси тамгасы булмаган. Ике йортка бер «кисәү» ярамаган. Минзәлә, Актаныш, Мөслим, Сарман, Бакалы, Шаран һәм башка район авылларында төп тамгалар 10—15—20 дән артмый. Гадәттә «без башкорт таифәсеннән» диючеләренң нигез тамгалары бер төслерәк, «без Казан кешесе» дип аталучыларның да тамгаларында охшашлык бар. «Без типтәр булганбыз» дип сөйләүчеләренң дә тамгалары нигездә бер тамгадан таралган. Димәк, һәр гаилә, башка чыккач, төп тамга нигезендә үз тамгасын булдырган. Ул тамга һәркайда юридик көчкә ия булган. Шушы рәвешчә, кайбер тамгалар өстәмә сызыклар белән чуарланганнар һәм ул, үз исемен югалтып, аңлаешсыз бер билге булып кына калган.

Мәсәлән, Сарман районының Сарайлы авылында төп тамгалар егермегә якин. Ә менә атка салына торган тамга берәү генә булган. Аны гадәттә атның арт боты өстенә, кыздырып басканнар. Ул тамга тимердән ясалган һәм авыл старостасында сакланган.

Тышкы төсә, ясалы кыяфәте буенча тамгаларның төрлө халыкларның рун алфавиты хәрәфләренә охшашлыгын күрү кыен түгел. Аларның элементләре турында да теге яки бу дәрәжәдә фикер йөртәргә мөмкин. Белем — әлифбадан башлана дигән. Ә әлифба? Хәрәфләрдән генә дип әйтү дөрес булырмы? Бәлки ул, әнә шул тамгалардан башлангандыр да. Елгалар да бит чишмәләрдән башланалар, ә чишмәләр әллә каян, тирән жир астынан башлана.

Тамга — хәзергә алфавитлар белән пиктография язуы арасындагы ышанычлы күпер түгелме? Бөтен алфавитларның элгәре булган финикиялеләр алфавитына күз салсак, андагы хәрәфләренң барысы да тамгаларга охшаш икәнлеген күрәбез. Бу хәрәфләр дә, тамгалар кебек үк, аваз гына белдереп калмый, ә бәлки ниндидер мәгънәгә ия булган исем йөртәләр.

Чыңгыз ханның көнбатышка походлары заманында армиядә «бекоул» дип аталган махсус хезмәт урыны булган. Аңа гаскәриләргә ашамлык-эчемлек, киём-салым бирү, кулга төшкән малны саклау, бүлү һәм бу әйберләргә тамга салу йөкләнгән булган.

Тамгачылар төрки халыкларның барысында да булган. Аларның исемнәре топонимиядә дә сакланып калган. Мәсәлән, Идел буенда XV—XVI гасырларда Лаеш юлыннан ерак түгел, нугай юлы өстендә «Тамгачы» авылы булган. Балкан утравында гоманлы төрекләр истәлегә буларак, Дамгажи (тамгачы) дигән авыл һәм жир-су атамаларын очратырга була.

Кыргызстанның Иссык-Күл өлкәсендә хәзер дә Тамга исемендәге курорт бар.

Казакъстанда, Алма-Ата шәһәреннән төньяк-көнбатышка 160 чакрым ераклыкта, стenalары борынгы сурәтләр, тамгалар тулы Тамгалы (казакъча Таңбалы) тарлавыгы мәгълүм.

Ленинградта хәзер дә Таможня тыкрыгы сакланып калган.

Кош тәпие үзен хәтерләткән тамга һәр халыкта да бар. Пермь өлкәсенң игенчелек белән шөгыльләнүче рус крестьяннарында, мәсәлән, XVII гасырда шундый тамганы «саескан эзе» (тәпие), Орел шәһәрендә шундый ук билгене «тавык аягы» дигәннәр. Березовка остякларында ул «шоңкар аяк», ә Тобол (Тубыл) татарларында (Бабасын волосте) «казаяк» дип аталган. Мондый тамгалар Төмән якларында күп очрый.

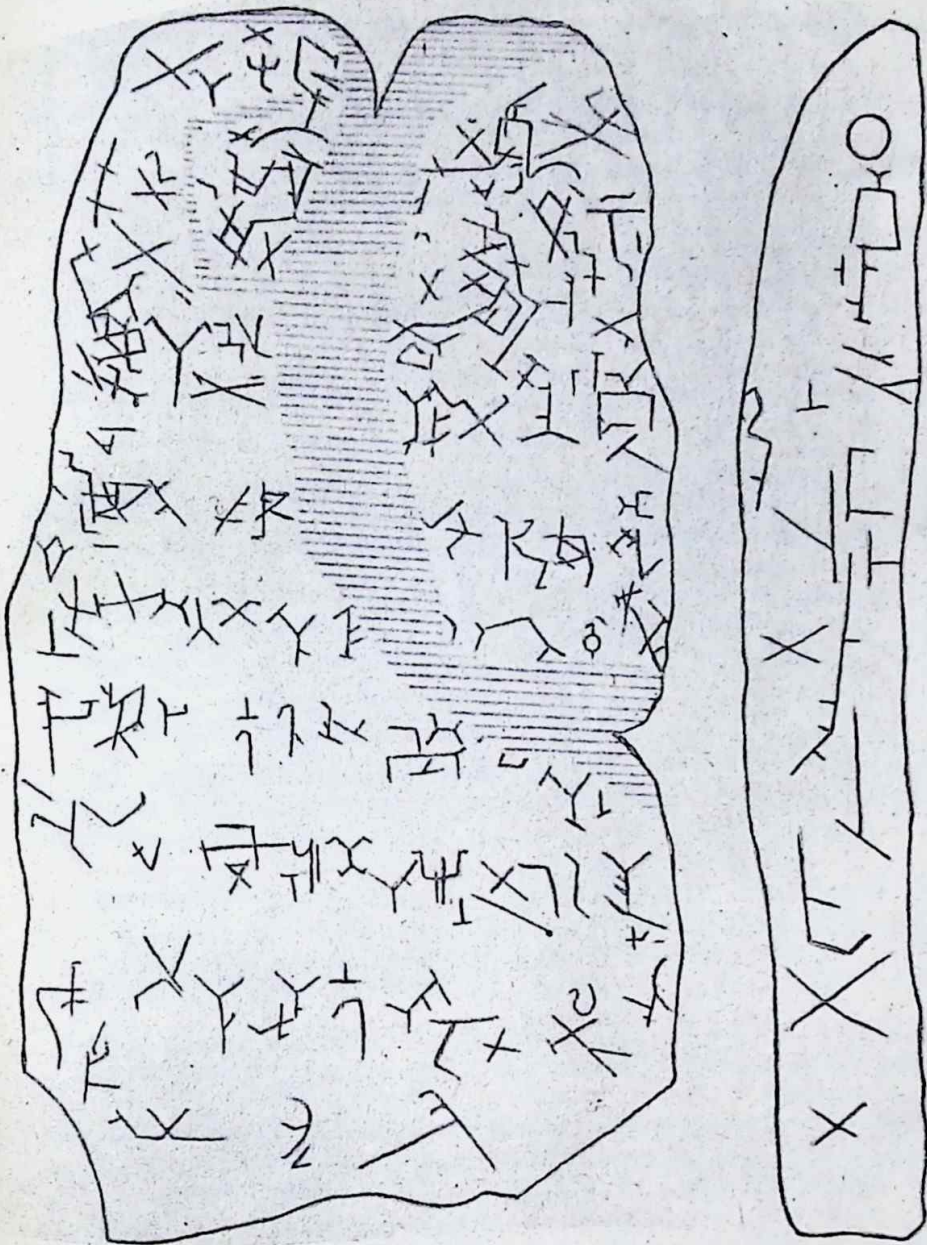
Татарларда, башкортларда, казакъларда бу тамганы «казаяк» диләр. Ул борынгы халыкларның әлегә кошларны олылавы турында сөйли, шуңа күрә тотем буларак әлегә кошларның аяк эзләре тамга булып таралуы бер дә гажәп түгел. Бу тамга һәрхәлдә иң борынгылардан, иң искеләрдән санала ала.

Идел бие, Урал, Себер һәм Кавказ буйларында яшәүче барлык халыктарда диярлек ук-жәя, балта, бура, дага, дуга, ишек, кузла, пычак, сука, сәнәк, тарак, теш, урак, чүкеч, әвернә кебек тамгалар булган.

Гадәттә гражданлык хәле актлары, никах һәм талак, тамгалар белән рәсмиләштерелгәннәр. Укый-яза белмәүчеләр никах һәм талак вакытында шаһит буларак үзләренең дәфтәрләренә «фәлән углы фәлән тамгам салдым» дип махсус рәвештә язып куелган.

Халык тамгаларны алфавиттан иртәрәк куллана башлаган. Дөрөс, бер алфавит икенчесе белән алышынганда беренче алфавиттагы хәрефләр (аерым кешеләрнең исемнәре, атасының исемнәре, туган, торган шәһәрләренең баш хәрефләре) тамга хәлендә сакланып калырга мөмкин.

Тамга рәвешендәге хәрефләр (яки тамгалар) сугылган әйберләр безнең илебездә төрле төбәкләрендә, Болгариядә (Абоба-Плиска), Венгриядә (Сент-Миклош) табыла.

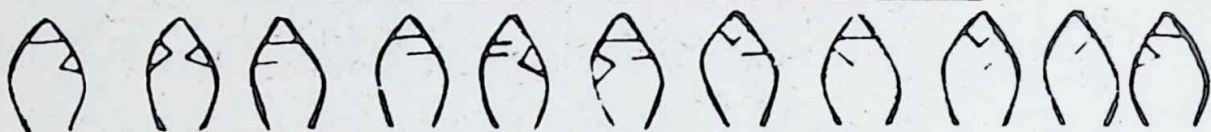
Тамга басылган яки сәер язулар язылган балчык, алтын-көмеш савытлар байларның, ханнарның, мал-мөлкәте, зиннәтле савытлары гына түгел, алар борынгы бабаларыбызның гажәп талантлы булулары турында да сөйләләр. Алар төрки халыкларның да үз язуы булуның тарихи шаһитлары.

Тарихи документлардан, археологик истәлекләрдән күренгәнчә, төрки халыктар тамгадан бик күп гасырлар буена файдаланганнар. Аны куллану сферасы бик киң булган. Бу бигрәк тә хосусый милекчелек барлыкка килү белән аңлатыла. Чөнки һәр ыру, кабилә, гаилә өчен үзенең милкен билгеләү хакында туган. Ә инде язу-сызу эшләре башлангач, сәүдә һәм дипломатик мөнәсәбәтләр тугач, документларга, әйберләргә үз тамгасын салу гадәте кәргән. Башкортлар, мәсәлән, хәзер дә имзаны «култамга» диләр. Укый-яза белмәүче татарлар алардан XX гасырның 30 елларына кадәр актив файдаланганнар.

Төп (нигез) тамгаларның исемнәреннән күренгәнчә, тамга иттереп кеше үзе күрәп белгән эш коралларының, өй кирәк-яракларының гадиләштерелгән сурәтләрен алган. Тамгалар да халыкның тарихын үзенчәлекле итеп сөйли беләләр, аларның көнкүреше, һәвәсләкләре турында мәгълүмат бирәләр.

Биринчи һәм бозну коллаларына САЛЫНА ТОРГАН ТАМГАЛАР

Балта, дага, пычак, сәнәк, тарак, теш, тырма, ук, сөңге, әвернә, чүкеч, өзәңге кебек бик борыңгы заманнарда килә торган тамгаларның һәр халыкта диярлек булуы бер дә гажәп түгел. Божра, таяк, тәре, агач чүкеч, кисәү кебек тамгалар да уртак. Аларның фәкәт исемнәре генә төрлечә әйтелә.

Божраны, мәсәлән, казакълар «дөңгәлек», төрекмәннәр «халка» диләр. Тәре билгесе төрекмәннәрдә «атанак» дип атала. Сүз уңаенда аларда «берче» тамгасы барын да әйтеп үтик, берче-башы ыргаклы көтүче таягы, ул аның белән сарыкларны, бәрәннәрне аякларыннан эләктереп ала.

Борыңдык — татарларда да, казакъларда да бар. Ләкин казакълар аны «сирге» диләр. Казакъ далаларында үскән курай үсемлеге дә тамга булып киткән.

Казакъларның Аргын ыруы тамгасы бер-беренә бердәй куелган ике түгәрәк. Аны алар «күз тамга» диләр. Әйткәнбезчә, һәр тамганың төрле вариацияләре бар. Гадәттә алар нәсел, ыру, токым һәм жыен тамгасыннан үзгәргәннәр. Димәк, гомуми ыру тамгаларыннан гаилә тамгалары барлыкка килгәннәр.

Дөрес, ислам дине, гарәп алфавиты белән бергә кайбер тамгаларга яңа исемнәр дә килеп кергән. Әлиф, дал, нун, һәмзә кебек тамгалар энә шундыйлар. Аларны, дөресен генә әйткәндә, өр-яңа тамгалар дип тә әйтеп булмый. Чөнки еш кына гарәп әлифбасыннан алынган әлеге хәреф исемнәре таяк; дуга, дага, ыргак кебек борыңгы тамга исемнәренә эквиваленты булып киткәннәр.

XVII—XIX гасырларда Себердә яшәүче күп кенә халыклар тотемга ышануга нигезләнгән тамгаларны, нигездә, төрле хайваннарның һәм кошларның схематик сурәтеннән килә торган тамгаларны куллануларын дәвам иткәннәр.

Остяклар, якутлар, кетлар, селькупларның, мәсәлән, Болан, Аю, Көртлек, Чыпчык, Россомача, Кеш, Төлке, Тукран тамгалары булган. Шул бала-чага рәсемен хәтерләтүче тамгаларга карап кайбер галимнәр күп кенә халыкларның ырулары кайда яшәгәнлекләрен ачыклаганнар.

Кавказ халыкларында да тамга киң кулланылган. Кабардиннар, чиркәсләр, балкарлар, осетиннар һәм башкалар тамгаларны орнамент буларак та файдаланганнар.

Ташбака, кондыз, үгез башы, канатлы кош, лира — болар барысы да тамга да, орнамент та. Мондый тамгалар төрле каберлекләрдән табылган бронза һәм көмеш әйберләрдә дә, элекке өйләренә тәрәзә-ишәкләрендә дә, бизәнү әйберләрендә дә, палас һәм келәмнәрдә дә бар. Кунакка барган кабардиннар, мәсәлән, киткән чагында хужа йортының кунак бүлмәсе ишегенә үз тамгасын куеп китә торган булган. Ул инде кунак ашы кара-каршы икәнлеген аңлаткан. Үлгән кешенә кабер өстенә утыртылган ташка да мәрхүмнәң тамгасы салына торган булган.

1885 нче елда Казанда император университетының гыйльми археология, география һәм тарих жәмгыятьләре әгъзасы Е. Т. Соловьевның «Россиядә хосусый милек билгеләре» дигән тарихи-археологик очерклар китабы басылып чыга. Анда 6720 билге — тамга теркәлгән. Иң зур күпчелеге — татар тамгалары. Аларның саны 1384. Русларның 958, чувашларның — 978, мордваларның 276, чирмешләренә 86, вотякларның 54, зыряннарның 50, малороссларның 20, кыргызларның 38, калмыкларның 36 һәм башкортларның 3 тамгасы бирелгән. Кызганычка каршы, ул тамгаларның исемнәре бирелмәгән. Хәер, күп кеше аларның исеме дә белмәгән ич... Төп тамгага үзгәреш кертә-кертә берничә буыннан соң нигез тамга бөтенләй югалып калган.

Е. Т. Соловьев татар тамгаларын өч төргә бүлә:

1) Махсус сурәтләр һәм берникадәр теләсә ничек уйлап чыгарылганнары.

2) Гарәп алфавиты хәрефләреннән торганнары.

3) Кытай язуына туры килә торганнары.

Е. Т. Соловьев китабында болгар-татарларның йөзләп тамгасы китерелә. Ул тамгаларның кайберләрен борынғы болгар акчаларында да күрергә мөмкин. Бик җентекләп җыелган бу тамгалар махсус өйрәнелергә тиешләр, әлбәттә.

Миңа Кабарда-Балкарның башкаласы Нальчик шәһәрәндә крайны өйрәнү музеена кергәч, әлегә тамгаларга охшаш балкар тамгаларын күпләп күрергә туры килде. Алар ишеккә дә сугылганнар, беләктә дә бар. Чыннан да, Балкар тамгалары үрнәкләре Идел буе болгарлары тамгаларына бик тә охшаш. Мин сүзне лира яки сугыш шлемы силуэтын хәтерләткән һәм алты почмак-лы йолдыз кебек тамгалар турында алып барам. Мөгаен, алар иң борынгылардыр, Дунай буе болгарларында да бар диләр андый тамгаларны.

Тамгалар гына түгел, таныш шигырь сүзләре дә язылган Нальчик музейның стеналарына:

Итель суу агъа туруп
Къая тубю къагъа туруп...

Әйе, уртак тел, уртак гореф-гадәтләре булган кардәш балкар тамгаларының Идел буе болгарларында да таралуы табигый хәл.

Тамга салу гадәте бик борынғы заманнарда килгән. Үз малына тамга салу мисырлыларда безнең эрага кадәр өч мең ел элек, үк билгеле булган.

XIII гасырларда тамга басу Һиндстанда киң таралган.

Европа, Азия халыкларында да тамгаларны куллану киң колач ала һәм ул бүгенгә көннәргә кадәр дәвам итә. Киров өлкәсенең Малмыж районы Иске Йөрәк, Комбашы, Актүбә авыллары зиратында, мәсәлән, кабернең баш һәм аяк очларына тамгалар сугылган урталай ярып утыртылган кечкенә баганалар, яки калын такталар куела торган булган. Алар анда хәзер дә бик күп. Шул тамгаларга карап кешеләр үз туганнарының каберләрен беләләр.

Без инде «тамга» дигән сүзнең этимологиясен тикшереп узган идек. Эмма, «тамга» сүзе нәрсәне аңлатканын язмый үтсәк, мәкаләбез тулы булмас.

В. В. Радлов, Л. З. Будагов сүзлекләрендә, борынғы төрки сүзлектә һәм башка чыганаclarда «тамга» дигән сүзнең түбәндәге мәгънәләре бирелә:

1. Милек билгесе (знак собственности). 2. Мөһер. 3. Кләймә. 4. Мишень. 5. Алтын һәм көмеш пробасы (икенче төрлө әйткәндә, аларның сафлык дәрәжәсе). 6. Имза. 7. Грамота. 8. Пошлина, салым.

Болардан тыш Казан ханы Ибраһим ярлыгында (1467—1479 еллар) «Ике тамга урман» дигән бөтенләй яңа мәгънә китерелә. Димәк, ул пошлина алына торган объектның берәмлеген, күләмен белдерә торган, хәзергәчә билгесез төшенчәдә кулланылган.

Борынғы заманнарда төрки халыкларда «тамга» сүзе кергән төшенчәләр дә күп булган. Пломбаны «Куршун дамга» (тамга) дигәннәр. Контроль билге өчен «хезмәт иткән агач тактаны» «тахта дамга» дип атаганнар. Ә инде югары дәрәжәдәге дипломны «алтын дамга» дип йөрткәннәр. Мәхрүм Кашгарый сүзлегендә «тамгалык» дигән сүз бар. Ул кечкенә эш өстәлен белдергән. «Тамга» сүзе кайбер халыкларда башка исем белән йөри.

Гарәпләрдә дә «дамга» дигән сүз бар, аларда бу сүз белән бәрәбәр кулланыла торган даг, вәсем, галәмәт сүзләре дә бар. Мөһер дигән сүзгә гарәпләр хәтем, бәсмә (басма) диләр. Бу сүзгә иранлылар да «мөһер» дип йөртәләр.

«Тамга» сүзгә безнең телебезгә «таможня» дигән сүзгә дә бүләк иткән. Инде тамга, дамга, тәгъма сүзләренә килсәк, шул тамырдан ясалган «тамыз» сүзенә барып җитәбез. Ул борынғы сүзлекләрдә ут кабызу, дөрләтү мәгънәсендә теркәлгән. Алабуга керәшеннәре хәзер дә «ут тамызгач килсен, чакырып кайтыгыз», «лампаны тамыз әле, караңгы төште» дип сөйләшәләр. Ногайбәк керәшеннәрендә, Казан арты, Минзәлә сөйләмәндә «ут тамыз (тамыд), караңгы бит» дип сөйләшкәнне ишетергә була. Лаеш һәм Казан ягында чыраны «тамызлык» дип атау гадәте бар. Болар барысы да тамганы утта кыздырылып басыла торган галәмәт икәнлегенә ишарә ясыйлар.

Әйе, борынғы шумер телендәге «ДАП», «ТАП» дигән язма билге ясалган балчык таблицаclar да утта кыздырылган булган бит. Жәһәннәм сүзенең синонимы булган «Тәмуг»та шул ут төшенчәсен белдермиме? «Тәмугта янарың», «тәмуг уты» дип сөйләләр бит. Заманында Кояшны да «галәмтап», «жиһантап» дип йөрткәннәр. Анда да шул утқа бәйле төшенчә бар икәнлеген укучыларга сиземләве кыен түгелдер.

Кыскасы, тамгалар тарихын өйрәнү бик мөһим эш. Ул язу, геральдика һәм хәзергә билгеләр тарихын өйрәнү юлында тәүге адым.

ДАМИР ГАРИФУЛЛИН

ТЫҢБЭ КИТАБЫ

1. Хасияте андыз. «Андыз» дидеке нәрсәләрдер: чәй кеби кайнатып эчсәләр эч күбмәкләкне мәнегъ кылыр, ягъни туктатыр, диваналар агырыкына бик файдалыдыр. Вә күңелләрне шат кылыр, йөрәкне куәтле кылыр, вә янә боң кайнатып эчсә, бәвеле тотылган кешенең бәвеле агар. Вә хәйзы, ягъни күреме тотылган хатыннарынның хәйзын агызыр. Моңы эчмәкләк аләтләрне, ягъни ирләрнең женес әгъзаларын бик куәтле кылыр, бәвел кылырга һич мохтаж булмас. Вә янә елан чаккан вә чаян чаккан кемсәнәгә файдалыдыр. Вә янә моңы кайнатып эчмәкләк түшәккә бәвел кыла торган угланнарның бәвелен туктатыр.

2. Хасияте серкә. Йонны серкәдә чылатып шешекләргә баглап шешекләрне кайтарыр. Вә кутырларга вә тимерәүләргә бик файдалыдыр. Вә дәхи утка янган урынга сөртсәләр, төзәтер. Әмма бу серкә сеңерләргә бик зарарлыдыр. Моңы күп йимәк, ягъни ашау күзнә караңгы кылыр. Шәһвәткә, ягъни женси дәрткә зарарлыдыр. Вә дәхи кәбестәнә төеп серкә берлә катыштырып аягы сызлаган кешегә багласалар, аягы сызлауны бетерер. Вә янә серкә белән агызны чайкамак агызда кадмия булганга, янә тешләренең селкенмәкәнә файдалыдыр. Вә янә серкәне кайнатып, азактан колакка тамызсалар, саңгыраулыкны китәрер, ишетмәкләкне үткен кылыр. Янә колак шаулаганга бик файдалыдыр. Янә агу эчергән кешегә кеше үтерә торган зәһәрләрне эчергән булсалар да, ошбу серкәне эссе кылып эчерсәләр, зәһәрә бернинди эш кылмая, зәһәрләргә бик файдалыдыр.

3. Хасияте рәвәнд. «Рәвәнд» дидеке бер нәрсәдер. Ошбу рәвәндне төеп, он кылып, серкәгә катыштырып йөзәнә сөртсәләр, йөздәге сипкелләрне вә һәм ясмык кеби караларны китәрер. Вә дәхи сулуы тар булган кешегә вә кан төкергән кешегә ике мыскал кайнатып эчерәләр. Янә талак агырыкына вә эч агырыкларына вә йөрәк вә куык агырыкларына — боларның жөмләсенә файдалыдыр, кайнатып эчсәләр. Йәйенке вуткага (водка) кушып эчсәләр дә, файдалыдыр. Вә һәм очкылык тотканга файдалыдыр. Вә һәм даими булучы бизгәккә, янә елан, чаян чакканга файдалыдыр, боларга ике мыскал эчмәк кирәк.

4. Хасияте тунбук. «Тунбук» дидеке тамыры су берлә чылатып ала тәнле кешегә сөртсәләр вә һәм багласалар, бик файдалыдыр. Янә тунбукның тамырын йәйенке орлыгын төеп, бал суы берлән катыштырып, эсселек берлә агырган башка багласалар, бик файдалыдыр. Янә кич йокламый торган кешенең башына багласалар, йоклагай. Янә ошбу тунбукны каты кайнатып эчмәк-эч баруны туктатыр, эчләрнең кабарчыкларына бик файдалыдыр. Вә дәхи тунбукның тамырын төеп куык агырыкына багласалар, файдалыдыр. Янә олуглыгы, чәй кеби кайнатып эчсәләр, хатыннарынның рәхмендин, ягъни аналыгыннан туктаусыз хәйз агылмакына файдалыдыр. Янә аңар охшаш нәрсәләрнең акмаклығын туктатыр.

5. Хасияте мәтрүшкә. Ошбу мәтрүшкәне яңа вакытында төеп, сыгып, суын чыгарып, серкә берлә катыштырып эчсәләр, эчтән кан бармакны китәрер вә һәм туктатыр. Янә йылы суга чылатып баш агырыкына багласалар, бик файдалыдыр. Янә мәтрүшкә берлән тәннең каты булган жирен усалар, файдалыдыр. Янә мәтрүшкәне сыгып, суын бал белән катыштырып, агырып торган колакка тамызсалар, агырыкы китәр. Мәтрүшкәне чәй кайнатып эчсәләр, кан төкермәкне туктатыр. Янә сөте юк хатыннарга чылатып имчәгенә багласалар, сөтен күп кылыр вә һәм имчәк шешкәнә кайтарыр. Эчне пакъ кылыр вә очкылык тотмакны туктатыр, тәгамне, ягъни ризыкны сеңдерер. Янә сары төшкән кешеләргә даими кайнатып эчерсәләр, вә тәкый шәһвәтне, ягъни женси дәртне куәтле кылыр. Вә мәни суларын, ягъни аталык орлыгын бик ныклы кылыр. Вә жимагъ кылмасдин әүвәл, ягъни женси мөнәсәбәткә кергәнче чылатып фәрженә, ягъни хатын-кызның женес әгъзасына багласалар, андин соң жимагъ кылсалар, ул жимагъда бала булмагай. Янә кайнатып эчмәкләк — эч баруны туктатыр. Янә мәтрүшкә котырган эт капса, тешләгән кемсәнәгә кайнатып эчерсәләр вә һәм тешләгән жиренә багласа, йәйенке сөртсәләр бик файдалыдыр. Вә янә мәтрүшкәне сарымсак берлән кайнатып вә һәм серкә кушып эчсәләр суалчан вә һәм вак қортларны һәр төрлесен үтерер. Вә һәм бүсер зәхмәтенә файдалыдыр. Вә янә мәтрүшкәне тамыр сугарган су берлән кайнатып, бал салып эчсәләр, һәртөрле эч баруны туктатыр. Андин гайре һәм котырган эт тешләгәнә бик файдалыдыр.

6. Хасияте карчыга вә гайре кошлар. Карчыганың үтен ак төшкән күзгә өч кәррә салса, агы киткәй, мәжрибдер, ягъни тәжрибә белән сыналгандыр. Янә карчыганың тизәгенә агын алып хатын сөтен изеп күзгә салса, күзенә агы киткәй.

Вә янә нашатырны он кебек кылып күзенә салса, агы киткәй.

Янә куш керфек үскән күзгә бака канын керфеген алып урынына сөртсә, керфек үсмәгәй.

Вә кинә кырмыска йомыркасын керфеген йолкып урынына сөртсә, керфек үсмәгәй.

Янә аю үтен куш керфеккә йолкып, урынына сөртсә, керфек үсмәгәй.

Янә ярканатның канын куш керфекле кеше керфеген йолкып сөртсә вә янә сөтле үләннең сөтен сөртсә, куш керфек үсмәгәй, мәжрибдер, ягъни тәжрибә белән сыналгандыр, диделәр.

Вә янә күз эчендә яраксыз кан улса, канфараны аз гына он кылып күзгә салсын, күз эчендәге каннарны бетерер.

Вә янә күрә карау күзгә козгынның күзен сытып салгай, уң күзгә уң күзен, сул күзгә сул күзен терек хәлдә булсын, ул козгын үлгән булмасын, мәжрибдер, ягъни тәжрибә белән сыналгандыр.

Янә кара карганың миюсен (миен) зәкәр, ягъни ирләрнең женес әгъзасы башына сөртсә, бер углан тапмаган хатынга жимагъ кылса, ягъни женси мөнәсәбәткә керсә, хәйзы, ягъни күреме ачылып, углан тапкай.

Янә карлыгачның үтен бала тапмаган, хәйз, ягъни күрем күрмәгән хатынга жидерсәләр, ягъни ашатсалар, хәйзы ачылып бала булгай. Аллаһ бирсә, би-изниһ Аллаһи, ягъни Алланың рөхсәте белән, ягъни ачкүннең үтен корытып, мидә кылып күзгә тартса күзе һәргиз агызмагай.

Янә төлке ягын (маен) саңгырау колакка тамызса, ишетмәгәнә ишеткәй.

Янә күгәрчен канын күзгә сөрмә кылса, яше акмагай.

Янә төкне теше арасына куйса, сызлавы киткәй.

Янә сарымсакны пешереп йисә, корсак бүсере киткәй.

Янә бер кем ирсәнә жадулаган, ягъни сихерләгән булса, имән әкәләсен аракыга кушып эчсә, хуш булгай.

Әгәр кишерне пешереп, йомырка кушып йисә, ягъни ашаса, жимагъдан, ягъни женси мөнәсәбәттән үзен тыя белмәгәй.

Дәхи, сыгыр (сыер) үтен зәкәренә, ягъни женес әгъзасына сөртсә, каты була һәм дә хатыннарның фәржесенә, ягъни женес әгъзасына салса бикер, ягъни беренче бала була.

7. Хасияте ногыт борчагы. Мәгъруфдер, ягъни билгеледер. Янә ике учның агырмаклығына файдалыдыр. Күзгә ак төшсә һәм бу ногыт борчагының маен кара төсләсен генә сөнбел суы берлән сулуы тарлығына һәм ютәлгә эчсәләр, бик файдалыдыр. Вә һәм сәнчүләрне туктатыр. Вә һәм сидек вә хәйз, ягъни күрем тотылганга бик файдалыдыр. Янә ногыт борчагы маен, кара төсләсен эчсә, эчтә кортларны төшереп, вә һәм рәхмә, ягъни аналығы салкын булганга файдалыдыр. Вә һәм елан, чаян чакканга, чаян тешләгәнгә һәм файдалыдыр. Вә һәм моңа охшашлы хәшәрәтләрнең зәһәрәнә эчсә вә һәм кычган жиренә сөртсә, бик файдалыдыр.

8. Хасияте тамыр. Мәгъруфдер, ягъни билгеледер. Ягъни тамырны егерме дүрт мыскал дирһәм алып ун ратль, ягъни 5 литр чамасы су белән кайнатып эченә берәз татлы тамыр, берәз үзем (йөзем), төшсезе булсын, эчендә орлыгы булмаган булсын, тоталар, гүзәл булыр, чүпләре — кабыклары калганча кайнатып һәр көн икешәр дирһәм кадәрә эчеп, бер эссе урында тирлиләр, файдалыдыр, файдасы күптер. Гаятел-бәян мин нәфсиһи, ягъни үземнән чыгып бик белеп аңлатам. Әгәр таза суга болгатып ач карынга эчсәләр, жимагъ газыйм куәтле булыр, ягъни женси мөнәсәбәт чиксез зур куәтле булыр, зия дә нафигъдыр, ягъни бик файдалыдыр. Бик суыкта кыздырыр вә куәт вә димагъны, ягъни баш миен кыздырыр вә куәт бирер. Нәзләрне, ягъни томау, суык тиюләрне туктатыр. Сәүдә, ягъни меланхолия авыруларына нәфигъдыр — файдалыдыр. Хасыйле кәлям, ягъни сүзнең кыскасы, баштагы әгъзаларга куәт бирер вә жимагъны, ягъни женси мөнәсәбәтне бик тә куәтле кылыр, ничә көн файдаланылса да.

Вә янә һәркемнең эче катса, олы йомышын үти алмаса, сабынны юнып куркык маен өстенә сөртеп жебетә торып, үзенә тыксын, мәжрибдер, ягъни тәжрибә белән сыналгандыр.

Каты чәй эчмән, янә кызыл чубар үрмәкүч диләр. Ике канатлы булыр, аяклары кыска, бәгъзеләр «каркан» диләр. Кояшлы көннәрдә бүрәнә ярыкларында, өйләрегездә булчандыр. Шул үрмәкүчнең ярымы бәвел тотылган кешегә изеп эчерсәләр, бәвел акгай. Әгәр ярымы берлән акмаса, бөтенләй эчергәй, мәжрибдер, ягъни тәжрибә белән сыналган.

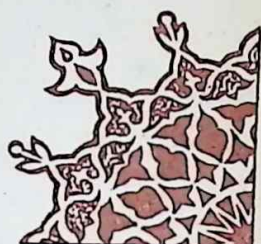
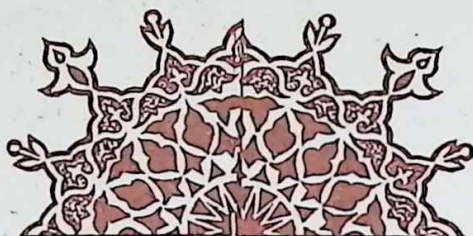
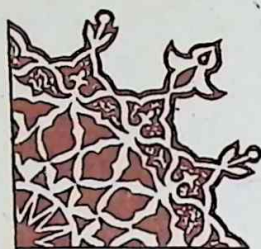
Вә янә бәгъзеләр ак пыяланы төеп, он итеп эчергәй дип әйтәләр.

Вә янә корыган тал каерысының арасында корт булыр, карабаш булыр. Бу кортны бәвел тотылганга ярымын эчерелер, валлаһи әгъләм, бүтәнне эчерсәләр, бәвел тыелмас булыр, тамчылап йөрер, диләр.

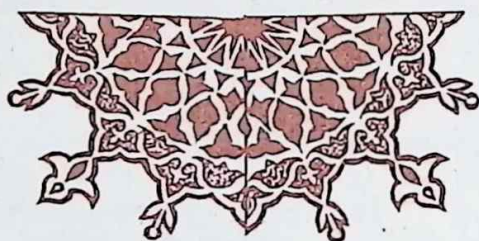
Янә ошбу мәтрүшкәне сарымсак берлән кайнатып эчсәләр һәр серкәгә катыштырып эчсәләр, эчтәге суалчанны вә һәм бүсерне вә һәм кортларны үлтерер.

Вә бүсер өчен эчкәй. Әүвәл бер чынаяк, бәлки ике ярым, бәлсәм (бәлзәм), янә бер чынаяк төмә суы, янә сарымсак суы, бөтереп, нәрсәләр бар-бер чынаяк булсын, үрчесен, чынаяктагы нәрсәләрне югарыда телгә алынган бәлсәмгә катыштырып, барын шешәгә салып биш-алты сәгать тотып, бер жылы жиргә куеп, моны эчәр алдында унбер тәүлек ач торып, төмам ачар алдында бер кисәк итнең симезен кабып, төмам шул иткә бүсер ябышты дигәч, әлегә даруны эчеп жибәргәй, валлаһи әгъләм, теләгән морадыңа ирешерсең...

Матбугат өчен
ӘНВӘР ХӘЙРИ әзерләде.

ТӨРЕК ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕ

ДҮРТЕНЧЕ ДӘРЕС

11. Сузык авазларның комбинатор үзгәрешләре

Азаккы киң әйтелешле «а, е» сузыклары фиғыль нигезләрендә, фиғыльнең инкарь итү аффиксында (*ma, me*) һәм башка фиғыль формаларында «у» авазы алдында үзләренә тәңгәл килә торган тар әйтелешле сузыкларына күчәләр һәм шуның белән еш кына ирен тартымы законы бозалар. Мәсәлән:

<i>ağla</i>	— елау;	<i>ağlıyor</i> (<i>ağlayor</i>)	урынына) — ул жылый;
<i>alma</i>	— алма;	<i>almıyan</i> (<i>almayan</i>)	урынына) — алмаган;
<i>iste</i>	— телә;	<i>istiyerek</i> (<i>isteyerek</i>)	урынына) — теләп;
<i>gezme</i>	— гизмә;	<i>gezmiyecek</i> (<i>gezmeyecek</i>)	урынына) — гизмәячәк;
<i>durma</i>	— торма;	<i>durmiyınca</i> (<i>durmayınca</i>)	урынына) — тормыйча;
<i>görme</i>	— күрмә;	<i>görmüyince</i> (<i>görmeyince</i>)	урынына) — күрмичә;
<i>okuma</i>	— укыма;	<i>okumıyan</i> (<i>okumayan</i>)	урынына) — укымаган;
<i>yüzme</i>	— йөзмә;	<i>yüzmiyecek</i> (<i>yüzmeyecek</i>)	урынына) — йөзмәячәк;

Соңгы дүрт мисалда ирен тартымы законы бозыла.

12. Саңгырау һәм яңгырау тартыклар

Тартыклар, әгәр әйтелеш нечкәлекләрен исәпкә алмасаң, 8 саңгырауга (*ç, h, f, k, p, s, ş, t*), 13 яңгырауга (*b, c, d, g, ğ, j, l, m, n, r, v, y, z*) бүленәләр.

Искәрмә: Саңгырау тартыкларны истә калдырыр өчен, түбәндәге кагыйдәне тәкъдим итәргә мөмкин: өч сүз язып куйыйк: *şah* (шаһ), *kafes* (читлек), *peçetə* (тас-тымал). Сузыкларны сызсак, алда әйтелгән 8 саңгырау тартык килеп чыга.

Алдагы дүрт саңгырау тартык (*h, f, s, ş*) әйтелештә беркайчан да үзгәрмиләр, кал-

ган дүртесе (*ç, k, p, t*), әгәр сүз үзгәргәндә алардан соң сузыклар килсә, алар үзләренә тәңгәл килә торган яңгырау тартыкларга күчәләр, ягъни $\check{\varsigma} > \varsigma$; $k > \check{k}$; $p > b$; $t > d$ булып китә.

Мисаллар

$\check{\varsigma} \rightarrow \varsigma$

ağaç — ағач;
borç — бурыч;

ağacım (*ağaç + ım*) — ағачым;
borcum (*borç + ım*) — бурычым;

$k \rightarrow g$

çocuk — бала;
sokak — урам;

çocuğu (*çocuğ + ı*) — баласы;
sokağa (*sokağ + a*) — урамға;

$p \rightarrow b$

kitap (гар.) — китап;
çorap — оек;

kitabım (*kitab + ım*) — китабым;
çorabı (*corab + ı*) — оегы;

$t \rightarrow d$

inat (гар.) — үзсүзле;
yurt — ватан;

inadı (*inad + ı*) — үзсүзлеге;
yurdum (*yurd + ım*) — ватаным;

Искәрмә: Кайбер сүзләрдә, бигрәк тә бер ижекле төрек сүзләрендә *ç, k, p, t* авазлары үзгәрмиләр. Бер ижекле *ç, k, p, t* төрек сүзләре азаккы саңгырау тартыкларын яңгырау тартыкларга алмаштырмыйлар:

suç — гаеп; *saç* — чәч; *kaç* — күпме; *koç* — тәкә; *haç* — тәре; *iç* — эч; *piç* — ташландык бала. Мәселән.

üç — өч;

üçün (*üç + ün*) — өчен, өчесен;

ok — ук;

okum (*ok + ım*) — угым;

ip — жеп;

ipe (*ip + e*) — жепкә;

et — ит;

etin (*et + in*) — итен;

b, c, d — яңгырау тартыклары төрек телендә сүз азагында кулланылмыйлар һәм үзләренә тәңгәл килә торган *p, ç, t* саңгырау тартыклары белән алмаштырылалар.

13. Тартыкларның аһәңлелек законы

(Тартыкларның охшашлыгы)

Ике тартыкның ярашуы вакытында тартыкларның аһәңлелек законы тәэсире күзәтелә һәм ул — саңгырау тартыклардан соң саңгырау, ә яңгырау тартыклардан соң яңгырау тартыклар килүеннән гыйбарәт. Бу тулысынча шаулы тартыкларга һәм аффрикатларга карый.

Мисаллар:

yol — юл;

yoldan (*yol + dan*) — юлдан;

silâh (гар.) — корал;

silâhtan (*silâh + tan*) — коралдан;

av — ау;

avda (*av + da*) — ауда;

raf (фар.) — киштә;

rafta (*raf + ta*) — киштәдә;

ez — из,

ezgin (*ez + gin*) — изгән;

bağ — йөзем бакчасы;

bağcı (*bağ + cı*) — йөзем үстерүче;

<i>balık</i>	— балык;	<i>balıkçı</i> (<i>balık+çı</i>)	— балыкчы;
<i>uy</i>	— яраш;	<i>uygun</i> (<i>uy+gun</i>)	— ярашкан;
<i>coş</i>	— дулкынлан;	<i>coşkun</i> (<i>coş+kun</i>)	— дулкынланган;
<i>bal</i>	— бал;	<i>baldır</i> (<i>bal+dır</i>)	— балдыр;
<i>ağaç</i>	— ағач;	<i>ağactır</i> (<i>ağaç+tır</i>)	— ағачтыр;
<i>yorgan</i>	— юрган;	<i>yorgancı</i> (<i>yorgan+cı</i>)	— юрганчы;
<i>kitap</i>	(гар.) — китап;	<i>kitapçı</i> (<i>kitap-çı</i>)	— китапчы;

(*l, m, n, r*) сонор тартыклары да яңгырау шаулы тартыклар кебек үк, а) үзләрәннән соң яңгырау тартыклар килүне таләп итәләр, ләкин, б) үзләре саңгырау тартыклар артыннан да килә алалар. «S» саңгырау тартыгы шулай ук яңгырау тартыклар артыннан да килә ала.

Мисаллар:

а) <i>dam</i>	— түбә;	<i>damdan</i> (<i>dam+dan</i>)	— түбәдән;
<i>un</i>	— он;	<i>uncu</i> (<i>un+cu</i>)	— ончы;
<i>bal</i>	— бал;	<i>balcı</i> (<i>bal+cı</i>)	— балчы;
<i>demir</i>	— тимер;	<i>demirci</i> (<i>demir+ci</i>)	— тимерче;
б) <i>yap</i>	— эшләр;	<i>yapmak</i> (<i>yap+mak</i>)	— эшләргә;
<i>sepet</i>	— корзина;	<i>sepetler</i> (<i>sepet+ler</i>)	— корзиналар;
<i>yaz</i>	— яз;	<i>yazsa</i> (<i>yaz+sa</i>)	— язса;

14. Тартыкларны өстәү

1. Төрөк телендә гадәттә ике сузыкның бергә килүе күзәтелми. Моның килеп чыкмавы өчен сүз тамырының азаккы сузыгы аффиксның баштагы (кушучы) сузыгы белән очрашканда алар арасында гадәттә «y» тартыгы куела.

Бу күренеш тулысынча тартык тамырлы юнәлеш төшем килешләре ясалыуына һәм барлык шул ук тамырлы фигыль ясалышларына карый. Мәсәлән:

<i>baba</i>	— әти;	<i>babaya</i> (<i>baba+y+a</i>)	— әтигә (юнәл. кил.)
<i>Türkiye</i>	— Төркия;	<i>Türkiye'yi</i> (<i>Türkiye+y+i</i>)	— Төркияне (төш. кил.)
<i>oku</i>	— укы;	<i>okuyacak</i> (<i>oku+y+acak</i>)	— укыячак;
<i>talebe</i>	— студент;	<i>talebeyim</i> (<i>talebe+y+im</i>)	— студентмын;
<i>amele</i>	— эшче;	<i>ameleyiz</i> (<i>amele+y+iz</i>)	— эшчеләрбез;

Искәрмә: Кайбер фигыль формаларында һәм „ile“ бәйләгече белән туры килгәндә өстәлгән „y“ авазы — фәкать кушылып язылганда гына кулланыла. Мәсәлән:

<i>alsaydı</i>	(<i>alsa idi</i>	»дән) — алса иде;
<i>yazmalıydı</i>	(<i>yazmalı idi</i>	»дән) — язарга иде;
<i>vereymiş</i>	(<i>vere imiş</i>	»тән) — бирә имеш;
<i>kendileriyle</i>	(<i>kendileri ile</i>	») — үзләре белән;

Искәрмә: 1) Тартык аваз булып саналучы һәм үзенчәлекле гарәп авазы булган һәм төрөк телендә сүз азагында „a, i, l, u“, сузыклары аркылы белдерелә торган „айн“ га тәмамланучы гарәп сүзләрендә өстәлгән „y“ тартыгы кулланылмый, ягъни мондый сүзләргә сузыклар арттыру — тартык тамырлар үрнәгендә барлыкка килә. (Мондый очракларда сүзлек белән файдаланырга кирәк).

Мисаллар:

<i>memba</i>	— чыганак;
<i>müvezzi</i>	— почтальон;
<i>katı</i>	— кисүче;
<i>mectmi</i>	— сумма;

<i>membai</i>	(ләкин	„ <i>membayı</i> “	түгел) — чыганакны (төш. кил.)
<i>müvezziin</i>	(ләкин	„ <i>müvezzinin</i> “	түгел) — почтальонны (иял. кил.)
<i>katıı</i>	(ләкин	„ <i>katıyı</i> “	түгел) — кисүчене (төш. кил.)
<i>mecmuu</i>	(ләкин	„ <i>mecmusu</i> “	түгел) — суммасы.

2. Төрөк телендә «е, і» сузыклары аркылы белдерелә торган һәм гарәп телендә «һәмзә»гә тәмамланучы сүзләрдә дә шул ук күренеш күзәтелә. Мәсәлән:

menşe — килеп чыгыш;

mebde — башлангыч;

kari — укучы;

menşei (ә „*menşesi*“ түгел) — килеп чыгышы.

mebdein (ә „*mebdenin*“ түгел) — башлангычының.

karii (ә „*karisi*“ түгел) — укучысы.

II. Сүз азагында бер үк төрле ике тартык белән язылучы гарәп сүзләре (мәсәлән: «һакк») төрөк телендә алкушымчасыз шәкелдә ике тартыкның берсе төшөп кала һәм «һак» дип языла, әгәр инде кушымча сузыктан башланса яңадан үз урынына куела. (Мондый очракларда сүзлек белән файдаланырга кирәк). Мәсәлән:

hat — сызык;

hattı — сызыгы;

his — хис;

hissim — хисем;

zan — фикер;

zannetmek — фикерләргә;

af — гафу итү;

affetmek — гафу итәргә;

fen — техника;

fenni — техник.

Ләкин, әгәр сүзләр өстәмә тартыклар алалар икән, икенче тартык кулланылмый. Мәсәлән:

hak(kkı) — хак;

hakta — хакта (урын-вак. кил.)

his(ssi) — хис;

hisler — хисләр;

fen(nni) — техника;

fensiz — фәнсез.

15. Тартыкларның төшөп калуы

Азаккы „*k*“ тартыклы күп сүзле нигезләр кечерәйтелгән исемнәр ясаучы аффикс „*cık, cık, cık cük*“ белән тәңгәл килгәндә югарыда күрсәтелгән азаккы тартык төшөп кала. Мәсәлән:

çiçek — чәчәк;

çiçesik — чәчәкчек;

körek — эт;

körесik — эт баласы;

küçük — кечкенә;

küçücük(küçücek) — бик кечкенә;

çocuk — бала;

çocucuk(çocucak) — кечкенә бала.

16. Регрессив ассимиляция

Төрөк телендә прогрессив ассимиляция белән янәшә регрессив ассимиляция барлыгы да күзәтелә.

Регрессив ассимиляция ул — прогрессив ассимиляциянең киресенчә булган күренеше һәм авазларның тәңгәлләшүе сүзнең азагынан башына табан, ягъни киресенчә баруыннан гыйбарәт. Бу күренеш сузык авазларга да, тартык авазларга да карый.

А) Сузык авазларга карата бу күренеш кушымчаның сузыгы сыйфат мәгънәсендә тамырның сузыгына тәэсир итүе белән бәйләп аңлатырга мөмкин. Мәсәлән:

ben — мин;

ләкин *bana* — миңа („*ben*“ нән, юнәл. кил.)

sen — син;
bu — бу;
şu — шул;
o — энә шул;

ләкин *sana* — сиңа („*sen*“ нән, юнәл. кил.)
 ләкин *böyle* — болай, бу рәвешчә,
 ләкин *şöyle* — менә шулай; шул рәвешчә;
 ләкин *öyle* — шулай.

Б.) Тартык авазларга карата әлеге күренеш күбрәк алынма сүзләрдә күзәтелә һәм иң элек „*b*“ тартыгы алдыннан „*n*“ урынына „*m*“ тартыгы әйтелешенә кагыла. Мәсәлән:

çarşamba (фар.) („*çarşamba*“ дан) — чәршәмбе (атнаның көн исеме);
perşembe (фар.) („*perşembe*“ дән) — пәнжешәмбе (атнаның көн исеме);
pembe („*penbe*“ дән) — алсу;
dolambaç („*dolanbaç*“ тан) — үрелгән, ишелгән;
saklambaç („*saklanbaç*“ тан) — качышлы (уен);
memba (гар.) („*menba*“ дан) — чыганак;
tembel (гар.) („*tenbel*“ дән) — ялкау;
iptida (гар.) („*ibtida*“ дан) — башлангыч;
şüphe (гар.) („*şübhe*“ дән) — шөбһә.

Ләкин бу кагыйдәдән читкә тайпылу очраklары да күзәтелә, ягъни „*n*“ артыннан „*b*“ килә. Бу очракта төрекләр алынма сүзнең фонетикасын саклап берничә сүз әйтәләр. Мәсәлән:

tenbih (гар.) — кисәтү; киңәш;
inbiäs (гар.) — яхшы тәрбия белән сәламәтләндерү;

17. Б а с ы м

Төрөк телендә төп (—) һәм икенче дәрәжәдәге (—) басым аерылып тора.

Әгәр төрөк сүзләренең уртасында һәм азагында басымсыз кушымчалар булмаса, ул вакытта басым соңгы ижеккә төшә, гәрчә алдагы ижекләрдә ачык итеп әйтелсә дә. Мәсәлән:

babá — әти; *çalışmāk* — эшләргә;
çocuklār — балалар; *yazıyorlār* — (алар) язалар;

Күп ижекле тамыр сүзләрнең әйтелешендә төп басымнан тыш икенче дәрәжәдәге басым да була.

Күп ижекле басымлы кушымчаларда төп басым ул ижекләрнең соңгысына, ә икенче дәрәжәдәге басым тамырның соңгы ижегенә төшә. Мәсәлән:

babalarımızdān — әтиләребездән;
evlerimizí — өйләребезне (төш. кил.);
çocuklāřımızín — балаларыбызның (иял. кил.);
ekmèkçilér — икмәкчеләр.

Түбәндәге кушымчалар басым алмыйлар, алар тамырның азаккы сузыгы белән бер төсле итеп әйтелә. Мәсәлән:

1/сорау кушымчасы — *mi, mi, mi, mü:*

babām mi? — әтиемме?
gelecek mi? — киләчәкме?

2/ *da, de*: теркәгече:

bên de — мин дә;

Ragîp ta geldi — Рагип та килде;

3/ *la, le(ile); çin(için)* һәм башка бәйләкләр:

Ahmêtle — Әхмәт белән; *çocukla* — бала белән;

çobân ile — көтүче белән; *onlâr ile* — алар белән;

benimçin — минем өчен; *év için* — өй өчен.

4/ *ca, ce*: кушымчалары:

bence — минемчә;

insânca — кешечә;

5/ *ma, me*: кире кагу кушымчасы:

okûma — укыма;

isteme — теләмә, таләп итмә;

6/ „*madan, meden*“, „*maksızın, meksizin*“ „*iken*“ (*ken*)

Хәл фигыле:

âlmadan — алмыйча;

okûmaksızın — укымыйча;

çalışır iken — эш вакытында;

okúrken — укыганда.

7/ „*imek*“ ярдәмче фигыленең түбәндәге шәкелләре шулай ук басымсыз.

Мәсәлән:

1/ *im, sin „dir“, iz, sizin, „dirler“*:

askêrim — мин гаскәримен

2/ *dı, du, di, dü(idi)*:

askêrdim — мин гаскәри идем

3/ *sa, se(ise)*:

Ahmêtse — Әхмәт исә

4/ *miş, muş, miş, müş(imiş)*:

adâmmis — адәм имеш.

Искәрмә: Төрөк телендә юл өстө тамгалары юк. Биредә китерелгән (—) һәм (—) басым билгеләре шартлы билгеләре булып торалар.

18. Дәрәс язү турында

Яңа төрөк орфографиясе әле тайпылышлардан азат түгел. Бу бигрәк тә гарәп һәм фарсы телләреннән кергән алынмаларның язылышына карый.

Катлаулы сүзләргә язганда, әгәр алар аергычтан һәм аерымлыктан торып та бер үк мәгънәгә белдереп килсәләр, аларны бергә кушып язү сорала. Мәсәлән:

Akdeniz (ak+deniz) — Ак диңгез.

Karadeniz (kara+deniz) — Кара диңгез.

önayak (ön+ayak) — инициатор.

gözüaçık (göz+ü+açık) — уяу.

bugün (bu+gün) — бүгөн.

„*hane*“, дигән фарсы сүзә язылышында (бу сүз төрөк телендә фәкать аерым сүз тизмәләрдә генә кулланыла) тайпылыш күзәтелә. Мәсәлән, „*ticarethane*“ — «сәүдә йорты» дигән сүзтезмә язылганда „*ticaretane*“, „*hastahane*“ — „*hastane*“ дип языла.

Бу күренеш, күрәсәң, «h» авазының төрлечә әйтелеше белән аңлатыладыр.

19. Зур хәрефләрнең кулланылышы

Төрөк телендә зур хәрефләр түбәндәге очракларда кулланылалар:

1) кеше исемнәрендә, кушаматларда һәм халык исемнәрендә. Мәсәлән:

Kemal — Кемаль (кеше исеме)

Mustafa-oğlu-Hacı-Pehlivan — Мостафа-оглу-Хажи-Пәхливан.

Türk — Төрөк;

Ruslar — руслар;

Türkiye — Төркия;

Almanya — Германия.

Искәрмә: Халыклар исеме аергыч буларак кулланылганда кечкенә хәрефтән язылалар. Мәсәлән:

türk dili — төрөк теле.

kürt aşiretleri — көрт кабиләләре.

2) оешма, жәмгыять, сәяси, икътисади һәм мәдәни оешмалар исемнәрендә, китап башларында һәм башкаларда. Мәсәлән:

Büyük Millet Meclisi — Бөек Милләт Мәҗлесе.

Sovyet Hariciye Komiseri — Совет чит эшләре комиссары.

Muallimler Birliği — Укытучылар берлеге.

3) дәрәҗәләрдә олылап һәм «әфәнде» кебек мөрәҗҗәгать итүләрдә һәм башкаларда. Мәсәлән:

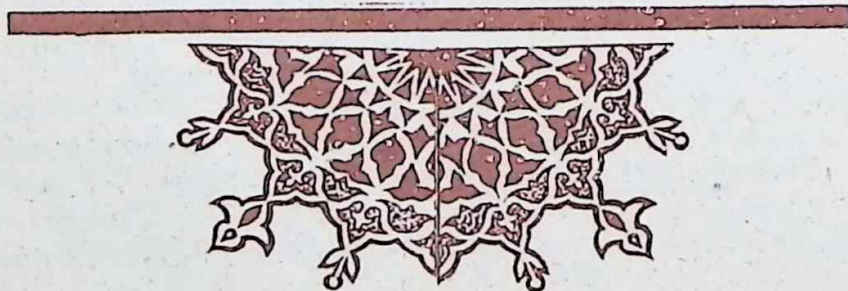
Binbaşı Cemal-Bey — меңбашы (полковник) Жамал-бәй.

Ismet-Paşa-Hazretleri; — Исмәт паша хәзрәтләре.

Tevfik Rüştü Beyefendi; — Тәүфикъ Рүштү бәй әфәнде.

Afet Hanımefendi — Афәт ханым әфәнде һәм башкалар.

Искәрмә: күрсәтелгән сүзләр кеше исемнән башка кулланылсалар, „efendi“, „hanım“ дип кечкенә хәрефтән язылалар.

СӨЙЛӨШЭ ТОРГАН ЭТ

Германияда Берлин шәһәрәндә король гаиләсенә мәнсуб бер кешедә нимесчә берникадәр сөйләшә торган бер эт бар икән. Германиянең иң мөгтәбәр профессорлары жыелып, комиссия ясап, бу этне тикшергәннәр. Бу эт нимесчә ачык иттереп: кирәк, ач, пирог, әйе, юк дигән сүзләргә һәм үзенә исемен «Дон»ны бик яхшы әйтә. Әгәр янында башка этләр өрсә, «тик тор!» диеп кычкыра. Аның өстенә янында сөйләнгән сүзләргә һәммәсен аңлый икән.

26 сентябрь.

* * *

Берәүнең исеме Адәм икән. Үзеннән, исемезничән Адәм диеп сорагач, моны ишеткән икенче берәү: «адәм булганлыгы аңлашылсын өчен, юкса мәхлукат арасында адәм женесендә булуы шөбһәле булыр иде» димеш.

21 май.

* * *

Хатыннарынның йөрәген кыздырган, котын очырган нәрсә шул — бу сөйгән кеби тагы да бер кыз-хатын сөюче булмагае, уртаклашучы булмагае дип хафада буладыр.

13 май.

* * *

МӘДӘНИЯТ ИЛӘ ВӘХШӘТ

Мәктәптә укый торган бер бала атасыннан сорый:

— Әткәй, мәдәният илә вәхшәт арасында аерма нәрсә, алар берсе берсеннән ничек аерылалар?

— О! Бу бик ансат, углым. Мәдәният — каршысындагы дошманны бер чакырымнан атып үлтерү, вәхшәт исә — кылыч илә дошманның муенын якыннан кисеп төшерү.

1 май.

* * *

Битен буяган, шкатурлаган хатын-кыз кеше арасында нинди кыен күрсә дә егъламыйдыр.

29 апрель.

Бай:

— Әхмәди! Мондамы син?

— Әйе, монда.

— Нишләп ятасың?

— Бернәрсә дә юк.

— Шәкүр, синдәме анда?

— Әйе, монда.

— Нишлисең?

— Әхмәдигә булышам!

— Ярый, эшегезне бетерегез дә атны жиגעез, — димеш.

29 апрель.

* * *

Бер прахут дулкын-давылга тугъры килеп, бата башлагач, капитан прахутны коткарыр өчен прахуттагы малларны суга атарга, хәтта юлчыларның да бәгъзе бер авыр нәрсәләренә суга атарга әмер иткәч, прахуттагы бер юлчы янындагы хатынны тотып суга ата башлаган. Сәбәбене сорагач, миңа моннан да авыр нәрсә юк, димеш.

24 апрель.

* * *

Бер адәм матбагага килеп хәрәф җыярга кеше кирәк түгелме, дип сорадыкта; укып-яза беләсезме, дигәч, мәзкүр адәм: мин язу язарга кермим, хәрәф җыярга! Монда укып-язу белүнең ни кирәге бар, димеш.

23 апрель.

* * *

Бер кемсә хатыны илә тынычланып тора алмагач, бу хатынын аерып йибәргән. Икенче өйләнү касыды илә күп йирдән жайчы йибәреп соратса да, берсе дә ашыгып бирмәгәч, тәмам аптырап, үзенә аерып йибәргән хатынын кире ала да, хатыны илә тора башлагач: «Әүвәлдә шундый яхшы булган булсаң иде, мин сине аермаган да булыр идем!» — димеш.

19 февраль.

Жыючы: РАВИЛ ЭМИРХАН.

(1912 елгы календарьдан.

Нәшире-борадәрән Кәримовлар)

ЭЙБӘТ СЫЙДАН СОҢ

Тимерче Сәйфетдин, пенсия яшенә житеп үк бетмәсә дә, авыр эш нәтижәсендә шактый ук талчыкканлыктан, тимерчелектән китеп, амбар каравылчысы булырга уйлый. Әмма бу эшне дэгъвалаучылар күп икән. Гомуми жыелышта үз кандидатурасын үткәрү өчен, ул Әптән Гәрәенә мөрәҗғәгать итә:

— Бөтен ышаныч синдә, Гәрәй. Халык алдында каравылга иң кулай кеше дип, мине әйтсәң иде?.. Сый-хөрмәте булыр!

Жыелышта Гәрәй Әптәныч бик әйбәтләп нотык ясый. Аның тәәсирле чыгышы күп кешеләрнең күңеленә хуш килә һәм Сәйфетдинне амбар каравылчысы итеп билгелиләр.

Жыелыштан соң, Сәйфетдин Әптән Гәрәен кунакка алып кайта, аны бик һәйбәтләп сыйлый. Өстәл артыннан торып китәр алдыннан Әптәныч дога кыла:

— Теләгәң тормышка ашты, Сәйфетдин дус. Гомерең буге башың каравылдан чыкмасын. Аллаһе әкбәр!

«ТАМЛЫ ИКАН»

Чит җирләрдә үскән бер татар егете сабантуй вакытында авылга кунакка кайта. Аны мәҗлескә чакыралар. Тәрәзә янына туры килә монның урыны. Ә тәрәзә төбөндә исле гөл. Борыла да карый бу гөлгә, борыла да карый. Ниһаять түзми:

— А-йа-йай, бу чачакның сасысы бик та тамлы икан,— ди.

МОРДА

Солдатларның тормыш шартлары белән тирәнтенрәк танышу өчен хәрби частка генерал килә. Кичке барлау вакытында ул сафта торган солдатларга:

— Командирларыгыздан барыгыз да канәгатьме, алар өстеннән жалобаларыгыз юкмы? — дип сорый.

— Бар,— ди Гәрәй Әптәныч,— менә минем взвод командиры, монда килеп мордаңны тутырдың да, хәзер ялкауланымга чамалыйсың, дип орышты.

Үзенең мордасын күрсәгез иде, иптәш генерал, сезнекеннән аз гына кайтыш булыр.

ЙОКЛАП КАЛГАН

Автобуста авария булып, бик күп кешеләр яраланалар. Әмма, очраклы рәвештә генә, Әптән Гәрәенә бернинди дә зарар килмичә кала.

— Син ничек бәлагә юлыкмадың, Гәрәй? — дип сорыйлар аннан.
— Йоклап калганмын,— ди аларга Әптәныч.— Мин уянып киткәндә авария беткән иде инде.

ВАКЫТЫ ЮК

— Эти,— ди беркөнне урамнан йөгереп кайтып Галиәхмәт,— клубта яңа кинофильм күрсәтәчәкләр. Әйдә, син дә карарга бар!

— Яңа фильм!.. И-и-и, улы-ы-ым,— ди аңа Әптәныч,— син яңасы дисен, минем бит искесенә барырга да вакытым юк.

НИГӘ ТАМА?

Әптән Гәрәе кибеттән самавыр сатып алып кайткан. Әмма ул дефектлы булып, аның борыныннан гел су тамып тора икән.

— Атасы,— дигән аңа хәләл жефете,— нишләп тама икән соң ул?

— Син, хатынкаем, гомер буге, «Там, там, тамчы там, тамуыңны яратам», дип жырлайсың. Әнә шуңа күрә тама,— дигән Әптәныч.

БИРЕШӘСЕ БУЛМАГАН

Әптән Гәрәенң эте авырып, үлә алмыйча бәргәләнә икән. Аны карап торырга кызганып, ул лапасның тышкы ягына чыга да:

— Газраилгә бирешмә-ә-ә, бирешмә-ә-ә! — дип кычкыра.

Этнең бәргәләнгән тавышы беткәч, ахры үлемне жинде бу, дип лапаса керсә, ни күрсен, эт жан тәслим кылган. Шул вакыт Әптәныч,— бирешәсе булмаган икән дә мескенкәем, койрыгы бот арасына кысылып кына харап булган шул,— дип көрсенгән.

КАЙСЫ ОЗЫН?

Әптән Гәрәен шаяртмакчы булып, Әхмәдиша:

— Күрше, колга озынракмы, әллә бик озын таякмы? — дип сорый икән.

— Әлбәттә колга!

— Ә ни өчен?

— Бик озын таяк кыскарак булган өчен,— дигән аңа Әптәныч.

ӨЕРМӘ ҺӘМ ЭШЛӘПӘ

Әптән Гәрәе авылдашы Сәнти белән юлдан бара икән, көтмәгәндә генә, алар аркылы бик көчле өермә узып китә. Шул вакыт Гәрәйгә Сәнти болай ди:

— Карале, идрит-кудрит, башыма буш та түгел иде, жыл минем эшләпәне алып китте, каһәр төшкере. Синекә ничек очмыйча калды, ә?

— Һы,— ди аңа Әптәныч,— өермә бит ул, гадәттә, эшләпәсе түгел, башы буш кешеләрнекен очыртып китүчән. Буш булмагач, менә минекен алып китмәде бит.

ЮГАЛТА КҮРМӘ ДИП ӘЙТМӘДЕН

— Анасы дим, ишетәсеңме, мин тагын бияләйне югалтып кайттым бит әле,— ди икән Әптән Гәрәе хатынына.

— Шушы игътибарсызлыкларың тәмам үзәгемә үтте, нәрсә киярсен инде менә кулларыңа? Мин бит сиңа ул бияләйне бәйләп биргәч, саклап кына кияргә куштым, ләбаса.

— Саклап кияргә генә куштың шул, карчыккаем. Югалта күрмә дип әйтергә тәки башың житмәде,— дигән аңа Әптәныч.

ХРОНИКА, ВАКЫЙГАЛАР, ФАКТЛАР

5 октябрьдә Ислам динен кабул итүнең 1000 еллыгы хөрмәтенә Казанда Кабан күле буенда салынган мәчетне һәм башкалабызда имам-хатиплар хәзерли торган беренче мәдрәсәне ачу тантанасы булды. Анда дин әһелләре, җәмәгәтьчелек вәкилләре бу мәчетнең тарихы турында сөйләделәр, әлегә тантана уңаеннан тәбрик сүзләре әйттеләр һәм шәкертләргә уңышлар теләделәр.

Татарстан Республикасы Югары Советы Президиумының октябрь башында булган утырышларының берсендә халык депутатлары «ТССРның» Теләче районын оештыру турында» мәсьәләне карадылар. Карарда әйтелгәнчә, районның административ үзәге Теләче авылында урнашчак.

Октябрь аенда ТССР премьер-министры М. Г. Сабиров җитәкчелегендә Татарстан делегациясе Югославиядә булып кайтты. Алдан ук ныклап әзерләнгән бу визит нәтиҗәле төмамланды.

Иң мөһиме — Татарстан республикасы һәм «Монтекс» предприятиеләре системасы арасында эшлекле килешү төзелде һәм аңа кул куелды. Шушы документ нигезендә «Монтекс» фирмасы җөмһүриятебездә халык хужалыгы һәм социаль-мәдәни тармакларга караган күпсанлы объектлар төзәргә, биш ел дәвамында халык куллануы һәм азык-төлек товарлары бирергә йөкләмә алды.

Баштагы матурлыгын һәм архитектура үзенчәлеген саклаган Кама елгасы буендагы борынгы шәһәрләребезнең берсе — Чистайга 210 яшь тулды. 6 октябрьдә биредә шул уңайдан бәйрәм тантаналары булып үттә.

13 октябрьдә Казанда Хәтер көне үткәрелде. Хәтер көненә багышланган митинг Ирек мәйданында башланып, Сөембикә манарасы янында дәвәм иттә. Биредә Казанны саклаганда һәлак булган баһадирлар рухына багышлап намаз, Коръән аятьләре укылды.

Октябрь аенда ТССР Министрлар Кабинетында Татарстан республикасы белән Шлезвиг-Гольштейн (ГФР) Икътисади академиясе арасында «Ниятләр турында беркетмә»гә һәм аның кушымтасына кул куелды.

Татарстан республикасында икътисади реформаларны үткәргә һәм базар мөнәсәбәтләренә күчү шартларында хужалыкны нәтиҗәле алып барырга сәләтле җитәкче кадрларга ихтыяжның зур булуын, базар хужалыгы темалары буенча квалификацияле

укытучыларның һәм аларны хәзерләү өчен тиешле программаларның булмавын исәпкә алып, яклар Казанда менеджерлар хәзерләү һәм аларның квалификациясен күтәрү буенча даими эшләр торучы учреждение булдырырга килештеләр. Ул Европа берләшмәсе булп бирә торган средстволар ярдәмендә оештырыла. Учреждение КПССның Татарстан рескомының элекке сәяси мәгариф йорты бинасында урнашчак.

Беркетмәгә Татарстан республикасы исеменнән ТССР Премьер-министры М. Г. Сабиров һәм Шлезвиг-Гольштейн Икътисади академиясе исеменнән Җитәкче хезмәткәрләр институты башлыгы Ф. Г. Штрикер кул куйды.

Мәскәү татар яшьләренең «Мирас» клубы оештырылды. Аның президенты итеп Марат Фәйзулла сайланды. Беренче утырышта Мәскәү мәчетеннән Дамир хәзрәт Гыйззәтулла клубның эшенә хәер-фатиха бирде.

Октябрь аенда анда «Кем син татар?» дигән темага сөйләшү уздырылды. Яшьләр татар халкының үткәне, бүгенгесе һәм киләчәге турында бик күп сорауларга җаваплар алдылар. Соңыннан концерт булды.

Татар матбугаты дөньясында янә бер журнал барлыкка килде. Ул «Аңаган» дип атала. Татарстан ССР Информация һәм матбугат министрлыгында яшьләр һәм өлкән класс укучылары өчен әдәби-нәфис журнал буларак төркәлдә ул. Журнал үзенә сәхифәләрендә нигездә милләтебезгә гәмәленә һәм тормышына багышланган әсәрләр биреп барырга уйлый.

Чаллы төбәгендә татар һәм рус телләрендә яңа журнал «Аргамак» чыга башлады. Ул тулысы белән диярлек публицистик, ягъни җәмәгәтьчелекне борчыган язмалар, үткен материаллар басмасы булчак.

11 октябрьдә милли мәдәният үзәге бинасында татар яшьләренең икенче корылтае ачылды. Аның эшендә 200 ләп делегат һәм кунак катнашты. Алар илебезнең татарлар яшәгән төрле төбәкләреннән җыелды. Төрле җирләрдә яшәсәләр дә, бирегә килүчеләрне бер үк фикер-теләкләр берләштерә. Татар милләтенә бәхетле киләчәгә өчен яшьләр ни эшләргә тиеш? Сүз, нигездә, шуның турында барды.

Илнең күпчелек халкы элеккеге автономияле республикаларның Россия Федерациясе составынан чыгуына каршы түгел. Бу хакта иҗтимагый фикерне өйрәнү буенча Бөтенсоюз үзәге (ИФӨББУ) тарафыннан үткәрелгән фикер алышу мәгълүматлары сөйли, дип хәбәр итә «Янтерфакт» информация агентлыгы. Соралучыларның 50 проценты автономияле республикаларның дәүләт бәйсезлегенә омтылулары белән килешергә кирәк дип саныйлар.

Мәгълүматларны төрле чыганаклардан
ТӘНЗИЛӘ МУСИНА җыйды.

РЕЗЮМЕ

Предлагаемый читателю мартовский номер журнала открывается постоянной рубрикой «Общественная трибуна», где выступают народный писатель Татарстана Гумер Баширов и генеральный директор производственного объединения «Татремобувьбыт» Рифкать Шарифудинов.

Под рубрикой «Литературное наследие» публикуются стихи матери Лейли Садри. Здесь же дается окончание знаменитой «Книги о Сайфульмулюке» Мажлиси — поэта конца XV — начала XVI веков. В этом номере мы также завершаем публикацию рассказа Гаяза Исхаки «Дорога домой».

В постоянной рубрике «Из истории ислама» дается продолжение большого рукописного труда известного татарского ученого-философа Ризы Фахрутдинова «Что за религия ислам?». В этой же рубрике публикуется статья о мусульманском празднике, отмечаемом в марте. С этого номера под рубрикой «Татары зарубежья» мы начинаем публиковать отрывки из книги Азадэ-Айши Рорлих «Татары Поволжья и советское государство».

Дискуссию, начатую статьей Салыма Алишева «Формирование татарского народа», продолжает исламовед Анвар Хайри. На сей раз он, на основе трудов Ризы Фахрутдинова, в популярной форме объясняет взгляды философа на данную проблему.

В рубрике «История народа» печатается статья писателя Дамира Гарифуллина «Тюркские знаки».

В рубрике «Исторические ценности» журнал продолжает знакомить своих читателей с уникальными памятниками архитектуры и материальной культуры татарского народа.

В рубрике «История деревень» публикуется статья Габдельбара Файзрахманова об истории села Кырлай.

Под рубрикой «Народная медицина» журнал знакомит своих читателей с древними приемами народного врачевания. На этот раз публикуется популярный труд табиба Низамутдина «Тыйбб китабы» («Книга врачевания»).

Журнал продолжает «Уроки турецкого языка». В заключение журнал знакомит читателей с короткими информацией, рассказывающими о значительных событиях в жизни татарского народа.

SUMMARY

The March number of the „Miras“ begins with the constant rubric the „Social Tribune“. Here People's writer of the Tatarstan Gumer Bashirov and General Director of the United enterprise named „Tatobuvbyt“ Rifkat Sharafutdinov appear with their articles. (Tatobuvbyt means — foot-wear reparing).

The „Literary Heritage“ presents poems by Laila Sabri, and also the conclusion of the famous „Book of Seiful-Muluk“ by Mazhlesi — poet of the end of the 15 th — the beginning of the 16 th centuries. In this number, „The Way Home“ by Gaiaz Iskhaki has been concluded. In „From the History of the Islam“ the continuation of the large manuscript by the well-known Tatar scientist and philosopher Riza Fahrexidinow „Islam — What Religion is it!“ is printed. Here also an article about a Moslem festivity which comes in March is published.

Beginning with the March number we start publishing extracts from the book by Azade-Aisha Rorlich „The Tatars of the Volga-Region and the Soviet State“ (The „Tatars Abroad“ rubric).

The discussion begun by the article by Salem Alishev „The Formation of the Tatar People“ is continued by Islamist Anvar Hairi. This time basing on the works by Riza Fahretdinov he expresses his views on the problem.

In the rubric „The History of the People“ an article by Damir Garifullin (a writer) is placed-titled „The Turkish Signs“.

In „Historic Valuables“ we offer our readers information about unique monuments of architecture and material culture of the Tatar people.

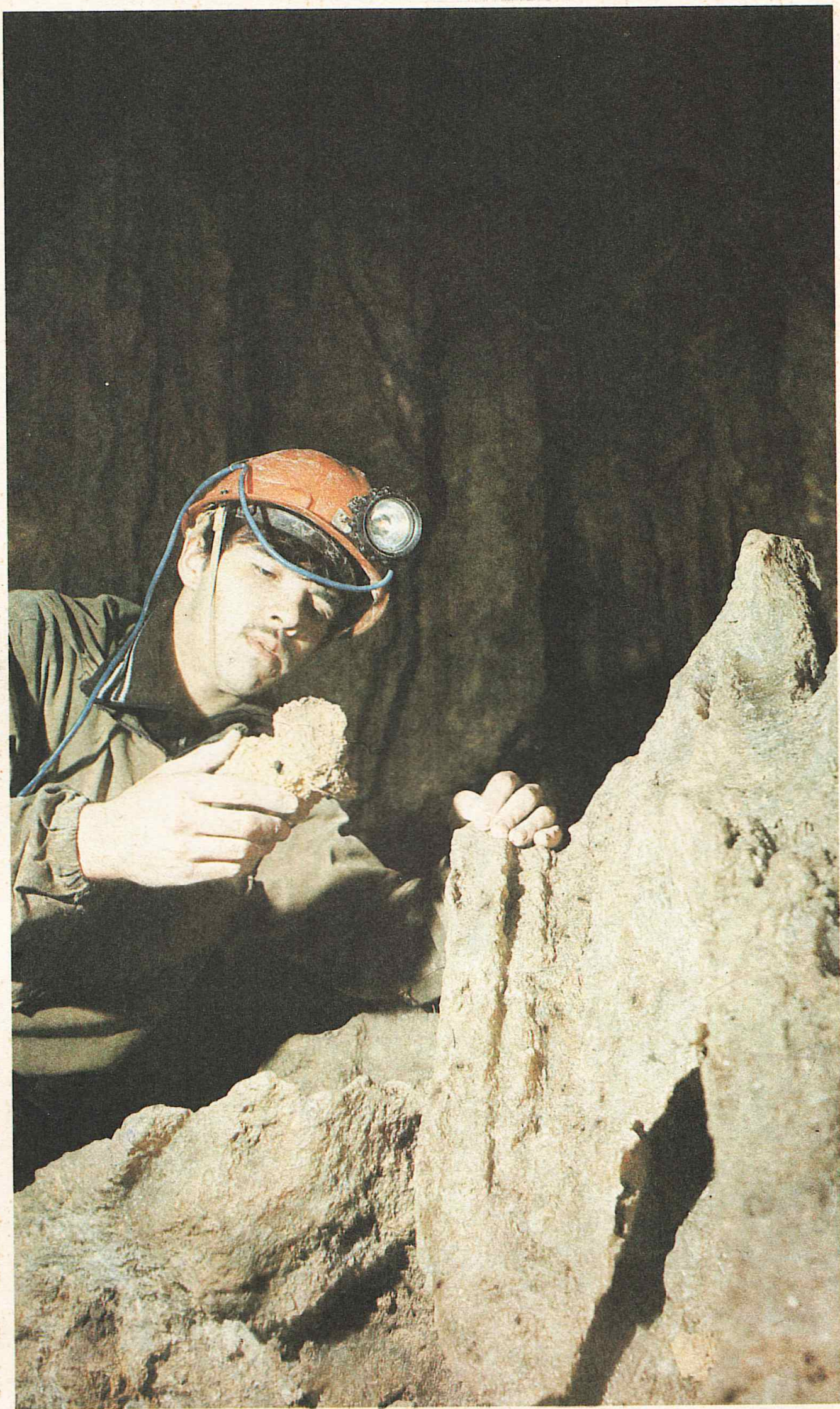
There comes another rubric — „The History of Tatar Villages“ where Gabdelbar Faizrahmanov throws light on the history of the village of Kyrilai.

The „Folk Medicine“ continues speaking about some forgotten methods of treatment diseases. Some of them are recommended by Tabib Nizamutdin in his „Book of Treatment“.

„Lessons in Turkish“ are in progress.

In conclusion — short information about considerable events in Tatar people's life.

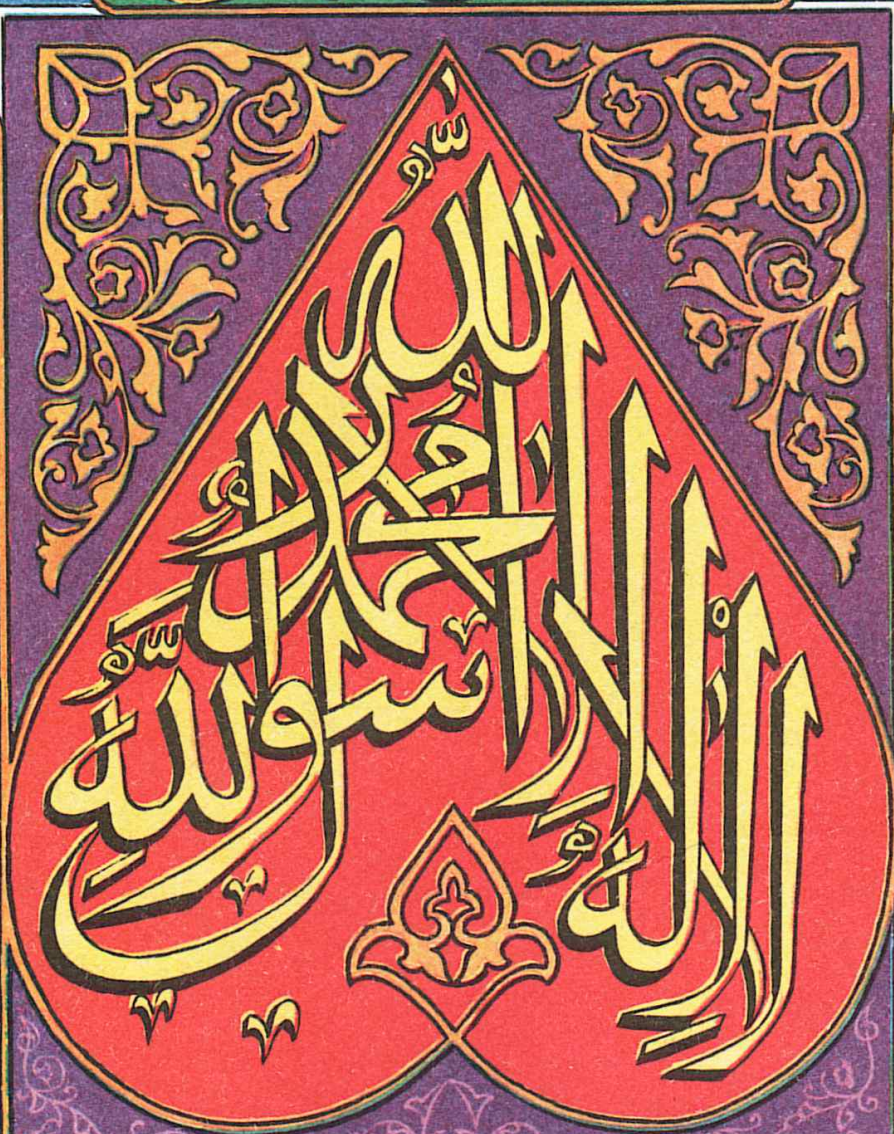

«Юрьев мәгарәсе» — Урта Идел буенча таралган карст мәгарәләр комплексыннан иң зурларыннан һәм тикшерү өчен ачыкларыннан берсе. Мәгарәдә Казан спелеологы Илдус Ханнанов.

Кама Тамагы районы, 9 январь поселогы тирәсе.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

خدا یا! سین طیفان اشلر تمام اقطع و ایشر - دییم
ایه م باش سجده که: «اللَّهُ حَقُّ اللَّهِ أَكْبَرُ» - دییم

خدا الله توفای و وفا من

عمرناڭ ایڭ چیتن، جایسراواڭا یسر مینندک، نه گه یانسام قاطر کسرت وایغناڭ مین اولندن
اوقیم تیز - تیز کوڭلارن بر حجاب سور قمر آندین، خدا یار معنوی بر قول الله النادر جانانین

اوجا دلدن بوتون شک - شنبه لهر هم مین جانی باشیم، یاڭاقلار و مقدرش کور یاشیله اخلی باشلیم -
بوتون نله صافلارنا کوڭلهم اوقیم ایمان، بولام مؤمن، کجه رخت، جیڭلاکله، حالام بولام آوریوه کینی